

Belgische Turken

Een brug of een breuk tussen Turkije en de Europese Unie?

This report is also available in English under the title
'Belgian-Turks: A bridge or a breach between Turkey and the European Union?'

Cette publication est également disponible en français sous le titre
'Belgo-Turcs: pont ou brèche entre la Turquie et l'Union européenne?'

**Een publicatie van de Koning Boudewijnstichting,
Brederodestraat, 21 te 1000 Brussel**

Auteurs:

**Ayhan Kaya, geassocieerde professor, directeur van het Centre for Migration Research,
Istanbul Bilgi Universiteit**

Ferhat Kentel, geassocieerde professor, Departement Sociologie, Istanbul Bilgi Universiteit

Redactionele bijdrage: Liz Harrison

Vertaling: Lieve De Meyer

Coördinatie voor de Koning Boudewijnstichting

Françoise Pissart, *directeur*

Saïda Sakali, *projectverantwoordelijke*

Benoît Fontaine, *programma-adviseur*

Anne Bruwier, *assistente*

Grafische vormgeving: Casier/Fieuws

Druk: Enschedé-Van Muysewinkel

Deze publicatie kan gratis worden gedownload op de website www.kbs-frb.be

Deze publicatie kan gratis worden besteld op de website www.kbs-frb.be,

via het e-mailadres publi@kbs-frb.be of bij ons contactcentrum,

tel. +32(0)70 233 728, fax +32(0)70 233 727

Wettelijk depot: D/2007/2893/34

ISBN-13: 978-90-5130-586-9

EAN: 9789051305869

NUR: 740

December 2007

Met de steun van de Nationale Loterij

Belgische Turken

Een brug of een breuk tussen Turkije en de Europese Unie?

In opdracht van de Koning Boudewijnstichting

Een onderzoek door

Ayhan Kaya, geassocieerde professor, directeur van het Centre for Migration Research, Istanbul Bilgi Universiteit
en Ferhat Kentel, geassocieerde professor, Departement Sociologie, Istanbul Bilgi Universiteit

December 2007

Wie zijn de Belgische Turken, de mensen van Turkse origine die in België wonen?

Dat is een relevante vraag, want het gaat om een van de grootste gemeenschappen van migranten in ons land, die de voorbije vier tot vijf decennia in de loop van verschillende generaties tot stand is gekomen. Maar het antwoord op deze vraag is niet eenvoudig en evenmin eenduidig: ondanks een vaak stereotiep beeld vormen de migranten van Turkse herkomst en hun afstammelingen een heterogene groep, ongeacht het onderzochte criterium (politiek, sociaaleconomisch, religieus, cultureel), in die zin dat het zelfs verstandiger lijkt om meteen al te spreken van de Turkse gemeenschappen in België.

Het heeft geen zin om te ontkennen dat de vraag ook relevant is omdat de moslimidentiteit van deze groepen vragen oproept en omdat er soms sprake is van 'moeilijke relaties'. Dat bleek bijvoorbeeld nog in oktober 2007, toen Brusselse wijken waar veel Turken wonen, werden opgeschrikt door ernstige incidenten. En laten we ook het Europees-Turkse geschil niet vergeten: vormen de Belgische Turken een 'brug' of een 'kloof' tussen Turkije en de Europese Unie?

De Koning Boudewijnstichting meende daarom dat er voldoende argumenten waren om een kwalitatief en kwantitatief onderzoek op te zetten om de Turkse gemeenschappen in België beter te leren kennen. Daarbij zou het ook mogelijk zijn een vernieuwende bijdrage te leveren aan een open discussie in België en in Europa over gevoelige thema's in verband met de vrij omvangrijke groep Turkse migranten.

Toen de Stichting hoorde dat er in Frankrijk en Duitsland een onderzoek over 'Europese Turken' was uitgevoerd, diende zich ook meteen een mogelijk spoor aan voor het onderzoek. Het leek interessant om in België een gelijkaardig onderzoek uit te voeren, dat ook zou uitgaan van het principe dat onderzoekers uit het land van herkomst hun vernieuwende kijk geven op migranten met een Turkse achtergrond.

Er waren argumenten genoeg: zo zou het mogelijk zijn om de conclusies in België te vergelijken met de conclusies van de auteurs van het Duitse en het Franse onderzoek en bestond de kans om de uitspraken van de Turken in België over te laten aan onderzoekers uit hun land van herkomst. De Stichting aarzelde niet lang om deze opdracht toe te vertrouwen aan het 'Center for Migration Research' van de Bilgi Universiteit van Istanbul.

Dat was dus de ambitie die we met dit onderzoek hadden. En u zult kunnen vaststellen dat de resultaten uiteindelijk waardevol en verrassend zijn. Enerzijds handelt het onderzoek over heel veel onderwerpen, bijvoorbeeld over de banden die de Belgische Turken hebben met Turkije en Europa, met België, zijn inwoners en zijn instellingen, of over kwesties in verband met identiteit en integratie, waarin de islam - persoonlijk en openbaar - een essentiële rol speelt. Anderzijds blijken uit het onderzoek ook vrij tegengestelde ervaringen binnen de Turkse gemeenschappen in België: van een monolithische visie blijft al gauw niet veel meer over.

De conclusies van dit onderzoek zullen zeker discussie uitlokken, omdat de onderzoekers de verzamelde gegevens en de achterliggende sociaalpolitieke context op onvermijdelijk subjectieve en vaak heel persoonlijke wijze interpreteren. Daarom is de Koning Boudewijnstichting nu al van plan om in 2008 zowel op Belgisch als op Europees niveau verschillende debatten over de vastgestelde thema's op te zetten en te begeleiden.

De Stichting is niet onbeslagen aan dit project begonnen. Zij kon rekenen op de medewerking van een begeleidingscomité en in het bijzonder op de hulp van Belgische onderzoekers, Ural Manço , Altay Manço en Sami Zemni, die een waardevolle bijdrage hebben geleverd aan het werk van het team van de Bilgi Universiteit van Istanbul. De Stichting wil hen daarvoor hartelijk bedanken.

De Koning Boudewijnstichting

Begeleidingscomité van de Koning Boudewijnstichting Islam en moslims in België

Voorzitter

Jan Grauls, voorzitter, Directiecomité Federale Overheidsdienst Buitenlandse Zaken, Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking

Leden

Jamila Ben Azzouz, HR business partner, Randstad Belgium nv

Hassan Bousetta, chercheur FNRS, Centre d'Etudes de l'Ethnicité et des Migrations, Université de Liège

Naïma Charkaoui, coördinator, Forum van Ethnisch-Culturele Minderheden

Jozef De Witte, directeur, Centrum voor Gelijke Kansen en voor Racismebestrijding

Farid El Asri, promovendus antropologie en sociologie, Centre interdisciplinaire d'études de l'Islam dans le monde contemporain, Université Catholique de Louvain

Saïda El Fekri, Platform Allochtone vrouwen

Karin Heremans, directrice, Koninklijk Atheneum Antwerpen

Imane Karich, consulent

Ural Manço, onderzoeker, Facultés Universitaires Saint-Louis

Michel Staszewski, leraar secundair onderwijs, wetenschappelijk medewerker, Faculté des Sciences psychologiques et de l'Education, Université Libre de Bruxelles

Dan Van Raemdonck, erevoorzitter van de Liga voor de Mensenrechten, professor Taalkunde, Faculté de Philosophie et Lettres, Université Libre de Bruxelles

Sami Zemni, voorzitter, Centrum voor Islam in Europa, Vakgroep Studie van de Derde Wereld, Universiteit Gent

Dankwoord

De auteurs zouden hun dank willen uitdrukken aan de Koning Boudewijnstichting voor haar steun en de constructieve samenwerking. We waren ook bijzonder verheugd dat we konden rekenen op de steun van de Istanbul Bilgi Universiteit en het Centrum voor Migratieonderzoek.

Ural Manço verleende ons zijn steun voor en tijdens het onderzoek en we zijn hem dankbaar voor zijn waardevolle en stimulerende opmerkingen en bijdragen. Altay Manço was altijd beschikbaar voor overleg en bood ons zijn volledige steun.

Het onderzoek zou niet mogelijk zijn geweest zonder de volle steun van twee onderzoeksbureaus: *Veri Research* in Istanbul en *Research Solution* in Brussel. Sezgin Tüzün en Nurfer Çelebioğlu van Veri Research waren van onschatbare waarde bij de voorbereiding van de vragenlijsten voor het onderzoek, het briefen en begeleiden van de interviewers en de verwerking van de gegevens. Geneviève Parys was bijzonder behulpzaam bij de uitvoering van het veldwerk met haar team van interviewers. Graag willen wij hen allemaal bedanken voor hun medewerking. Verder willen wij ook wijzen op de gewaardeerde bijdrage van Pınar Uyan, Neşe Erdilek en Gizem Kulekçioğlu van het Centrum voor Migratieonderzoek van de Istanbul Bilgi Universiteit.

Wij mogen zeker ook een aantal vrienden niet vergeten die ons hebben geholpen tijdens het veldonderzoek in België, onder andere Tuncay Fincan en Ufuk Mestanoğulları. Onze dank gaat ook uit naar de vele Belgische Turken die bereid waren om ons open en omstandig hun verhaal te vertellen over immigratie, integratie, de Europese Unie en andere onderwerpen.

Sami Zemni heeft het manuscript doorgelezen en ons inzichtelijke informatie gegeven over migratiethema's in België. Zijn opbouwende kritiek was altijd bemoedigend en we hebben zijn hulp sterk op prijs gesteld. Liz Harrison heeft het manuscript verscheidene keren gelezen en herlezen, niet alleen om het te corrigeren maar ook om constructieve kritiek te leveren op de inhoud. Wij zijn haar daar bijzonder dankbaar voor.

*Ayhan Kaya en Ferhat Kentel
Istanbul Bilgi University*

Inhoud

	Voorwoord
	Begeleidingscomité Islam en moslims in België
	Dankwoord
DEEL I	Doelstellingen en werkwijze on page 7
	Achtergrond van het onderzoek
	Doelstellingen van het onderzoek
	Veldwerk, werkwijze en steekproef?
	Voorstelling van het rapport
DEEL II	De wereldwijde en de plaatselijke context on page 13
	De algemene sociaalpolitieke context: het 'veiligheidsdiscours' in verband met migratie
	Het migratieproces in België
	De integratie van migranten
	De Vlaamse en de Franstalige aanpak van de integratie van migranten
	Ontevredenheid over de republikeinse en de multiculturele integratie
DEEL III	Profiel van de steekproef: demografische gegevens on page 25
DEEL IV	De Belgische Turken en maatschappelijke klasse on page 33
DEEL V	Thuisland versus 'gastland' on page 39
	De afzonderlijke leefwereld van migranten uit Turkije: gastland versus thuisland
	Vragen bij het concept van de 'Europese Turken'
	Perceptie van Turkije
	Perceptie van België
	De politiek van het onderscheid: meedingen bij plaatselijke verkiezingen in tijden van islamofobie
	Het belang van cultureel zelfrespect bij het bevorderen van de integratie
	Vergelijkende beelden: 'thuisland' versus 'gastland'
	Het opbouwen en afbreken van gemeenschappen om structurele uitdagingen aan te pakken
	De gemeenschap en vrouwen
	Habitats van betekenis voor de Belgische Turken
DEEL VI	Europa en de Europese Unie on page 65
	Een holistisch of een syncretisch Europa?
	Belgisch-Turkse standpunten in verband met de relaties tussen Turkije en de Europese Unie
	EU-lidmaatschap en migratievooruitzichten voor de Turken
DEEL VII	Meervoudige identiteiten en alternatieve moderniteiten on page 71
	Europeesheid: een constant proces van zijn en worden
	Symbolische religiositeit: de individualisering van de islam bij de jongere generaties
	Gedigitaliseerde religie in een virtuele diaspora
	Europese islam: de heropleving van eer in een tijd van structureel outsiderdom
	Afgedwongen religiositeit: de institutionalisering van de islam
	De 'ingevoerde' of 'nationale' bruiden en bruidegoms
DEEL VIII	Conclusies on page 87
	Bibliografie on page 91

Doelstellingen en werkwijze

Achtergrond van het onderzoek

Dit onderzoek werd uitgevoerd tegen de achtergrond van soms verhitte discussies over het Turkse lidmaatschap van de Europese Unie in zowel Turkije als in de lidstaten van de EU, en ook enige politieke beroering in Turkije en de buurlanden. Het onderzoek had evenwel ook plaats tijdens een periode dat Turkije de vruchten plukte van zijn eigen vrij rustige revolutie van het voorbije decennium, die heeft geleid tot een verandering van de economische, politieke en gerechtelijke omgeving. Door de aard van de moderne media en communicatiemiddelen hebben zowel positieve als negatieve veranderingen en discussies een impact op zowel meerderheids- als minderheidsgroepen in Turkije en in heel Europa en dus ook op een migrantengemeenschap als die van de Europese Turken die in België en elders in de EU wonen. De belangrijkste katalysator voor veel van deze veranderingen was de Top van Helsinki van december 1999, toen de Europese staatshoofden en regeringsleiders Turkije concreet een volwaardig lidmaatschap van de Europese Unie aanboden, vier decennia na de aanvraag tot associatie bij de Europese Economische Gemeenschap van juli 1959 en net twee jaar nadat de EU de Turkse aanvraag tot lidmaatschap had verworpen tijdens de Top van Luxemburg in 1997.

Het vooruitzicht op EU-lidmaatschap dat in Helsinki werd aangeboden, leidde tot een drastische verandering in het politieke bestel in Turkije en opende nieuwe mogelijkheden voor allerlei etnische, religieuze, maatschappelijke en politieke groepen. Koerden, alevieten, islamisten, Circassiërs, Armeniërs en andere groepen zijn intussen allemaal ware voorstanders van de Europese Unie op een manier die de peilers van de politieke unie bekrachtigt als een project voor vrede en integratie (Kaya, 2004). De EU biedt dergelijke groepen een stimulans om in harmonie samen te leven, weg van een houding gedomineerd door een *retrospectief verleden*, gekleurd door ideologische en politieke onenigheid naar een omgeving waarin etnische, religieuze en culturele verschillen op democratische wijze worden aanvaard als onderdeel van een *prospectieve toekomst*. In de Turkse media wordt de EU nu besproken als een 'vredesproject', dat erin geslaagd is een eind te maken aan de diepgewortelde vijandschap tussen Duitsland en Frankrijk en meer recentelijk ook tussen Duitsland en Polen. Daarbij wordt de EU niet alleen omschreven als een *vredestichtende* politieke unie, maar ook als een *vrede-exporterende* unie.¹ De beslissing op de Top van Helsinki in 1999 heeft ook een hele reeks hervormingen in Turkije bevorderd, die bedoeld zijn om te voldoen aan de criteria van Kopenhagen in verband met EU-lidmaatschap. Eigenlijk heeft het land in de ongeveer twee jaar na Helsinki meer hervormingen gerealiseerd dan tijdens het hele vorige decennium, zoals het recht om radio- en televisieprogramma's uit te zenden in de moedertaal; vrijheid van vereniging; de beperking van de greep en de invloed van het leger op de rechterlijke macht, het onderwijs, begrotingsbeslissingen en de media; de uitbreiding van de burgerrechten tot officieel erkende minderheden (Armeniërs, Joden en Grieken); de hervorming van het strafrecht; de afschaffing van de

¹ Tijdens haar recente bezoek aan Ankara uitte de Griekse minister van Buitenlandse Zaken, Dora Bakoyani, de wens dat Turkije en Griekenland dezelfde weg zouden gaan als Frankrijk en Duitsland in de richting van vrede en stabiliteit: <http://www.basinkonseyi.org.tr/modules.php?name=News&file=article&sid=644>

doodstraf; de vrijlating van politiek gevangenen; de afschaffing van foltering door de politie; en meer bescherming voor de pers.² Verder werd ook met succes een streng economisch anti-inflatiebeleid ingevoerd volgens de richtlijnen van het Internationaal Muntfonds; institutionele transparantie en liberalisme kregen de nodige steun;³ formeel nationalisme en nationalisme van minderheden zijn uitgesloten en de sociaaleconomische regionale verschillen zijn aangepakt.

Het vooruitzicht op EU-lidmaatschap heeft het Turkse publiek ook de mogelijkheid geboden om in het reine te komen met zijn eigen verleden, een soort Turkse 'Vergangenheitsbewältigung'.⁴ Aan de Bilgi-Universiteit in Istanbul werden twee felbesproken conferenties georganiseerd over de 'Ottomaanse Armeniërs tijdens de ondergang van het Keizerrijk' en de 'Koerdische Kwestie', respectievelijk in september 2005 en maart 2006, die de deur openzetten voor een publieke discussie over twee onderwerpen die tot dan toe taboe waren geweest in de hedendaagse Turkse geschiedenis. Deze en andere conferenties en ook het feit op zich dat dergelijke conferenties mogelijk waren in het moderne Turkije zonder belangrijke tussenkomst van de overheid, wijzen op een toenemende aanvaarding van diversiteit. Deze verandering stemt overeen met een diepgaande wijziging, waarbij Turkije officieel wordt erkend als een multicultureel land. Dat betekent dat het *multiculturalisme niet langer zomaar een verschijnsel is in Turkije: het is ook een officieel erkend wettelijk en politiek gegeven*. Maar ondanks deze hoopgevende tekenen blijft er in Turkije nog veel werk aan de winkel en de wetten die zijn goedgekeurd moeten ook worden toegepast.

Buiten en ook binnen Turkije gaat de discussie over het Turkse lidmaatschap van de EU door. Binnen de EU-lidstaten zijn zowel het politieke bestel als het brede publiek zich bewust van het feit dat het Turkse lidmaatschap van de Unie de discussies over de 'Europese identiteit' en 'de grenzen van Europa' verder zal aanwakkeren. In sommige recente discussies is het Turkse lidmaatschap afgewezen omwille van de omvang van het land, de in meerderheid islamitische bevolking en de sociaaleconomische omstandigheden die minder goed zijn dan het Europese gemiddelde (Kubicek, 2005). Andere argumenten beklemtonen dan weer de ondemocratische en patrimoniale politieke cultuur van Turkije. Niemand kan ontkennen dat het voor de Unie moeilijk zal zijn om Turkije op korte termijn volledig te integreren. Maar er moet een constructiever discours komen over het volwaardige lidmaatschap van Turkije om een van de fundamentele grondslagen van de Europese Unie nieuw leven in te blazen, de EU als 'vredesproject'. Het lijkt geen twijfel dat een vredesproject veeleer constructieve in plaats van destructieve kritiek nodig heeft. Het discours van de Onafhankelijke commissie voor Turkije is constructief en verdient dus onze bewondering.⁵ De beslissing die de Unie op 17 december 2004 heeft genomen en op 3 oktober 2005 heeft herbevestigd om de toetredingsgesprekken met Turkije meteen van start te laten gaan, heeft ook het geloof van de Turkse bevolking in de EU versterkt.

Tegen deze complexe maar bemoedigende achtergrond in verband met de Turkse aanvraag tot EU-lidmaatschap werd dit onderzoeksproject opgezet, in een poging om na te gaan of de Belgische Turken een brug kunnen vormen tussen Turkije en de Europese Unie.

Doelstellingen van het onderzoek

Om na te gaan of migranten van Turkse herkomst die in België wonen een brug kunnen vormen tussen Turkije en de Europese Unie, is het van essentieel belang om te beschikken over actuele gegevens over de Belgisch-Turkse gemeenschap in België, niet alleen wat betreft het sociaaldemografische profiel, maar ook in verband met hun houding en gedrag tegenover de drie betrokken entiteiten, namelijk België, Turkije en de Europese Unie zelf. In West-Europa wordt algemeen aangenomen dat migranten van Turkse origine en hun kinderen zich niet integreren in het maatschap-

- 2 Tot nu toe zijn er negen reeksen harmoniserende hervormingen geweest in overeenstemming met de politieke criteria van Kopenhagen. Die hervormingen hadden plaats op de volgende data: de eerste op 19 februari 2002, de tweede op 9 april 2002, de derde op 3 augustus 2002, de vierde op 11 januari 2003, de vijfde op 23 januari 2003, de zesde en de zevende in juli en augustus 2003 en de achtste en de negende op 10 december 2003. Voor een gedetailleerde beschrijving van de hervormingen, zie: Özbudun en Yazıcı (2004); Akagül en Vaner (2005: 130-136); en Benhabib en Türküler (2006: 218-233). Özbudun en Yazıcı (2004: 15) stellen terecht: 'van de acht grondwetswijzigingen had die van 2001 de verreikende gevolgen voor de fundamentele rechten en vrijheden.' We moeten er wel op wijzen dat de harmoniseringshervormingen eigenlijk teruggrijpen op een grondwetswijziging van 1993, die het staatsmonopolie op radio- en tv-uitzending afschafte. Een volgende golf van harmoniseringshervormingen deed zich voor in 1995, toen het verbod op politieke activiteiten van ngo's werd opgeheven. In 1999 ten slotte werden de rechtbanken van de staatsveiligheid omgevormd tot burgerlijke rechtbanken en werd de privatisering van overheidsbedrijven erkend.
- 3 Het IMF-beleid had nog nooit op zoveel steun van het publiek kunnen rekenen in Turkije. Naar verluidt zou de belangrijkste reden voor deze steun liggen in de manier waarop de economische hervormingen naar voren zijn gebracht door de elite van de AKP. De AKP kondigde openlijk aan dat de hervormingen vereist waren door het harmoniseringsproces van de EU. Door die politieke tactiek was het mogelijk de historisch overstreden IMF-richtlijnen in het land te verzachten. (Zie Güney Çoban, 'Yeni Sosyal Politikalar: Neoliberal paradigmadan Avrupa Paradigmasına', *Centre for European Studies Bulletin*, <http://www.bilgi.edu.tr/+OtherSites/docs/CESBulletin6.pdf> 2006).
- 4 Voor een gedetailleerd overzicht van de Duitse 'Vergangenheitsbewältigung' (het verwerken van het verleden), zie Ernst Nolte, 'Vergangenheit, die nicht vergehen will', *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (6 juni 1986); Jürgen Habermas, 'Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung,' *Die Zeit* (11 juli 1986); en Jürgen Habermas, 'Vom öffentlichen Gebrauch der Historie,' *Die Zeit* (7 november 1986).

pelijke, politieke, economische en culturele leven van het land waar ze zich hebben gevestigd, of dat de politieke motieven van Turken in het land waar ze zich hebben gevestigd hoofdzakelijk worden bepaald door hun thuisland. Er zijn nochtans recente aanwijzingen, waaronder ook academisch onderzoek, dat hedendaagse migranten van Turkse afkomst en hun afstammelingen in West-Europa niet langer gewoon als een tijdelijke migrantengemeenschap kunnen worden beschouwd, die leeft met de 'mythe van de terugkeer', of als passieve slachtoffers van het wereldwijde kapitalisme. In de plaats van het stereotiepe beeld van de conservatieve, religieuze, gesluierde, arme, niet-geïntegreerde en zelfs gewelddadige Turken, blijken er steeds meer Turken te zijn die zich hier permanent hebben gevestigd en die actieve sociale actoren en besluitmakers zijn geworden in hun nieuwe thuisland. De Duitse Turken bijvoorbeeld hebben vandaag nog maar weinig gemeen met het stereotype van de 'gastarbeider' uit het verleden. Zij zijn een erkend en sterk actief deel van de Duitse bevolking. Bovendien worden de Europese Turken, net zoals de Turken in hun thuisland, steeds meer overspoeld door een onmetelijke hoeveelheid informatie via het internet, de audiovisuele en de gedrukte media, en ook door hun eigen reizen. Daardoor zullen hun houding en hun gedrag waarschijnlijk veranderen. Dat werd ook bevestigd door de auteurs van het huidige rapport over de houding en het gedrag van Duitse Turken en Franse Turken uit het onderzoek dat zij in 2003-2004 respectievelijk in Duitsland en Frankrijk hebben uitgevoerd. Dit vorige onderzoeksrapport, dat de gelijkaardige titel droeg *Europese Turken: Een brug tussen Turkije en de Europese Unie?* heeft veel inspiratie geleverd voor de doelstellingen en de werkwijze van het huidige onderzoek en we zullen dan ook overal in het rapport over de Belgische Turken naar het vorige onderzoek verwijzen.

De algemene doelstellingen van dit werk bestaan erin een actueel beeld te schetsen van de Belgische Turken, met betrekking tot:

1. hun sociaaldemografisch profiel;
2. hun houding en gedrag tegenover België, hun 'gastland';
3. hun houding en gedrag tegenover Turkije, hun 'thuisland';
4. en hun houding tegenover de Europese Unie.

Het onderzoek wilde meer in het bijzonder nagaan:

- of de Belgische Turken een bepaald politiek engagement hebben ontwikkeld tegenover de Europese Unie en het Europeaan-zijn;
- welke politieke cultuur de Belgische Turken hebben ontwikkeld in het Westen;
- welke integratiestrategieën zij hebben ontwikkeld met betrekking tot het land waar zij zich hebben gevestigd;
- en wat zij denken over essentiële onderwerpen als burgerschap, democratisering, politieke inspraak, mensenrechten, gelijkheid, het gerecht en de wet, godsdienst, multiculturalisme, interculturalisme, integratie, co-existentie en de politieke instellingen.

In vergelijking met andere Europese landen bestaat er maar weinig sociologisch en antropologisch onderzoek over immigranten in België (al zijn er wel enkele sociale wetenschappers die op het onderwerp werken, zie onder andere, Martiniello, Rea, Manço en Manço, Bousetta, Jacobs, De Raedt, Kanmaz, Zemni en Lesthaeghe). Daarom wil dit onderzoek ook een bijdrage leveren aan de academische kennis over migratie en immigranten. Ten slotte hoopten we ook dat we aan de hand van een verdere beoordeling van de publieke opinie bij de Belgische Turken mee zouden kunnen nagaan of deze gemeenschappen de Turkse samenleving nieuwe kansen en vooruitzichten kunnen bieden voor een meer open en democratische samenleving in Turkije.

Veldwerk, werkwijze en steekproef

Het onderzoek werd uitgevoerd in drie fases:

5 De Onafhankelijke Commissie voor Turkije werd opgericht in maart 2004 met de steun van de 'British Council' en het 'Open Society Institute'. Deze commissie bestaat uit Anthony Giddens, Marcelino Oreja Aguirre, Michel Rocard, Albert Rohan (verslaggever), Martti Ahtisaari (voorzitter), Kurt Biedenkopf, Emma Bonino, Hans van den Broek en Bronislaw Geremek. Zij moesten de belangrijkste uitdagingen en kansen in verband met een mogelijke Turkse toetreding tot de Unie onderzoeken. Zij vergaderden regelmatig en hielden dan intensieve discussies, bezochten Turkije en analyseerden expertise uit verschillende bronnen. Dit alles gebeurde in nauw contact met de Europese instellingen. Het werkprogramma van de Onafhankelijke Commissie had geen betrekking op punten die voorlagen bij de Europese Commissie voor het te verschijnen Voortgangsrapport over Turkije (Giddens et al., 2004).

1. Een **uitgebreid literatuuronderzoek** waarbij relevante literatuur werd onderzocht over de Europese Turken in het algemeen en de Belgische Turken in het bijzonder, waaronder ook recentelijk ingediende doctoraatsverhandelingen en werk van Turkse, Belgische en Belgisch-Turkse beursstudenten.

2. Een **kwalitatief onderzoek** met negen focusgroepen en 48 diepte-interviews. Zes focusgroepen hadden plaats in Brussel, één in Charleroi, één in Beringen en één in Gent. De deelnemers aan de eerste drie groepen, die in oktober 2006 plaats hadden in Brussel, Charleroi en Beringen, waren opiniemakers, maatschappelijk werkers, politici, zakenlui, academici, studenten, kunstenaars en vertegenwoordigers van etnisch-culturele en religieuze verenigingen. De overige zes groepen, die in maart 2007 plaats hadden in Brussel en Gent, bestonden uit jongeren, vrouwen, werkende en werkloze personen en ook leden van religieuze gemeenschappen. De diepte-interviews hadden plaats met mensen uit het brede publiek, wier dagelijkse tactiek als reactie op de nationale strategieën⁶ in het hele onderzoek bijzondere aandacht zal krijgen.

3. Een **kwantitatief onderzoek**. Ten slotte werd in januari 2007 ook nog een kwantitatief onderzoek met 400 gestructureerde interviews uitgevoerd door Research Solution en het onderzoeksbureau Veri Araştırma (www.veriarastirma.com). De vragenlijst voor dit deel van het onderzoek werd opgesteld door de twee hoofdonderzoekers, de consultant Ural Manço en collega's-academici. Er werd gewerkt met een *quotasteekproef* variërend qua leeftijd, sekse, beroep en provincie om de drie Belgische administratieve gewesten te vertegenwoordigen: Vlaanderen, Wallonië en Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Het kwantitatieve onderzoek werd begeleid en gecontroleerd door Altay Manço, een vooraanstaande deskundige op het vlak van de Belgische Turken. Hieronder geven we meer details over de steekproef.

Het interview duurde 35-40 minuten en bestond uit 115 vragen in zes rubrieken: a) demografie, b) houding tegenover het thuisland, c) houding tegenover het 'gastland', d) houding tegenover de Europese Unie, e) filantropische onderwerpen, en f) punten in verband met de identiteit. De geïnterviewden mochten de taal waarin zij antwoordden vrij kiezen.

Het veldwerk werd uitgevoerd door het Belgische bedrijf Research Solution, in samenwerking met het onderzoeksbureau Veri Araştırma uit Istanbul. De selectie van de tweetalige interviewers (Nederlands/Frans en Turks) en van de interviewmethode gebeurde onder leiding van Veri Araştırma, dat ook een voorlichtingsprogramma opzette voor de interviewers in Charleroi, Gent en Brussel om hen op te leiden in de belangrijkste interviewtechnieken en hun de nodige achtergrondinformatie bij het onderzoek te verstrekken.

Tabel 1. Regionale spreiding van de steekproef

België	Aantal respondenten:	%
Brussel	112	28,0
Provincie Antwerpen	58	14,5
Provincie Oost-Vlaanderen	66	16,5
Provincie Limburg	76	19,0
Provincie Luik	48	12,0
Provincie Henegouwen	40	10,0
Totaal	400	100

Tabel 2. Spreiding van de steekproef naar sekse en leeftijd

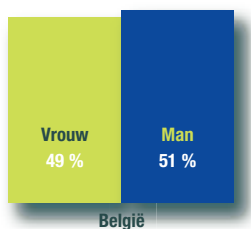
Sekse/Leeftijd (aantal)	15-19	20-29	30-39	40-49	50+	Totaal
Man	21	58	66	23	33	201
Vrouw	21	66	60	21	31	199
Totaal	42	124	126	44	64	400

⁶ Voor meer informatie over de tactiek van het dagelijkse leven, zie De Certeau (1984).

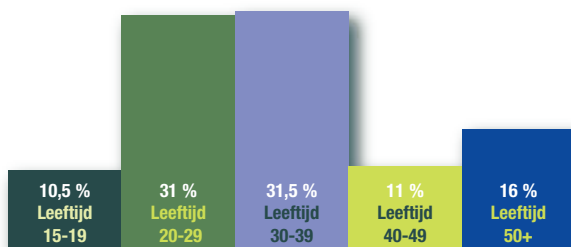
Tabel 3. Spreiding van de steekproef naar leeftijd en tewerkstelling

Tewerkstelling/Leeftijd (Aantal.) ...	15-19	20-29	30-39	40-49	50+	Totaal
Werkend	0	57	71	22	8	158
Werkloos	42	67	55	22	56	242
Totaal	42	124	126	44	64	400

Figuur 1: Spreiding naar sekse bij de gestructureerde interviews

Tabel 4. Spreiding naar leeftijd

Leeftijdsgroep	Aantal interviews	Percentage
15-19	42	10,5 %
20-29	124	31,0 %
30-39	126	31,5 %
40-49	44	11,0 %
50+	64	16,0 %
Totaal	400	100,0 %

Voorstelling van het rapport

We moeten hier nog even een opmerking maken over het contextuele gebruik van de termen ‘Europese Turk’ en ‘Belgische Turk’ in dit rapport. Deze identificaties worden tegenwoordig gebruikt door mensen met een migratieachtergrond zelf om naar hun identiteit te verwijzen. In hun vorige onderzoek stelden de auteurs van dit rapport vast dat 60% van de Duitse Turken zichzelf als Europees-Turks of Turks-Europees identificeerden (Turks-Duits of Turks-Frans) en dat ongeveer 70% van de Franse Turken zichzelf als dusdanig definieerden. Deze identificatie met een koppeltteken is een handige manier om in het onderzoek om te gaan met een hybride culturele identiteit. Deze termen zijn vooral handig om twee redenen: ten eerste maken zij dat de onderzoeker de transnationale migranten en hun afstammelingen niet in essentie als ‘Turks’ hoeft te omschrijven; en ten tweede onderlijnen zij de transculturele aard van deze mensen in de diaspora (Kaya en Kentel, 2005). Het onderzoek wijst evenwel ook uit hoe moeilijk het is om migranten en hun kinderen van Turkse oorsprong te omschrijven als ‘Europese Turken’, aangezien die benaming klinkt alsof er etnische connotaties mee verbonden zijn. Voor dit rapport zijn alle cijfers na de komma afgerond naar het dichtstbijliggende gehele getal.

De wereldwijde en de plaatselijke context

De algemene sociaalpolitieke context: het ‘veiligheidsdiscours’ in verband met migratie

Tijdens de jaren 1960 was migratie een bron van voldoening. Maar de laatste tijd wordt migratie omschreven als een bron van angst en instabiliteit voor de natiestaten in het Westen. Wat is er sinds de jaren 1960 gebeurd? Waarom zijn de meningen veranderd? We kunnen allerlei redenen opsommen om deze vraag te beantwoorden, zoals de desindustrialisering, de groeiende productiviteit, de werkloosheid, de armoede en een neoliberal politiek-economisch beleid, maar we mogen ook de invloed van de enorme demografische veranderingen niet onderschatten, die het gevolg was van het uiteenvallen van het Oostblok. 1989 luidde het begin in van een nieuw tijdperk dat leidde tot massale migratiestromen van etnische Duitsers, etnische Hongaren, etnische Russen en Russische Joden van de ene plaats naar de andere. De politieke instabiliteit en etnische conflicten in het voormalige Oostblok (de voormalige Sovjet-Unie en voormalig Joegoslavië) zetten enkele etnische groepen ertoe aan om naar West-Europese landen te migreren waar zij etnische affiniteit konden vinden. De mobiliteit van miljoenen mensen heeft de natiestaten ertoe aangezet om hun migratiebeleid op een etnische leest te schoeien, waarbij zij de komst van immigranten met dezelfde etnische achtergrond goedkeurden, maar de status van de bestaande immigranten afkeurden. De natiestaten waren niet voldoende uitgerust om de spontane komst van zoveel immigranten op te vangen. Op die manier heeft het post-communistische tijdperk geleid tot een proces van herhomogenisering in westerse staten als Duitsland, Oostenrijk, Frankrijk, Italië, België en Nederland. Deze periode van demografische veranderingen in West-Europa viel samen met de opkomst van een heterofoob discours over ‘botsende beschavingen’, ‘cultuuroorlogen’ en ‘islamofobie’, en ook met een toenemend restrictief migratiebeleid en de verdediging van de veiligheid aan de territoriale grenzen ten opzichte van onderdanen van landen buiten de Europese ruimte.

Het huidige gebruik van de term ‘veiligheid’ gaat verder dan de gebruikelijke omschrijving. Veiligheid werd vroeger gedefinieerd in politiek/militaire termen als de bescherming van de grenzen, de integriteit en de waarden van een staat tegen de gevaren van een vijandige internationale omgeving (Doty, 2000: 73). Maar vandaag blijven veiligheidsaangelegenheden niet alleen beperkt tot de bescherming van staten tegen ideologische en militaire bedreigingen: zij houden ook verband met aspecten als migratie, een etnische revival, een religieuze revival (islam), aanspraken op identiteit en soms supranationale entiteiten als de EU. De laatste tijd wordt migratie in de westerse publieke ruimte voorgesteld als een bedreiging van de veiligheid die moet worden aangepakt. Je zou kunnen stellen dat de moderne staten geneigd zijn de angst voor ‘migranten’ en ‘anderen’ uit te breiden door migratie te categoriseren, te stigmatiseren en in verband te brengen met belangrijke problemen (Doty, 2000: 73; en Huysmans, 1998 en 2006). Deze trend wordt nog versterkt door het gebruik van een racistische en xenofobe terminologie die de migranten ontmenselijkt. Je vindt deze racistische toon

terug in de term 'toevloed', die wordt gebruikt als verwijzing naar grote aantallen migranten.

De veiligheidsaspecten in verband met migratie werden een belangrijk thema na 11 september 2001. Het veiligheidsdiscours verhult het feit dat de aanspraken die migranten maken op het vlak van etnie/religie/identiteit en hun aarzeling om zich te integreren eigenlijk het *resultaat zijn van* bestaande structurele problemen op het vlak van armoede, werkloosheid, discriminatie, xenofobie, heterofobie, nationalisme en racisme: zij zijn niet de *oorzaak* van dergelijke problemen. Wij - en ook diverse andere onderzoekers - hebben de indruk dat staten het veiligheidsdiscours graag gebruiken als een politieke techniek die een samenleving politiek kan verenigen door een geloofwaardige existentiële bedreiging op te voeren in de vorm van een interne of zelfs externe vijand, een vijand die wordt gecreëerd door de veiligheidsdiensten (zoals de politie en het leger) door migratie onder te brengen onder dezelfde noemer als drughandel, mensenhandel, criminaliteit en terrorisme (Huysmans, 1998, 2006).

Veiligheid blijft niet langer beperkt tot de bescherming van de nationale grenzen. Vandaag heeft de term 'veiligheid' een ruimere betekenis dan tijdens de Koude Oorlog, toen hij verband hield met militaire en ideologische bedreigingen. Met andere woorden, problemen worden veiligheidsproblemen via een proces van sociale constructie, namelijk het 'veiligheidsdiscours' (Doty, 2000: 73). Aangezien de belangrijkste grondgedachte van het veiligheidsdiscours lijkt te zijn verschoven van de bescherming van de staat naar de bescherming van de samenleving, is de bescherming van de samenleving tegen elke vorm van 'kwaad' de peiler geworden van het veiligheidsdiscours en op die manier is de term veiligheid gepopulariseerd in alle domeinen van het leven. Immigratie als gevolg van armoede en antidemocratische regimes in de landen van oorsprong zijn een van de belangrijkste punten van bezorgdheid geworden voor westerse landen. Immigratie is omschreven als een bedreiging, niet voor het overleven van de staat, maar voor de veiligheid van de samenleving. De etnische en/of religieuze revival, die bij bepaalde groepen migranten voorkomt als een reactie op armoede, werkloosheid, onveiligheid en institutionele discriminatie, lijkt door de staat te worden gedecodeerd als een bedreiging voor de veiligheid in de samenleving en de maatschappelijke cohesie, een bedreiging die onmiddellijk de kop moet worden ingedrukt. Dit onderzoek wil aantonen of een etnische en religieuze revival moet worden vertaald als de *reden* voor de aanhoudende problemen als xenofobie, discriminatie en conflicten of als een *gevolg* van die problemen.

Recent onderzoek over het veiligheidsdiscours in verband met migratie (Buzan, Wæver en de Wilde, 1998; Doty, 2000; Sassen, 2003; Huysmans, 2006; en Düvell, 2006) wijst er terecht op dat de moderne staatsinstellingen op het officiële niveau, alleen een niet-significante correlatie toekennen tussen ongedocumenteerde migratie en de problemen op het vlak van armoede, schulden, gezondheid, leefmilieu en werkloosheid op wereldschaal die in de hand worden gewerkt door het neoliberale economische model (Sassen 2003). In dit opzicht moeten we erop wijzen dat de ware aard van de huidige wereldwijde crisis eigenlijk voortvloeit uit het proces van desindustrialisering of postindustrialisering, die de ongeschoolde en niet-opgeleide massa heeft veranderd in de nieuwe 'verworpenen der aarde' om het te zeggen met de woorden van Frantz Fanon (2005). Verder toont William Walters (2006) op sprekende wijze aan dat er in de officiële programma's voor migratieregeling nergens gewag wordt gemaakt van de complexe geschiedenis van economische, geopolitieke, koloniale en postkoloniale betrokkenheid van Fort Europa in de streken en grensgebieden die nu worden aangeduid als 'transitlanden' en 'landen van herkomst'. In plaats daarvan krijgen we een externe macht van 'illegale immigratie' voorgeschoteld, die haar oorsprong vindt in regionale

wanorde en waarbij de EU dan wordt voorgesteld als een heilzaam kader van bescherming en preventie (Walters, 2006).

De architecten van het Europese beleid inzake Justitie en Binnenlandse Aangelegenheden dat beschreven staat in het Verdrag van Amsterdam van 1997 hebben inderdaad bijgedragen tot een 'discours van anders-zijn'. Verwijzend naar Jacques Rancière en Slavoj Žižek stelt Walters (2006) dat de leiders van de landen van de Europese Unie bezig zijn met een soort 'ultrapolitiek', die activiteiten tegen illegale immigratie ziet als een strijd tussen 'wij en zij', met soms een strijd tot de dood. Door het probleem zo voor te stellen wordt het buiten de ruimte voor dialoog geplaatst en wordt de mogelijkheid van politiek en burgerschap uitgesloten. Het discours van het 'anders-zijn' van migranten blijkt ook in het 'statistikerken' van illegale migranten. Statistische gegevens over illegale migranten trekken meestal de aandacht van de veiligheidsdiensten naar vluchtelingen en asielzoekers uit derdewereldlanden, die reizen in de 'boten' en 'trucks' die steevast beelden opleveren in de dagelijkse nieuwsberichten in onze media. Uit recent onderzoek van die statistieken blijkt nochtans dat de meeste van de zogenaamde illegale migranten eigenlijk geen 'bootvluchtelingen' of 'truckvluchtelingen' zijn die moeten lijden onder onmenselijke omstandigheden. In werkelijkheid gaan achter die cijfers 'overblijvers' schuil, mensen die in een land blijven zelfs wanneer hun visum is verstreken (Walters, 2006). Interessant om weten is dat de meeste illegale migranten in Australië Britse overblijvers zijn en dat het in het Verenigd Koninkrijk om Amerikanen en niet om Afrikanen of Aziaten gaat. Düvell (2006) citeert studies die erop wijzen dat ondanks alle mediadrukte en de beelden van boten die wanhopige reizigers uitbraken op de Italiaanse eilanden en stranden, slechts 10% van de onrechtmatige migranten per boot in Italië aankomt (Düvell 2006: 17).⁷

Het probleem ligt in de aard van de EU zelf die zich de laatste twintig jaar als het ware heeft ontwikkeld als een territoriale staat. In deze context zijn kaarten met de routes die 'illegale migranten' gebruiken om de EU binnen te komen, gebruikt als ideologische instrumenten om de Europese ruimte te 'territorialiseren' op een manier die de Europese onderdanen de gelegenheid biedt om zich gemakkelijk te identificeren met het territoriale Europa. Kaarten kunnen de anderen ook tot 'vijand' maken. Dit is de meest sluwe en radicale versie van ultrapolitiek. Zoals Žižek (1998) het stelt, is dit 'een poging om een conflict te depolitiseren door het tot het extreme te brengen, via de directe militarisering van de politiek: de "buitengesloten" politieke onderdaan keert terug in de werkelijkheid, in de vorm van de poging om de impasse van het politieke conflict te doorbreken door een valse radicalisering, namelijk door het conflict te herformuleren als een oorlog tussen "Wij" en "Zij", onze vijand, waar er geen gemeenschappelijk terrein is voor een symbolisch conflict.'

Een ander belangrijk aandachtspunt is de manier waarop het fenomeen van migratie aan bod komt in internationale documenten, die hoofdzakelijk de nadruk leggen op statistieken, het demografische deficit en het tekort aan arbeidskrachten in het Westen, in plaats van aandacht te hebben voor de sociale, culturele en humanitaire aspecten van migratie. Naar aanleiding van het VN-Rapport over Vervangende Migratie (1997) zou je bijvoorbeeld kunnen stellen dat migratie in dergelijke rapporten wordt geproblematiseerd en gestatistikeerd door de mogelijke impact voor de totale vruchtbaarheidscijfers en de mogelijke hoeveelheid steun tegenover een ruimte van demografische en maatschappelijke processen (Walters, 2006). Binnen deze grote ruimte wordt de vraag van de Europese veiligheid niet voorgesteld in termen van gevaarlijke stromen die de grenzen oversteken maar als de uitdaging van dalende vruchtbaarheidscijfers en de gevolgen daarvan voor de economische productiviteit en de houdbaarheid van de welvaartsstaat.

⁷ Uit de Samenvatting van *Detentiestatistieken van de Detention and Offshore Services Division (DIAC)* van 13 april 2007 blijkt bijvoorbeeld dat 528 mensen in immigratiedetentie zaten, onder wie 81 in gemeenschapsdetentie. Van die 528 waren er 69 illegale buitenlandse vissers. Daarnaast werden 367 van de mensen in immigratiedetentie vastgehouden als gevolg van niet-naleving, d.w.z. langer blijven dan hun visum geldig is of zich niet houden aan de voorwaarden van hun visum, waardoor hun visum ingetrokken wordt. Van de 528 mensen in immigratiedetentie, waren er *slechts 10* op clandestiene wijze met de boot aangekomen en 46 met het vliegtuig. Zie de website van het Departement 'Immigration and Citizenship' van de Australische regering, <http://www.immi.gov.au/managing-australias-borders/detention/statistics/immigration-detention-statistics.pdf>. Het 'statistikerken' van illegale migratie wordt in Australië duidelijk gebruikt als een middel om een schrikbeleid te kunnen voeren en te kunnen 'strijden tegen de islamitische kanker in onze natie', zoals voormalig senator van de National Party John Stone (2006) het stelde.

Tabel 5: Netto-migratie in westerse landen

Land: Netto-migratie (per 1000 mensen)

Nederland	2,72
Denemarken	2,52
Verenigd Koninkrijk	2,18
Duitsland	2,18
Italië	2,06
Oostenrijk	1,94
Noorwegen	1,73
Zweden	1,66
Europese Unie	1,50
België	1,22
Rusland	1,03
Spanje	0,99
Tsjechische Republiek	0,97
Finland	0,84
Frankrijk	0,66

(Bron: 2006 CIA World Factbook)

Ook hierdoor wordt het veiligheidsdiscours over migratie een vrij absurd proces. Aan de vooravond van het referendum in 2004 over de Europese Grondwet in Frankrijk wezen conservatieve politieke kringen op het probleem van de 'Poolse loodgieters', hoewel er op dat moment maar in totaal 640 loodgieters van Poolse origine in Frankrijk woonden, een aantal dat niet volstond om de binnenlandse arbeidsmarkt te bedreigen. Door migratie altijd in hetzelfde hokje te stoppen en de versturende gevolgen ervan te beklemtonen, spelen de media ook een rol in het veiligheidsdiscours in verband met migratie. Migratie wordt vaak voorgesteld als een denkbeeldige buitenlandse vijand die de cultuur van een samenleving ondermijnt, de schaarse rijkdommen uitput, banen inpikt en vreemde gewoonten en religies invoert (Shapiro, 1997: 1).

Het migratieproces in België: Van *gastarbeiders* tot *vreemdelingen*

Sinds de onafhankelijkheid in 1830 is België in de loop der jaren geëvolueerd tot een federale structuur. Vijf belangrijke hervormingen tussen 1970 en 2001 leidden tot de huidige federale staat met drie taalkundige/culturele gemeenschappen (de Franse, de Vlaamse en de Duitse Gemeenschap) en drie gewesten (Vlaanderen, Wallonië en Brussels Hoofdstedelijk Gewest). De federale staat is onder andere bevoegd voor buitenlandse zaken, defensie, justitie, financiën, sociale zekerheid en ook een belangrijk deel van de volksgezondheid en binnenlandse zaken. De Nederlandstalige bevolking bestaat uit ongeveer 6 miljoen mensen, de Franstalige groep telt er ongeveer 3,4 miljoen en de Duitstalige bevolking omvat ongeveer 70.000 mensen. Brussel is tweetalig en telt ongeveer 1 miljoen inwoners. De gewesten hebben een vrij verschillende vorm van gehechtheid aan België ontwikkeld als gevolg van historische, culturele, economische en politieke verschillen tussen de gemeenschappen. Bij de Vlaamse bevolking leeft een besef van een natie die bestaat uit 'ons volk', een concept dat is ontstaan en verder is gegroeid tijdens en na de beide wereldoorlogen. Dit Vlaamse besef staat veeller voor één natie (Vlaanderen) binnen een andere natie (België), dan voor twee verschillende naties (Vlaanderen en Wallonië). Daartegenover staat dat Wallonië weliswaar niet het Vlaamse culturalistische concept van behoren tot een gemeenschap van 'ons volk' heeft aangenomen, maar toch een anti-Vlaamse houding heeft ontwikkeld, die niet anti-Belgisch is (Stengers, 2000; en Deprez en Vos, 1998). Ten slotte is er nog Brussel dat een volledig ander model van gehechtheid heeft en ook een vrij complexe identiteit met een groeiend aantal 'nieuwe' genaturaliseerde Belgen.

Ondanks de culturele verschillen heeft België in de nasleep van de tweede Wereldoorlog toch met vrij veel succes zijn politieke eenheid kunnen bewaren, waarbij zelfs een bloeiend model als de Benelux kon ontstaan (België, Nederland en Luxemburg), dat op zijn beurt weer een model is geworden voor een ruimere Europese integratie. De charme van het Belgische eenheidsmodel ligt waarschijnlijk in het feit dat het niet de nadruk legt op culturele en nationale aspecten, maar vooral op de politieke aspecten. We mogen niet vergeten dat er een praktische nood aan zulke politieke eenheid bestond tegenover de twee historisch soevereine mogendheden Frankrijk en Duitsland.⁸ Het gebrek aan een homogene nationale cultuur in België heeft geleid tot een populaire neiging tot mengvormen, waarbij de klemtoon ligt op verdraagzaamheid tegenover anderen.

In de negentiende eeuw was België een immigratieland. Aan het einde van de eeuw begonnen de Belgische mijnondernemingen buitenlandse arbeidskrachten aan te trekken, vooral uit Polen, Italië, Hongarije, Marokko, Algerije en de Balkan. In 1923 was 10% van de mijnwerkers van buitenlandse oorsprong en in 1927 was 14% van de mijnwerkers moslim. Deze eerste Noord-Afrikaanse migratie naar België was een uitbreiding van de migratie naar Frankrijk. Maar door de economische crisis van 1929 kwam er een einde aan deze beweging. Sindsdien zijn de Belgen geneigd om de buitenlandse arbeiders tot zondebok te maken en hen te beschouwen als de belangrijkste oorzaak van werkloosheid. De Algerijnen waren de eerste groep van buitenlandse arbeiders die naar hun land van herkomst werden teruggestuurd (De Raedt, 2004: 14). Op 31 maart 1936 werd bij Koninklijk Besluit een programma van arbeidsvergunningen ingevoerd. Dit besluit was bedoeld om de Belgische arbeidsmarkt te beschermen tegen binnendringende buitenlanders en ook om de werkgelegenheid veilig te stellen in de industriële sectoren waar er onvoldoende autochtone arbeidskrachten waren. Migrantenarbeid werd daarom gezien als bijkomende arbeid om tijdelijk het tekort aan plaatselijke arbeid aan te vullen: de arbeiders werden 'gastarbeiders' of '*travailleurs étrangers*' genoemd en waren meestal ongeschoold. De Vreemdelingenpolitie (*police des étrangers*) hield toezicht op de komst van de immigranten, de lengte van hun verblijf en hun uitwijzing wanneer hun werkgevers hen niet langer nodig hadden. In 1937 maakten de immigranten 4,1% van de bevolking uit en in 1938-1939 was 20 tot 25% van de mijnwerkers in Limburg en Wallonië afkomstig uit het buitenland, het waren vooral Polen, Italianen, Spanjaarden of Joden die waren gevlucht voor de vervolging door de nazi's (Lewin, 1997: 17). In de nasleep van de Tweede Wereldoorlog ging België geen buitenlandse arbeidskrachten aantrekken uit zijn kolonie Congo, maar tekende het bilaterale aanwervingsverdragen met Italië (van 1946 tot 1960), Spanje (1956) en Griekenland (1957). Tussen 1958 en 1961 viel de immigratie uit deze drie landen stil. De Italianen vormden de meerderheid van deze werknemers en worden nu door de Belgen minder als 'buitenlanders' beschouwd. Tussen 1961 en 1970 kende België een nieuwe immigratiegolf waarbij meer dan 260.000 buitenlanders het land binnenkwamen. In 1964 diende België een officiële aanvraag in om buitenlandse arbeidskrachten uit Marokko en Turkije aan te werven en in 1969 en 1970 werden bilaterale aanwervingsakkoorden ondertekend met Tunesië en Algerije (Martiniello en Rea, 2003) (Tabel 6).

8 Het verdrag over de oprichting van de Douane-Unie van de Benelux werd ondertekend in 1944 door de regering van de drie landen in ballingschap in Londen en trad in 1947 in werking. In 1960 kwam er een eind aan dit verdrag omdat het werd vervangen door de Economische Unie van de Benelux. Die werd voorafgegaan door de (nog altijd bestaande) Belgisch-Luxemburgse Economische Unie, die werd opgericht in 1921. De Benelux slaagde er niet in sterkere instellingen op te richten, omdat de drie lidstaten toetraden tot ruimere economische en militaire organisaties - de NAVO in 1949, de EEG in 1957 (later de EU). De relaties binnen de Benelux zoals steekproefsgewijze grenscontroles, leidden tot het Verdrag van Schengen (1985/1990), dat de grenscontroles tussen de landen die het verdrag hadden ondertekend, vrijwel afschafte. In wezen heeft de Benelux gefungeerd als rolmodel en proefterrein voor de EEG/EU; veel van de latere Europese verdragen zijn uitbreidingen van het Beneluxbeleid (Fitzmaurice, 1996).

Tabel 6. Buitenlandse bevolking in België, per gewest (2004)

	1999	2000	2001	2002	2003	2004
België	891.980	897.110	861.685	846.734	850.077	860.287
Brussel	272.146	273.613	262.771	260.040	260.269	263.451
Vlaanderen	289.065	293.650	280.962	275.223	280.743	288.375
Wallonië	330.769	329.847	317.952	311.471	309.065	308.461

Bron: Nationaal Instituut voor de Statistiek (INS), 2005

Tussen 1963 en 1967 werd de immigratie naar België vereenvoudigd als gevolg van een minder strenge toepassing van het Koninklijk Besluit van 1936 door samenwerking tussen het ministerie van Justitie en de vreemdelingenpolitie. Werkgevers kregen het recht om immigranten aan te werven met een arbeidsvergunning die was uitgevaardigd in het land van herkomst of met een arbeidsvergunning die ze hadden verkregen in België nadat ze het land waren binnengekomen met een toeristenvisum. In die tijd kende België migranten vrij gemakkelijk het recht toe om met hun gezin te migreren. Dat beleid had specifieke bedoelingen: ten eerste het demografische tekort aanvullen en ten tweede immigranten aantrekken naar België in plaats van hen naar rivaliserende landen als Duitsland, Frankrijk en Nederland te laten gaan. Dit beleid van gezinsvereniging heeft er ook voor gezorgd dat het loon van de immigranten binnen de Belgische economie bleef in plaats dat er geld werd opgestuurd naar het land van herkomst (De Raedt, 2004: 15).

De integratie van migranten

De economische recessie van 1967 maakte een einde aan het uitvaardigen van arbeidsvergunningen aan toeristen. In die tijd maakte het land ook kennis met clandestiene migratie. Vroeger werd het overgelaten aan poortwachters in vrijwilligersorganisaties, vooral katholieke instellingen, om buitenlandse werknemers en hun gezin te helpen om zich te integreren in de Belgische samenleving. De vakbonden speelden een even grote rol in dit proces. In 1965 werd de *Conseil consultatif de l'immigration* (CCI) opgericht, die onder andere bestond uit vertegenwoordigers van federale ministeries, gewestelijke economische raden en provincies waar veel migranten woonden.⁹ Deze raad werd later gevolgd door de oprichting van het *Comité de liaison des organisations des travailleurs immigrés* (CLOTI), dat vertegenwoordigers van vakbonden samenbracht met organisaties van de migranten zelf. Aan het eind van de jaren 1960 werden deze institutionele activiteiten uitgebreid naar Vlaanderen. (Ireland, 2000: 251-252). Na de oliecrisis van 1973 kondigde België op 1 augustus 1974 officieel het einde aan van elke vorm van arbeidsmigratie. Een paar dagen voordien, op 19 juli 1974, was de islam bij wet erkend als een officiële godsdienst. Sommigen stellen dat deze beslissing, net voor het geplande bezoek van Koning Faisal van Saoedi-Arabië aan België, bedoeld was als gebaar naar de olie-exporterende landen (Blaise en de Coorebyter, 1997). Hoewel de meeste Belgische moslims van Marokkaanse of Turkse afkomst zijn, hadden de eerste gesprekken over de aanwezigheid van de islam plaats tussen Belgische en Saoedi-Arabisch diplomaten en ambtenaren. Later speelden ook de Turkse en de Marokkaanse ambassade een belangrijke rol bij de institutionalisering van de islam in het land, een proces dat we kunnen onderverdelen in drie historische fases.

Tijdens de eerste fase, tussen 1974 en 1989, waren de Belgische, Turkse, Marokkaanse en Saoedi-Arabisch staat sterker betrokken bij de vestiging van de aanwezigheid van de islam in het land door middel van rechtstreekse officiële interventies.¹⁰ Die openlijke controle uit het buitenland stoorde veel Belgische moslims. Later, in de jaren 1990, veranderde de Belgische staat zijn beleid ten opzichte van moslims, omdat de Belgische moslims te kampen hadden met grote structurele problemen zoals discriminatie, een hoge graad van werkloosheid, criminaliteit, uitsluiting en maatschappelijke achterstelling. Tijdens de tweede fase, tussen 1989 en 1995, werd de islam een onderdeel van een ruimere en gemengde, of veeleer ambigue, bestuursvorm die bestond uit een combinatie van het Waalse op klassen gebaseerde integratiebeleid en het Vlaamse op identiteit gebaseerde multiculturele beleid (Ireland, 2000: 252). In die periode kwam het Koninklijk Commissariaat voor het Migrantbeleid actief tussen in de institutionalisering van de islam in België door de vergunning in te trekken van het Islamitisch en Cultureel Centrum (ICC) dat in 1968 door de moslims zelf was opgericht. De Raad van deskundigen, die was opgezet door het Koninklijk Commissariaat voor het Migrantbeleid, stelde in 1990 een Technisch Comité aan, dat vanaf het schooljaar 1990-91 belast was

⁹ De CCI werd later omgedoopt tot *Conseil consultatif des populations d'origine étrangère* en beëindigde zijn taak in 1991.

¹⁰ De betrokkenheid van de Islamitische Wereldliga, ook bekend als Rabita, bij financiële steun voor islamitische organisaties in België, Duitsland, Frankrijk en Nederland aan het eind van de jaren 1970 en het begin van de jaren 1980 veroorzaakte in de tweede helft van de jaren 1980 heel wat opschudding in Turkije. De populaire journalist Uğur Mumcu (1987) bracht aan het licht dat de Turkse overheid, inclusief de diensten van president Kenan Evren, ermee instemden dat de Rabita de lonen betaalde van Turkse imams in Europese landen. Deze geheime banden veroorzaakten politieke beroering in Turkije, dat wordt gekenmerkt door zijn seculiere structuur. De Islamitische Wereldliga werd in 1962 opgericht in Saoedi-Arabië en is de belangrijkste en invloedrijkste wahabistische organisatie ter wereld, die daadwerkelijk optreedt als inspiratiecentrum voor islamitische extremisten over de hele wereld. De Wereldliga werkt via bijkantoren en lidorganisaties in landen verspreid over de hele wereld.

met de benoeming of herbenoeming van leerkrachten voor islamonderricht. Deze beslissing maakte een einde aan de bevoegdheid van het ICC om leraren aan te stellen en kwam eigenlijk neer op overheidsinmenging in de organisatorische structuur van de islam, aangezien juridisch gezien alleen het bestuursorgaan van een godsdienst gemachtigd is om leerkrachten te benoemen.¹¹ Bijgevolg kwam in de derde fase tussen 1995 en 2000 een meer technische en juridische benadering tegenover de islam tot stand. Deze fase viel samen met de opkomst van islamitische aanspraken in de publieke ruimte. Tijdens deze periode werden de moslims gevraagd verkiezingen te organiseren voor de *Belgische Moslimexecutieve*. Na de eerste verkiezingen in 1998 waren de Marokkanen oververtegenwoordigd in de Moslimraad. Maar bij de verkiezingen van 2004 werden de Turken ruim opgeroepen om zich kandidaat te stellen en te stemmen. Als gevolg daarvan zijn 40 van de 68 verkozen leden van de raad Belgische Turken naast 20 Marokkanen. De Marokkaanse deelname aan de verkiezingen nam drastisch af doordat de verkozen leden van de raad moesten worden bevestigd door de Belgische regering.¹²

Na de migratiestop in 1974 werd de verantwoordelijkheid voor de integratie van immigranten en problemen in verband met de arbeidsmarkt overgedragen aan de gewesten en de gemeenschappen, die in 1971 culturele autonomie hadden gekregen. In 1969 was België een voorloper in Europa door het opzetten van een publiek debat over het waarborgen van het verblijfsstatuut van immigranten en hun politieke rechten, dat wil zeggen het recht om te stemmen en om zich kandidaat te stellen bij lokale verkiezingen. In diverse steden werden *Stedelijke Migrantenraden* opgericht die optraden als verbindingscomité tussen de migranten en de stedelijke overheid (Martiniello, 1997: 108-110). Hoewel deze raden er wel in slaagden de migranten wegwijs te maken in de Belgische manier van leven en hen er op die manier van weerhielden om zich te engageren in het politieke leven van hun land van herkomst, werden zij uiteindelijk wel cliëntelistische multiculturele organisaties die de migranten opsloten in hun eigen naar binnen gerichte gemeenschap. De jongere generaties wilden liever deelnemen aan de gevestigde Belgische politieke structuren. De discussies over het toekennen van stemrecht aan migranten bij plaatselijke verkiezingen liep dood toen de christendemocratisch-liberale regering van 1981 - 1987 daar weigerde mee in te stemmen. De vraag om migranten op collectieve wijze te integreren door hun politieke rechten te geven, werd later omgezet in inspanningen tot individuele integratie door middel van persoonlijke naturalisatie (De Raedt, 2004: 16). Vervolgens gaf de toenmalige minister van Justitie Jean Gol de aanzet tot een nieuwe wet, die de peilers van het Belgische migrantenrecht moest vormen. De Wet-Gol van 28 juni 1984 had drie specifieke doelstellingen: a) de illegale immigratie beperken; b) bepaalde immigranten repatriëren en c) andere immigranten integreren door naturalisatie. De nieuwe wetgeving maakte mannelijke en vrouwelijke migranten gelijk voor de wet, bood moeders de gelegenheid om hun Belgische nationaliteit automatisch over te dragen op hun kinderen en versterkte het principe dat de Belgische nationaliteit moest worden verdiend. Deze liberale ingreep betekende dat kandidaten voor naturalisatie werden onderworpen aan een ondervraging waarin zij hun band met België moesten aantonen. Sinds het begin van dit decennium is het toekennen van stemrecht aan migranten een centraal onderwerp geweest op de politieke agenda. De socialisten in de regering oefenden druk uit op het federale parlement om een wet ter zake goed te keuren. In tegenstelling tot de Vlaamse politieke partijen stonden alle Franstalige politieke partijen gunstig tegenover het wetsvoorstel, zelfs de liberalen die daar traditioneel tegen waren. Het wetsvoorstel werd goedgekeurd door de Senaat en de wet werd van kracht op 19 februari 2004. Op die manier kregen migranten het recht om deel te nemen aan lokale verkiezingen op voorwaarde dat zij kunnen bewijzen dat ze vijf jaar in België wonen, ingeschreven zijn om te stemmen en dat zij zich schriftelijk trouw hebben verklaard aan de Belgische Grondwet en de wetten van het Belgische volk (ibid.: 27, fn. 41).¹³

11 Voor meer gedetailleerde informatie over deze specifieke periode, zie ook Meyer en Sunier (1997: 101), Dassetto (ed.) (1997), Torfs (2000), Foblets en Overbeeke (2002), en Bousetta en Maréchal (2003).

12 Voor een gedetailleerde analyse van de institutionalisering van de islam in België, zie Zemni (2006).

13 In Nederland, mogen immigranten sinds 1994 stemmen bij plaatselijke verkiezingen. Momenteel zijn er geen andere Europese landen dan België, Nederland, Ierland en de Scandinavische landen die stemrecht hebben verleend aan migranten.

De Wet-Gol werd op 3 september 1991 licht aangepast om de eisen in verband met naturalisatie minder streng maken. Sindsdien zijn migrantenkinderen van de derde generatie automatisch genaturaliseerd. Een nieuwe wet die op 1 maart 2000 in voege trad, maakte de naturalisatieprocedure zelfs nog gemakkelijker. Volgens deze nieuwe wet moeten de kandidaten niet langer hun trouw aan België bewijzen. Het Nationaal Instituut voor de Statistiek stelde vast dat tussen 1 januari 2000 en 31 december 2004 239.834 buitenlanders voor de Belgische nationaliteit kozen. In 2000 werden 61.981 buitenlanders onderdaan van België; in 2001 waren dat er 62.982; in 2002 46.417; in 2003 33.709 en in 2004 34.745 (zie tabel 7 en 8).¹⁴ Kortom, België heeft de individuele integratie aangemoedigd door middel van naturalisatie. Dit beleid werd gesystematiseerd door de Wet-Gol van 1984, het amendement daarop van 1991 en de huidige Belgische wet van 2000. De niet-autochtone Belgische onderdanen zijn de laatste tijd erg actief geworden in de politiek. De meesten hebben bijna allemaal meegedongen als kandidaten van de socialistische partij (*Parti socialiste, PS* en *Socialistische Partij Anders, sp.a*). Na de verkiezingen van 18 mei 2003 wisten negen Belgen van niet-Europese origine een plaats te veroveren in het parlement; vijf van de 150 zetels in de Kamer van Volksvertegenwoordigers; vier van de 71 zetels in de Senaat. Er werd toen ook een allochtone staatssecretaris verkozen. Allochtone¹⁵ Belgen zijn steeds meer betrokken bij de plaatselijke en de nationale Belgische politiek.

Tabel 7. Aantal genaturaliseerde buitenlanders tussen 1996 en 2004

Jaar	Aantal genaturaliseerde buitenlanders
1996	24.581
1998	34.034
2000	61.981
2001	62.982
2002	46.417
2003	33.709
2004	34.745
Totaal	354.341

(Bron: Nationaal Instituut voor de Statistiek, 2004)

Tegen de jaren 1980 was de Belgische migrantenbevolking bijna volledig geëvolueerd tot Marokkanen en Turken, met grote Turkse gemeenschappen in Limburg en Gent en het grootste aantal Marokkanen in Antwerpen. Deze gemeenschappen vestigden zich hoofdzakelijk in de geïndustrialiseerde delen van Vlaanderen, afgescheiden van de Belgische samenleving in culturele enclaves met bijna geen naturalisatie en waar de migranten en hun afstammelingen meestal werden beschouwd als tijdelijke en cultureel verschillende *gastarbeiders*. De segregatie van cultureel verschillende *gastarbeiders* duurde bijna tot de jaren 1980, toen het proces van desindustrialisering op gang kwam. In tegenstelling tot de Franse HLMs (*habitation à loyer modéré*) is er in de Belgische voorsteden geen huisvesting door de overheid en dat verklaart waarom er vrijwel geen problemen zijn geweest zoals die zich de voorbije jaren hebben voorgedaan in de Parijse voorsteden. Problemen veroorzaakt door maatschappelijke uitsluiting lijken vooral voor te komen in het stadscentrum van Antwerpen en Brussel. De meeste gemeenschappen leven naast elkaar zonder dat er sprake is van wisselwerking.

Tabel 8. Aantal genaturaliseerde Belgische Turken tussen 1990 - 2003

Jaar	Aantal genaturaliseerde Belgische Turken
1990	706
1991	1.020
1992	4.044
1993	3.415

¹⁴ Het aantal genaturaliseerde Belgische Turken is als volgt: 17.282 in 2000; 14.401 in 2001; 7.805 in 2002 en 5.186 in 2003. Bron: Nationaal Instituut voor de Statistiek, 2004.

¹⁵ De term *allochtoon* is een Nederlands woord dat voortkomt uit de combinatie van twee Griekse woorden: 'allo' (een andere) en 'khton' (aarde/land). De term verwijst letterlijk naar iemand die afkomstig is uit een ander land. In het dagelijkse taalgebruik verwijst de term naar mensen van wie ten minste een van beide ouders of grootouders niet in België is geboren, met een lagere sociaaleconomische status.

1994	6.263
1995	6.925
1996	7.066
1997	7.835
1998	6,932
1999	4.402
2000	17.282
2001	14.401
2002	7.805
2003	5.186
Totaal	93.282

Bron: Nationaal Instituut voor de Statistiek, 2004

In vergelijking met Marokkanen zijn migranten van Turkse origine meer getekend door hun landelijke afkomst, hun familiale karakter en door een bepaalde culturele reïficatie die hun helpt om hun taal en hun gewoonten te behouden. Turkse migranten zetten meestal hun eigen solidariteitsnetwerk op, gaande van vriendschapsverenigingen met de thuisstad tot verenigingen van zakenlui. De Turkse migratie is meestal ook volgmigratie en werd aanvankelijk meer gezien als een tijdelijk familieproject. Voor de politiek gemotiveerde Marokkaanse emigranten (vooral de Berbers) was een terugkeer van bij het begin meteen minder waarschijnlijk (Lesthaeghe, 2000: 19-20; en Manço en Kanmaz, 2005). Verder verdienen Noord-Afrikaanse families wel lof omdat zij aanzienlijke inspanningen hebben geleverd voor de scholing van hun kinderen, zoals Altay Manço stelt (Feld en Manço, 2000). Hoewel het onderwijsniveau van jonge Noord-Afrikaanse vaders nauwelijks hoger ligt dan dat van Turkse ouders, lijken studenten uit Noord-Afrikaanse gezinnen een groot deel van de onderwijskloof tussen hen en de meeste andere (Europese) migrantengroepen in België te hebben gedicht. Dit heeft een duidelijke invloed op het succes bij toetreding tot de arbeidsmarkt: 37% van de Turkse beroepsbevolking is werkloos en de situatie is zelfs nog zorgwekkender in het Waalse Gewest (40%), waar een crisis heerst op het vlak van werkgelegenheid (Manço, 2004). Daartegenover staat dat Belgische Turken wel meer eigendom blijken te hebben dan de Marokkanen. Zij zijn ook vrij sterk betrokken bij de Turkse pers en audiovisuele media, zowel vanuit Turkije als vanuit België.

Er is maar een beperkte interactie tussen Belgische Turken en Belgische Marokkanen. De etnisch-culturele grenzen tussen de Turken en de Marokkanen worden versterkt door bepaalde wederzijdse denigrerende stereotypes: de Turken noemen de Marokkanen 'woestijnbewoners' (*çöl* in het Turks) en kakkerlak (*cafard* in het Frans) terwijl de Marokkanen de Turken 'ajuien' (*oignon* in het Frans) noemen. Maar toch lijkt er een stilzwijgend akkoord te bestaan tussen Marokkanen en Turken als het om antiracisme gaat. Impliciet verwijzend naar de xenofobe tendensen bij de Vlamingen, verwijzen zowel Turken als Marokkanen met de term 'Vlaming' naar personen die racistische daden stellen. Als je de relaties tussen de gemeenschappen wat nader bekijkt, kun je stellen dat er in de loop van de tijd belangrijke veranderingen zijn opgetreden. Tijdens interviews in Beringen haalden onze gesprekspartners bijvoorbeeld conflicten tussen de gemeenschappen aan, die in hun geheugen gegrift stonden en sommigen meldden dat dergelijke conflicten vroeger veel hoger opliepen: de Turken hadden vaak gevochten met de Italianen en tijdens de oorlog in Cyprus hadden ze ook vaak gevochten met de Grieken. Echt interessant is ook dat de Turken ook onderling hadden gevochten, omdat ze zichzelf verenigden volgens de regio, als *Karadenizliler* (kameraden uit de streek van de Zwarte Zee) of *Kayserililer* (kameraden uit de stad Kayseri). Nog interessanter is dat Turken uit Beringen ook hadden gevochten met Turken die in een andere stad (Heusden) in de buurt van Beringen wonen. Deze gevechten symboliseren de strijd om greep te krijgen op

een locatie waar ze pas zijn aangekomen, een strijd die niet volledig binnenskamers en onder controle kan worden gehouden. Dergelijke spanningen tonen ook aan hoe gemeenschappen die voortdurend worden opgebouwd en weer afgebroken nooit homogeen kunnen worden.

De Vlaamse en de Franstalige aanpak van de integratie van migranten

De Vlaamse Gemeenschap subsidieert zelforganisaties van migranten in Vlaanderen en Brussel. Om in aanmerking te komen voor financiering moet een organisatie gericht zijn op emancipatie, educatie en integratie; zij moet fungeren als een ontmoetingspunt en moet een culturele functie vervullen. Bovendien moet de organisatie (ook) werken in het Nederlands, ten minste op het niveau van het bestuur. We willen er hier op wijzen dat de oprichting en de werking van 'Vlaamse' allochtone zelforganisaties heel actief is gestimuleerd door de Vlaamse Gemeenschapscommissie (VGC) en dat dit een belangrijke stimulans heeft betekend voor het allochtone verenigingsleven in Brussel en Vlaanderen. In de tweede helft van de jaren 1990 gaf de Vlaamse Gemeenschap zelfs het *Intercultureel Centrum voor Migranten* (ICCM) de taak om de 'Vlaamse' allochtone zelforganisaties te coördineren en te ondersteunen. De recente financiële steun van de (Vlaamse) regering is ook een zegen geweest voor het verenigingsleven van allochtonen.

Met hun meer republikeinse vorm van integratiebeleid waren de Franstalige gemeenschap en de Waalse regering niet bereid de deelname van migranten in de samenleving als afzonderlijke etnisch-culturele groepen te erkennen. Beleidsinitiatieven krijgen vaak gestalte op een manier dat de migranten niet specifiek als doelgroep worden gedefinieerd, hoewel ze in de praktijk wel vaak hoofdzakelijk gericht zijn op migranten. Hetzelfde geldt voor diverse maatregelen vanwege het Brussels Hoofdstedelijk Gewest. Maar toch hebben het grote aantal buitenlandse inwoners en de de-factoconcentratie van etnische minderheden de ambtenaren in Brussel gedwongen tot een meer multiculturele ingesteldheid. Het Brusselse Parlement, de Vlaamse Gemeenschapscommissie (VGC), de Franse Gemeenschapscommissie (COCOF) en de Gemeenschappelijke Gemeenschapscommissie (GGC) hebben daarom een speciaal charter opgesteld, het *Handvest van rechten en plichten voor het vreedzaam samenleven van de Brusselse bevolkingsgroepen*, dat de basisregels bepaalt voor het samenwonen van de verschillende groepen in Brussel. Bovendien werd in 1991 een 'gemengde' adviescommissie over migrantenzaken in Brussel opgericht, die in 1992 haar werkzaamheden aanvatte. De gemengde commissie had adviesbevoegdheid voor punten die van bijzondere betekenis en/of belang waren voor de migrantengemeenschap, zoals onderwijs, werkgelegenheid, huisvesting, leefklimaat, relaties met de openbare ordehandhavers, problemen in verband met het niet-toepassen van de wetten, het islamonderwijs, participatie in het plaatselijke beleid, de rechten en de positie van vrouwen in de samenleving en vluchtelingen. Vermeldenswaard is ook dat de gemengde commissie in 1995 niet aan een tweede ambtstermijn begon, maar werd opgesplitst in twee afzonderlijke gemengde commissies: een Franstalige en een Vlaamse (Bousetta et al., 2005).

Tabel 9. Vlaamse en Franstalige beleidsbenadering tegenover mensen van allochtone oorsprong

VLAAMSE BENADERING

Klemtonen in het beleid voor de integratie van gevestigde migranten

- erkenning van het bestaan van etnisch-culturele minderheidsgroepen
- algemeen en categorisch beleid
- samenwerking met en steun aan zelforganisaties van allochtonen

Beleid voor nieuwkomers

Inburgering (ook taallessen)

Buitenlandse inspiratie

- Nederlandse (en Angelsaksische) ideeën van multiculturalisme op basis van een groep
- Nederlands model van inburgering

FRANSTALIGE BENADERING

Klemtone in het beleid voor de integratie van gevestigde migranten

- individuele benadering
- algemeen beleid op basis van sociaaleconomische indicatoren
- alleen onrechtstreeks gericht op migrantengroepen (bijvoorbeeld in bepaalde buurten)

Beleid voor nieuwkomers

Geen specifiek beleid (maar financiering voor specifieke projecten)

Buitenlandse inspiratie

Frans model van assimilatie /republikeins model

Bron: Jacobs en Rea (2006): 14.

Meer dan een eeuw lang, zolang België een unitaire staat was, hadden de Vlamingen te lijden onder het Franstalige culturele overwicht, dat zich uitte in maatschappelijke gebruiken en dat vervat zat in de overheidsinstellingen. Het huldigen van culturele eigenheid is de bakermat geweest van de Vlaamse politieke identiteit en heeft geleid tot de oprichting van de federale staat. In 1998 formaliseerde de Vlaamse Regering haar nieuwe beleidslijn in de vorm van het *Minderhedendecreet*, dat gedeeltelijk een kopie was van Nederlandse documenten (Jacobs en Rea, 2006). Er is evenwel een belangrijk verschil met het Nederlandse systeem in die zin dat er geen expliciete erkenning is van bepaalde etnische gemeenschappen (zoals 'Turks' of 'Marokkaans') als 'officiële' etnisch-culturele minderheden, die van elkaar te onderscheiden zijn. De Vlaamse Regering zet ook enkele stappen in de richting van assimilatie/integratie, met de zogenaamde *inburgeringstrajecten*, waarbij bepaalde groepen van migranten Nederlandse taallessen en lessen in kennismaking met de Vlaamse/Belgische samenleving moeten volgen. Dit programma, dat ook weer is gekopieerd van Nederland, werd vanaf april 2004 verplicht voor de meeste nieuwkomers uit niet-EU-staten en is optioneel in Brussel.

Omgekeerd heeft de logische voorkeur voor het Franse standpunt van assimilatie bij de Franstalige elite een strategische betekenis. Etnische verschillen worden enkel toegejuicht in geval van individueel succes en daarom is de steun voor etnische diversiteit beperkt tot een meritocratisch multiculturalisme. Algemeen wordt conformiteit en aanpassing aan de Belgisch-Franstalige cultuur verwacht. In een federale staat waarin zij nu in de minderheid zijn en sterk afhankelijk van de (financiële) solidariteit van de Vlamingen, wordt het Franstalige establishment geconfronteerd met een assertief Vlaanderen dat pleit voor steeds meer autonomie en dat zich vragen stelt bij zijn verantwoordelijkheid om solidair te blijven met de Franstalige landgenoten. Zelforganisaties van etnische minderheden krijgen geen steun. Etnische verenigingen kunnen financiering krijgen voor ruim omschreven activiteiten als educatie, sport of burgerschapsvorming, maar de subsidiëring van activiteiten met een dimensie van etnisch-culturele identiteit wordt geweigerd.

Ontevredenheid over de republikeinse en multiculturele integratie

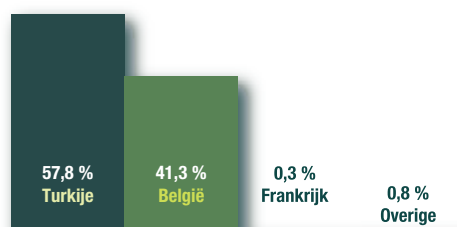
Je zou kunnen stellen dat zowel de republikeinse als de multiculturalistische ideologie tot nu toe hebben bewezen dat migranten opgesloten zitten in een cultureel, etnisch en religieus discours van staten en dat zij ervan weerhouden worden om te streven naar vertegenwoordiging via de legitieme politieke instellingen van de nationale en de lokale besturen. De bomaanslagen in Madrid en Londen

en de moord op Theo Van Gogh in Nederland hebben sommige Europeanen ertoe aangezet de populaire sport van kritiek op het multiculturalisme te herzien. Veel critici van het multiculturalisme zijn op kortzichtige wijze voorstanders geworden van monoculturalisme en assimilatie. Maar we moeten toch beseffen dat het probleem heel weinig te maken heeft met culturele integratie of assimilatie van migranten en elders blijkt te liggen. Het probleem is eigenlijk een gebrek aan politieke wil bij de ontvangende staten om maatregelen te nemen die zullen leiden tot de economische en politieke integratie van migranten, dat wil zeggen hen een materieel terrein bieden waar zij een gelijke toegang kunnen hebben tot de arbeidsmarkt en een politiek terrein waar zij zich aangemoedigd voelen om te gaan kiezen en verkozen te worden bij lokale, nationale en Europese verkiezingen. Het is een ware uitdaging om de drie regio's in België in dit opzicht te bekijken en te vergelijken aan de hand van de tweedeling tussen een multiculturalistisch en een republikeins beleid bij het integreren van migranten.

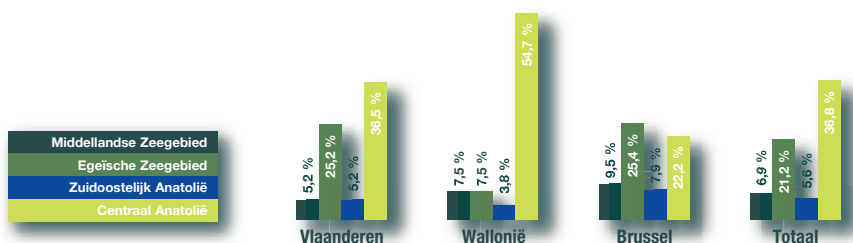
Demografische gegevens

De populatie Belgische Turken bedraagt ongeveer 200.000 als je alle etnisch-culturele gemeenschappen van Turkse oorsprong meerekent, zoals de soennitische Turken, alevitische Turken, Zaza-Koerden, Kirmanchi-Koerden, Armeniërs en Assyriërs. In dit deel van het rapport bekijken we de demografische structuur van de Belgische Turken op het vlak van hun maatschappelijke, economische, burgerlijke en onderwijssituatie in België.

Figuur 2. Waar bent u geboren?

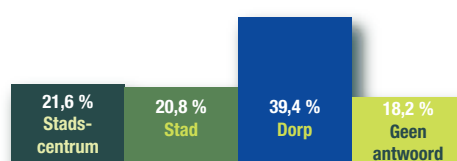

Figuur 3. Waar in Turkije komt u vandaan?

Meer dan de helft van de Belgische Turken (58%) is geboren in Turkije en 42% is geboren in België. 37% van hen die geboren zijn in Turkije, komen uit Centraal Anatolië, 21% uit de streek van de Egeïsche Zee, 7% uit het Middellandse Zeegebied en 6% uit Anatolië.

Figuur 4. Waar in Turkije bent u geboren?

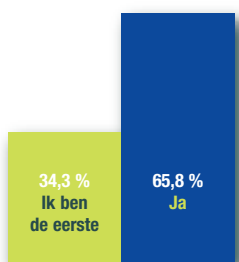

Een groot aantal Belgische Turken die in Turkije geboren zijn, komt van het platteland (39%) en 42% komt uit grotere of kleinere steden in Turkije. Die gegevens wijzen erop dat veel Belgische Turken ontwortelde boeren zijn die proletariër zijn geworden.¹⁶ Het grote aantal geïnterviewden dat deze vraag niet beantwoordde

¹⁶ Het klassieke verhaal van Oscar Handlin (1973) over de 'ontwortelden' verwijst naar de boeren die proletariërs werden in de Amerikaanse context.

(18%) is ook het vermelden waard. Dat komt vooral doordat sommige geïnterviewden niet konden aangeven of de plaats waar zij vandaan komen tot de stad of tot het platteland behoort.

Figuur 5. Is er iemand in uw familie die voor u naar hier is gekomen?

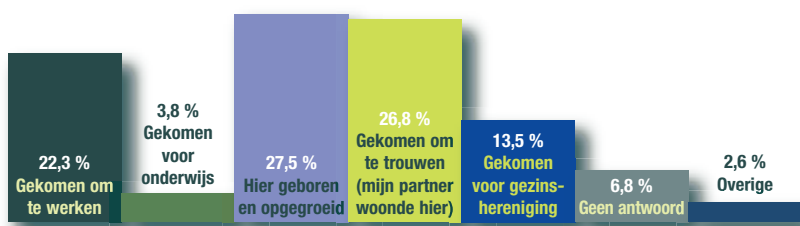
66% van de Belgische Turken verklaarde dat er iemand anders in de familie voor hen naar België was gekomen en 34% gaf aan dat zij de eerste uit de familie waren die naar België kwam. Dit wijst erop dat volgmigratie door gezinshereniging en huwelijk de belangrijkste vorm van migratie is bij Belgische Turken.

Figuur 6. Wie was de eerste migrant in uw familie?

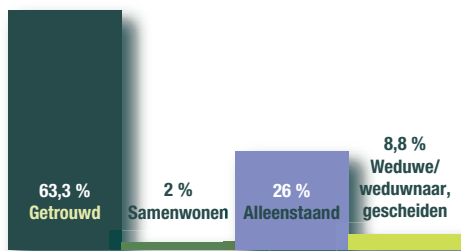
De ouders vormen het hoogste percentage (50%) van familieleden die de geïnterviewden zijn voorgedaan, wat aangeeft dat er een groot aantal Belgische Turken van de tweede generatie is. Het aantal grootouders van Belgische Turken is ook opvallend hoog (25%), wat wijst op een groeiend aantal afstammelingen van de derde generatie in België. In dit opzicht zien we in België een zelfde beeld als in Duitsland en Frankrijk.

Figuur 7. Om welke reden bent u naar België gekomen?

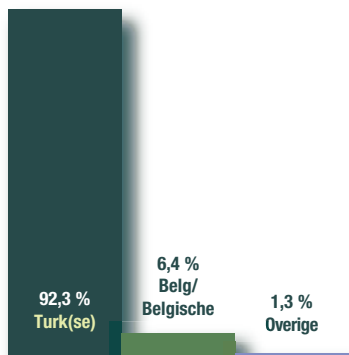
41% van de Belgische Turken meldde dat zij naar België kwamen met als doel gezinsvereniging (huwelijk, 27% en gezinshereniging 14%), ongeveer een vierde (22%) kwam naar België om er te werken. Net iets meer dan een vierde van de Belgische Turken in onze steekproef (28%) is in België geboren.

Figuur 8. Getrouwd of niet?

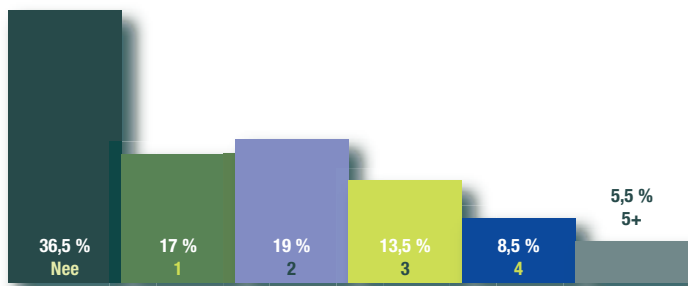
Twee derde van de geïnterviewden (63%) is getrouwd en 26% is alleenstaand. Opvallend is het aantal gescheiden personen in België (9%). Voor Duitse en Franse Turken ligt dat cijfer op ongeveer 5%. Het aantal samenwonenden zonder formeel huwelijk ligt in België en Frankrijk ongeveer even hoog op 2% (tegenover 0,8% in Duitsland).

Figuur 9. Is uw partner een Turk(se)?

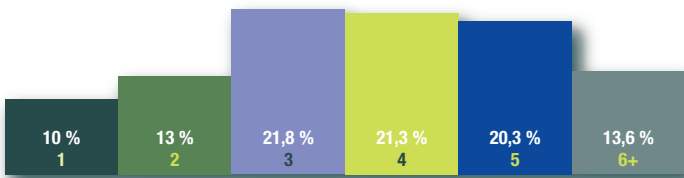
Er zijn vandaag maar heel weinig Turken die hun kinderen met een Belgische man of vrouw laten trouwen. De meeste geïnterviewden zijn getrouwd met iemand van Turkse origine (92%) en slechts 6% is getrouwd met een Belg(ische). Deze cijfers liggen ongeveer even hoog als voor Duitse Turken die met een Duitse en Franse Turken die met een Franse partner trouwen (6%). Gemengde huwelijken zijn een van de indicatoren van menging en recentelijk lijken dergelijke huwelijken meer voor te komen onder Europese Turken.

Figuur 10. Hebt u kinderen?

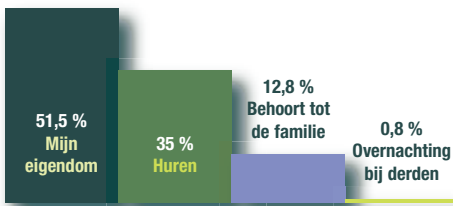
Belgische Turken hebben meestal meer kinderen dan Duitse Turken en Franse Turken. 50% van de Belgische Turken hebben een tot drie kinderen, in vergelijking met 47% van de Duitse Turken en slechts 44% van de Franse Turken.

Figuur 11. Hoeveel mensen leven er in uw gezin?

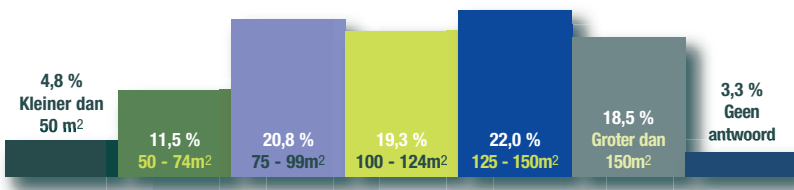

Algemeen genomen bestaan Belgisch-Turkse gezinnen uit 3, 4 of 5 mensen. Het aantal eenpersoonsgezinnen ligt bij de Belgische Turken (10%) even hoog als bij de Franse Turken, maar wel wat hoger dan bij de Duitse Turken (6%).

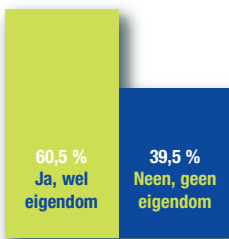
Figuur 12. Bent u eigenaar van het huis waarin u woont?

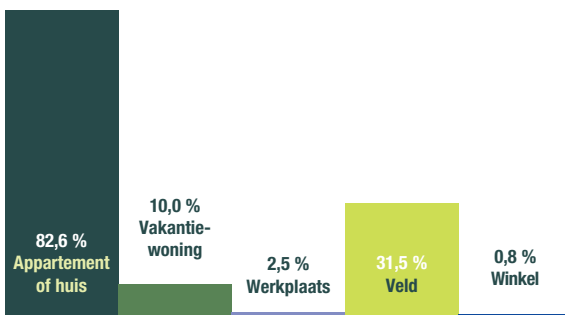
Figuur 13. Hoe groot is uw huis in m²?

Figuur 14. Hebt u eigendom in Turkije?

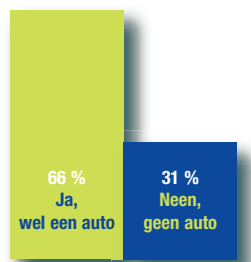
Figuur 15. Indien wel, wat voor eigendom hebt u?

De Belgische Turken lijken goed te zijn geïntegreerd in de Belgische woningmarkt, want 64% woont in een eigendomswoning en 35% in een huurwoning. Dat staat in contrast met de Duitse en de Franse Turken, van wie 83% in gehuurde woningen woont en

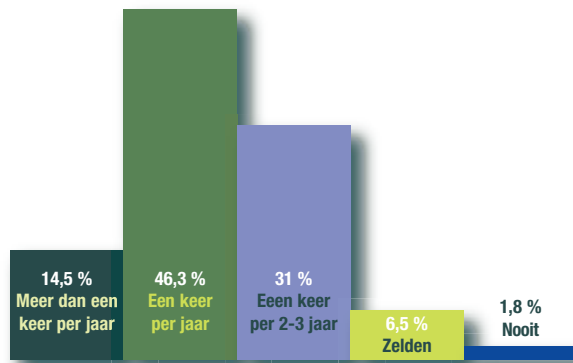
slechts 14% in een eigen huis. 32% van de Belgische Turken woont in een woning van 50 m² à 100 m². Bij de Duitse Turken is dat 83% en bij de Franse Turken 73%. Opvallend is dat 60% van de Belgische Turken eigendom hebben in Turkije: vier vijfde van deze groep (83%) bezit een woning, 10% heeft een vakantiewoning en 31% bezit grond. Een vergelijkbaar aandeel van de Belgische Turken investeert in het land van herkomst als de Duitse Turken (66%) en de Franse Turken (80%). Daar zijn wellicht verschillende verklaringen voor. Het is misschien verstandiger om te investeren in eigendom in Turkije, net zoals andere Europeanen dat ook steeds meer doen. Bianca Kaiser en Ahmet İçduygu (2005) vermelden in hun werk dat er in 2000 meer dan 20.000 Duitse eigendommen geregistreerd waren in Turkije. De investeringen van de Europese Turken in Turkije zijn dus niet noodzakelijk allemaal geïnspireerd door hun 'zagezegd onbetwistbare' gerichtheid op het thuisland: net zoals bij Europeanen die investeren aan de Turkse Rivièra kan het ook hier gaan om een weldoordachte geldbelegging.

Figuur 16. Hebt u een auto?

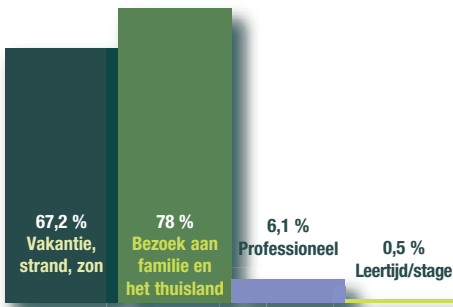
Het aantal Belgische Turken dat een auto heeft (60%) is iets lager dan het aantal Franse Turken met een auto (69%), maar gelijk aan dat van de Duitse Turken met een auto (61%).

Figuur 17. Hoe vaak gaat u naar Turkije?

Het grote aandeel van de Belgische Turken dat ten minste een keer per jaar Turkije bezoekt (61%), bevestigt eerdere onderzoeksresultaten dat Europese Turken sterk gehecht zijn aan Turkije. Het cijfer voor de Belgische Turken ligt hoger dan dat voor de Franse Turken (46%) en even hoog als voor de Duitse Turken (66%). Het verschil kan te maken hebben met het feit dat Duitsland en België een betere verbinding hebben met Turkije dan Frankrijk op het vlak van vervoermogelijkheden.

Figuur 18. Wat is het doel van uw bezoek aan Turkije?

De belangrijkste reden waarom Belgische Turken naar Turkije gaan, is om familieleden te bezoeken (78%) en op vakantie te gaan (67%). Er is een verschil tussen de Belgische Turken en zowel de Duitse als de Franse Turken wat betreft de familie- en de materiële banden met Turkije. Bijna alle Duitse Turken (94%) gaan meestal naar Turkije om hun familie en hun thuisstad te bezoeken. Bij de Franse Turken ligt dat cijfer op 87%. Dit kan worden verklaard door verschillen in de migratiepatronen: de Belgische en de Franse Turken hebben een volgmigratie gekend, de Duitse Turken niet. Volgmigratie kan ertoe leiden dat de volledige uitgebreide familie naar het land van bestemming wordt verplaatst en kan ook leiden tot een verzwakking van andere familiebanden met het thuisland. Er is een aanzienlijk verschil tussen de drie onderzochte landen in verband met vakantiereizen naar Turkije: 67% van de Belgische Turken, 56% van de Franse Turken en maar 47% van de Duitse Turken gaan specifiek voor vakantie naar Turkije. Het lijkt alsof een gebrek aan familiebanden in het thuisland wordt gecompenseerd door een bezoek aan vakantieoordelen aan de stranden van de Middellandse Zee. Dit is een goede aanduiding van de omvang en de dynamiek van de *transnationale ruimte* tussen/buiten Turkije en België/Duitsland/Frankrijk. Maar de transnationale ruimte tussen/buiten Turkije en Duitsland is veel groter dan die tussen Turkije en België.¹⁷ De Europese Turken blijven vaak actief betrokken bij hun thuisland door familie- en vriendschapsbanden te onderhouden, maar ook door politiek, economisch en cultureel betrokken te blijven bij de ruimere samenleving van het thuisland. Voor de Europese Turken wordt het transnationalisme bevorderd door de geografische nabijheid die het mogelijk maakt om regelmatig naar huis te reizen. Zij zijn ook wereldburgers geworden die gebruik maken van de communicatie- en transporttechnologieën om zich een transnationale identiteit te vormen. De Belgische Turken zijn wel sterker betrokken geraakt bij de Turkse politiek sinds de versnelling van het Europese integratieproces van Turkije na de Top van Helsinki in 1999. De regelmatige bezoeken van Turkse politici, leiders, zakenlui, vertegenwoordigers van ngo's en van religieuze verenigingen, universiteitsprofessoren, studenten en ambtenaren aan Brussel hebben de Belgische Turken weer in nauwer contact gebracht met Turkije.

¹⁷ De omvang van transport, handel, communicatie, politiek en academisch onderzoek tussen Turkije en Duitsland geeft aan dat de transnationale ruimte tussen de twee landen sterk ontwikkeld en efficiënt is in vergelijking met die tussen Turkije en Frankrijk.

Tabel 10. Niveau waarop Belgische Turken Turks spreken, verstaan, schrijven en lezen (%)

	Vlaanderen Spreken Verstaan	Vlaanderen Lezen Schrijven	Wallonië Spreken Verstaan	Wallonië Lezen Schrijven	Brussel Spreken Verstaan	Brussel Lezen Schrijven	Totaal België Spreken Verstaan	Totaal België Lezen Schrijven
Weinig	1 %	3 %	5 %	5 %	1 %	5 %	2 %	4 %
Behoorlijk	4 %	8 %	8 %	11 %	1 %	5 %	4 %	8 %
Goed	36 %	33 %	24 %	23 %	28 %	27 %	31 %	29 %
Heel goed	59 %	55 %	63 %	57 %	69 %	62 %	63 %	57 %
Geen antwoord	1 %	2 %	1 %	5 %	1 %	2 %	1 %	3 %

De bovenstaande tabel toont dat de Brusselse Turken beter Turks spreken, verstaan, schrijven en lezen dan de Waalse en de Vlaamse Turken.

Tabel 11. Niveau waarop Belgische Turken Frans spreken, verstaan, schrijven en lezen (%)

	Vlaanderen	Vlaanderen	Wallonië	Wallonië	Brussel	Brussel	Totaal België	Totaal België
	Spreken	Lezen	Spreken	Lezen	Spreken	Lezen	Spreken	Lezen
	Verstaan	Schrijven	Verstaan	Schrijven	Verstaan	Schrijven	Verstaan	Schrijven
Weinig	26 %	30 %	7 %	13 %	18 %	23 %	20 %	24 %
Behoorlijk	22 %	17 %	25 %	17 %	25 %	21 %	24 %	18 %
Goed	12 %	13 %	27 %	32 %	19 %	13 %	17 %	17 %
Heel goed	5 %	4 %	38 %	28 %	36 %	36 %	21 %	19 %
Geen antwoord ..	35 %	37 %	3 %	10 %	3 %	6 %	19 %	22 %

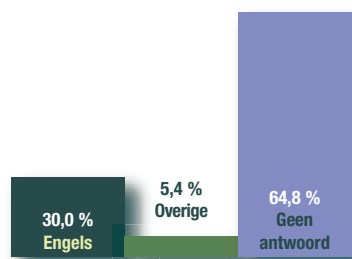
Het is niet verrassend dat de Brusselse en de Waalse Turken beter Frans spreken, verstaan, schrijven en lezen dan de Vlaamse Turken, maar wat ook opvalt, is het hoge niveau van Franse taalvaardigheden bij de Vlaamse Turken.

Tabel 12. Niveau waarop Belgische Turken Nederlands spreken, verstaan, schrijven en lezen (%)

	Vlaanderen	Vlaanderen	Wallonië	Wallonië	Brussel	Brussel	Totaal België	Totaal België
	Spreken	Lezen	Spreken	Lezen	Spreken	Lezen	Spreken	Lezen
	Verstaan	Schrijven	Verstaan	Schrijven	Verstaan	Schrijven	Verstaan	Schrijven
Weinig	9 %	13 %	22 %	23 %	28 %	27 %	17 %	19 %
Behoorlijk	17 %	16 %	7 %	6 %	18 %	17 %	15 %	14 %
Goed	32 %	28 %	3 %	3 %	9 %	11 %	19 %	18 %
Heel goed	36 %	37 %	1 %	1 %	16 %	13 %	23 %	22 %
Geen antwoord ..	6 %	7 %	67 %	67 %	29 %	32 %	26 %	27 %

Uit tabel 11 en 12 kunnen we opmaken dat de vaardigheden van de Brusselse Turken in het Frans veel beter lijken te zijn dan hun vaardigheden in het Nederlands, terwijl de vaardigheden van de Vlaamse Turken in het Frans veel beter zijn dan die van de Waalse Turken in het Nederlands.

Figuur 19. Wat is uw derde gesproken taal?

De vaardigheid van Belgische Turken op het vlak van vreemde talen is vrij opvallend. 30% van de Belgische Turken meldden vaardigheden in Engels (tegenover 36% van de Duitse Turken en 24% van de Franse Turken). De Vlaamse Turken hebben meer vaardigheden in een derde taal zoals Engels in vergelijking met de Waalse Turken. De vaardigheden van de Brusselse Turken in het Engels zijn groter dan die van de andere groepen.

De Belgische Turken en maatschappelijke klasse

Zowel uit de kwalitatieve als de kwantitatieve gegevens blijkt dat de Europese Turken niet langer uitsluitend handarbeiders zijn die laaggeschoold werk verrichten en helemaal niet vertegenwoordigd zijn in het maatschappelijke leven. Integendeel, er zijn veel politici, kunstenaars, vakmensen, zakenlui, dichters, schrijvers, bureaucraten, journalisten, zangers en leerkrachten die hen op de een of andere manier vertegenwoordigen in de samenleving. De meeste Europese Turken hebben niet langer de voogdij van hun Belgische, Duitse, Franse en Nederlandse mentors nodig om vertegenwoordigd te zijn in de openbare ruimte; zij worden veeleer vertegenwoordigd door hun eigen natuurlijke intellectuelen. Dit hangt natuurlijk samen met het feit dat de Turken zich naar boven op de sociale ladder begeven en dat de Turkse gemeenschap nu een groot aantal mensen uit de middenklasse telt. Maar tegelijk stellen we vast dat ook het aantal werklozen toeneemt dat geen formele baan kan vinden. Een aantal van hen heeft recht op sociale uitkeringen vanwege de staat, maar een groeiend aantal komt niet in aanmerking voor overheidssteun omdat ze niet in staat zijn geweest bij te dragen aan de sociale zekerheid omwille van chronische werkloosheid. Werkloosheid is natuurlijk het gevolg van economische factoren op wereld- en plaatselijk vlak en van het proces van desindustrialisering en ook van sociale factoren zoals scholing. Het sociaaleconomische niveau van de Belgische Turken verandert met de generaties. Bij de eerste generatie viel meestal te horen hoe zij bij het begin van de migratie in de jaren 1960 en 1970 te lijden hadden. Hoewel de volgende generaties gelijkaardige verhalen vertelden, wijzen zowel de oudere als de jongere generaties toch op een belangrijk verschil:

‘In die tijd waren we onwetend en ongeletterd, we hadden net onze dorpen verlaten. We wisten niet hoe we onze kinderen konden helpen, we spraken de taal niet. Onze kinderen boekten vooruitgang. Zij zorgden beter voor hun kinderen dan wij deden. Nu kan ik een positieve verandering zien. De nieuwe generaties zijn meer bezig met onderwijs en verschillende mensen zijn actief betrokken bij de lokale en de nationale politiek.’

Sommige jongeren waren het niet eens met hun oudere landgenoten over de ontberingen uit het verleden. Als reactie op een oude man die vertelde hoe moeilijk hij het vroeger had gehad, zei een jonge man plagend: ‘Welke problemen had jij? Je verdeed gewoon je tijd in de koffiehuisen... Je zat gewoon te wachten tot het werk naar je toe kwam. Je deed niet genoeg moeite om werk te vinden.’ Natuurlijk is er enorm veel armoede als gevolg van de desindustrialisering. De tegenstelling tussen de Belgische Turken met en zonder eigendom toont aan hoe heterogeen deze groep wel is:

‘Alles wordt steeds moeilijker. Het arbeidsleven wordt harder. De dienstensector blijft maar uitbreiden. De belastingen liggen heel hoog. Er zijn zelfs paren die samen werken voor een totaal loon van 1500 - 2000 euro. Ik ken mensen die aan het eind van de maand 100 euro moeten lenen, omdat ze niet rondkomen met hun eigen loon. Er wordt veel geconsumeerd en het leven is hier te duur...’

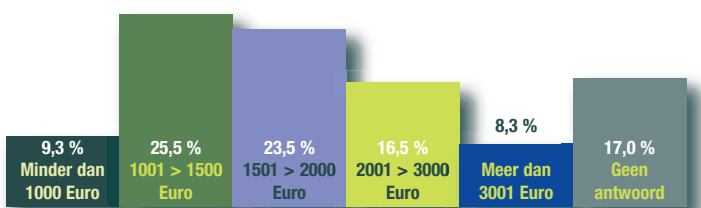
Door de grote verschillen onder de Belgische Turken is het niet mogelijk dat zij zich bewegen als een enkele maatschappelijke klasse. Een ander opvallend kenmerk van de Belgische Turken is het soort relatie dat zij aanknopen met nieuw aangekomen migranten in België. Ondernemers van Turkse origine hebben de neiging om nieuwkomers uit te buiten met lage lonen en moeilijke arbeidsomstandigheden. Dit wijst erop dat armoede iets is wat migranten 'in ploegen' (om beurt) ervaren. Een Bulgaars-Turkse migrante die recentelijk naar Brussel is gekomen, klaagde angstig over de manier waarop haar Turkse baas in het kofiehuis haar behandelde en over het lage loon dat ze verdiende. De vroegere migranten klagen vaak over de integratie van nieuwe migranten in de arbeidsmarkt. De Duitse Turken klaagden over de voormalige Oost-Duitse, Poolse of Roemeense arbeiders; en de Belgische Turken mopperen over de Bulgaren: 'Nu de Bulgaren hier zijn, moeten wij ons brood met hen delen...'

De situatie van de Belgisch-Turkse jongeren is ook enigszins verontrustend: zij lijken sterk aangetrokken door de mogelijkheid om werklozensteun te ontvangen als ze 18 jaar worden.

'Ik wil voetballer worden. Ik speel al tien jaar voetbal... Wanneer de leerkrachten hun leerlingen vragen wat ze later willen worden, zeggen de meesten dat ze willen leven van een werkloosheidsuitkering.'

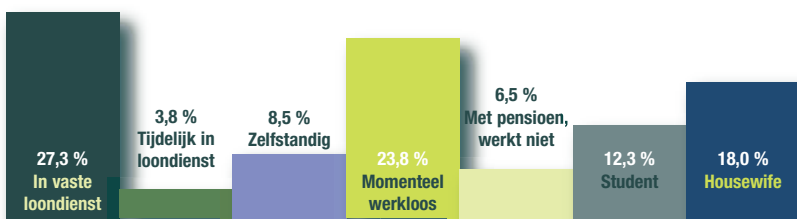
Er zijn individuen die een tactiek hanteren die deel uitmaakt van een strategie met ten minste twee lagen en zij balanceren tussen beide. Hoewel deze strategieën spanningen, pessimisme, identificatie- en controlemechanismen met zich meebrengen, genieten zij van beide en veranderen zij beide. Op basis van de begrippen 'strategie' en 'tactiek' van Michel de Certeau (1984) kunnen we vaststellen dat geëmigreerde Turken die leven volgens bepaalde strategieën (ideologieën) die tegelijk in België bestaan zoals integratie, natie en gemeenschap, in staat zijn deze strategieën te veranderen door hun ervaringen en de tactiek die ze toepassen. Met andere woorden, terwijl zij de gemaakte strategieën consumeren, produceren zij iets nieuws. In zekere zin hebben zij de mogelijkheid om het nationale beleid van integratie, natie en gemeenschap te veranderen.

Figuur 20. Maandelijks gezinsinkomen

De bovenstaande figuur toont aan dat de Belgische Turken het in verhouding financieel beter doen dan zowel de Franse als de Duitse Turken. 21% van de Duitse Turken en 15% van de Franse Turken verdient minder dan € 1000 per maand, terwijl maar 9% van de Belgische Turken in die categorie valt.

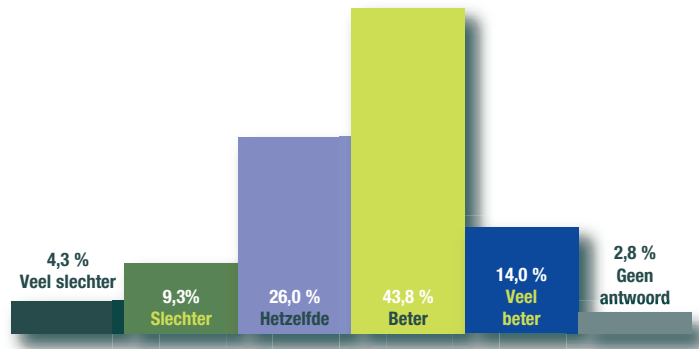
Figuur 21. Huidige arbeidssituatie

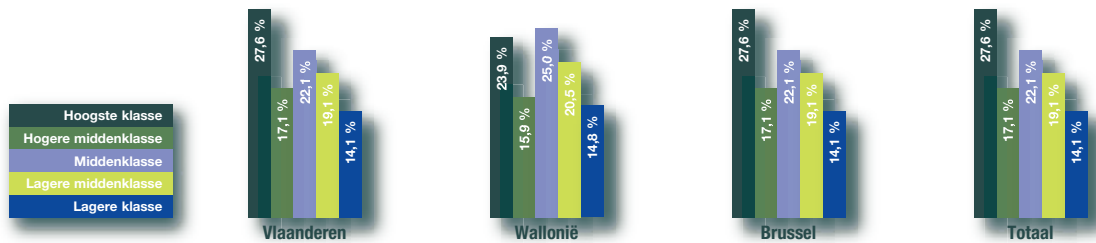
Meer dan een vierde van de geïnterviewde personen (27%) is in vaste loondienst. Maar dit cijfer ligt lager dan bij zowel de Franse Turken (36%) als de Duitse Turken

(32%). De tweede grootste groep zijn de werklozen (24%, tegenover 22% bij de Duitse en 7% bij de Franse Turken). De derde grootste groep, 18%, zijn de huisvrouwen (25% bij de Franse Turken en 23% bij de Duitse Turken). De hoge werkloosheid bij de Belgische Turken betekent niet noodzakelijk dat België een groter werkloosheidsprobleem heeft dan Frankrijk: het verschil is te verklaren door het Belgische systeem van sociale zekerheid, dat de werklozen een betere werkloosheidsuitkering biedt. Het aantal zelfstandigen en tijdelijke arbeidskrachten bij de Belgische Turken bedraagt respectievelijk 9% en 4% (voor de Franse Turken is dat 11% en 8%; voor de Duitse Turken 4% en 2%).

Figuur 22. Wat vindt u van uw economische en maatschappelijke situatie in vergelijking met die van uw ouders?

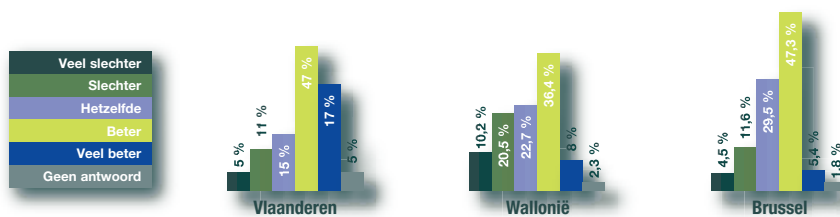

Figuur 23. Wat vindt u van uw huidige economische en maatschappelijke situatie in vergelijking met tien jaar geleden?

Uit de bovenstaande figuren 22 en 23 blijkt dat de meeste Belgische Turken, net als de Franse Turken, alles bij elkaar genomen menen dat zij het nu 'beter' of 'veel beter' hebben in vergelijking met de situatie van hun ouders en in vergelijking met tien jaar geleden. Meer dan de helft van de Belgische Turken stelt dat hun economische en maatschappelijke situatie nu 'beter' of 'veel beter' is dan tien jaar geleden. De Duitse Turken klagen meer over hun huidige sociaaleconomische situatie, want slechts 44% zegt dat de zaken de voorbije tien jaar zijn verbeterd.

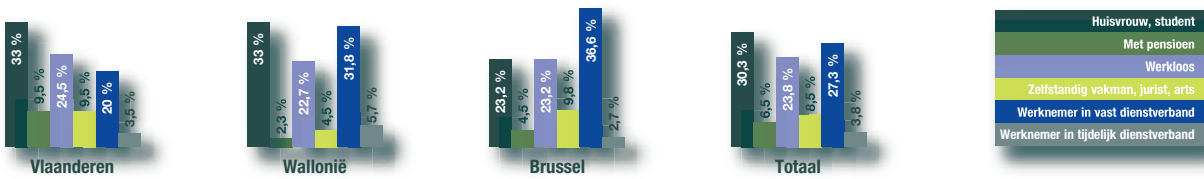
Figuur 24. Wat vindt u van uw huidige economische en maatschappelijke situatie in vergelijking met tien jaar geleden? (Per gewest)

Een analyse per gewest toont evenwel dat de Vlaamse Turken tevredener blijken te zijn over hun sociaaleconomische situatie dan de Waalse en de Brusselse

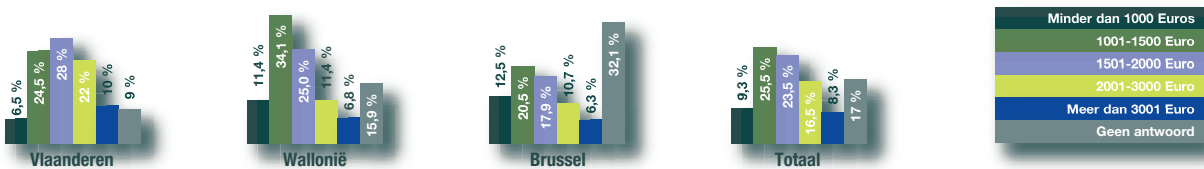
Turken. 31% van de Waalse Turken meent dat hun sociaaleconomische situatie is verslechterd, in vergelijking met 16% van de Vlaamse Turken en 16% van de Brusselse Turken. Dit weerspiegelt wellicht enigszins de meer algemene economische problemen in Wallonië van de laatste jaren.

Figuur 25. Sociaaleconomische situatie I: Beroepssituatie

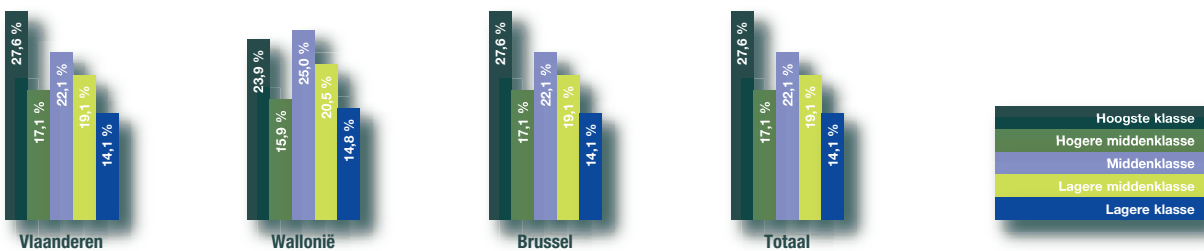
De bovenstaande gegevens tonen dat de werkloosheid bij de Belgische Turken algemeen 24% bedraagt, en dat de cijfers vrij gelijk zijn voor de drie Belgische gewesten. Maar er zijn wel verschillen tussen de gewesten op het vlak van het aantal vaste werknemers (20% in Vlaanderen, 32% in Wallonië en 37% in Brussel) en het aandeel zelfstandigen (5% in Wallonië in vergelijking met bijna 10% in Vlaanderen en Brussel).

Figuur 26. Sociaaleconomische situatie II: inkomensspreiding

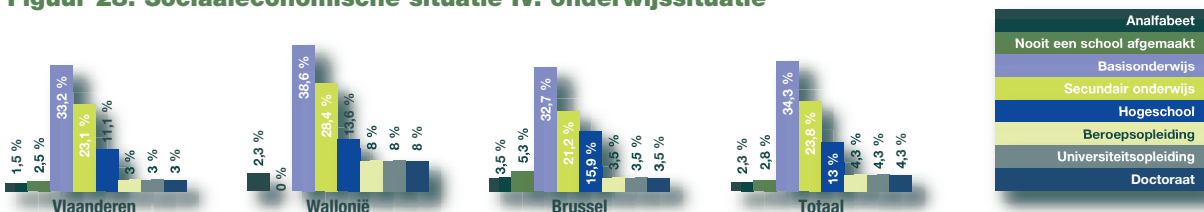
Bijna de helft (45%) van de Waalse Turken, 31% van de Vlaamse Turken en 33% van de Brusselse Turken meldde dat zij minder dan 1500 euro per maand verdienen. Ongeveer 10-15% weigerde de vraag over inkomen te beantwoorden (in Brussel steeg dit cijfer tot meer dan 30%).

Figuur 27. Sociaaleconomische situatie III: maatschappelijke klasse

De Vlaamse Turken zijn in verhouding meer vertegenwoordigd in de hogere maatschappelijke klassen dan de Belgische Turken in de andere gewesten.

Figuur 28. Sociaaleconomische situatie IV: onderwijssituatie

Uit de onderwijssituatie van de Belgische Turken blijkt dat er in Wallonië in verhouding meer Belgische Turken beroepsonderwijs volgen om een beroep te leren (Figuur 28) en dat er meer doorgaan naar het hoger onderwijs dan in Vlaanderen.

Analfabetisme ligt iets hoger in Wallonië en in Brussel dan in Vlaanderen. De bevindingen van dit onderzoek bevestigen eerdere gegevens uit het PISA-onderzoek van 2003. Opvallend is ook het verschil tussen Vlaanderen en Wallonië met betrekking tot het succes van migrantenkinderen van de tweede generatie. Uit een verslag uitgebracht door de Koning Boudewijnstichting (2006: 11) blijkt dat kinderen van allochtone afkomst de plaatselijke taal beter leren in Wallonië dan in Vlaanderen¹⁸:

'In de Franse Gemeenschap kunnen we gelijkaardige trends als in het buitenland vaststellen: de tweede generatie doet het beter dan de nieuwkomers. Als je kijkt naar de gegevens bij de nieuwkomers, wat de OESO niet heeft gedaan, kun je zien dat kinderen die zijn aangekomen voor ze zes jaar oud waren (en die dus alleen les hebben gevolgd in het Belgische onderwijs) betere resultaten behalen dan kinderen die op latere leeftijd in België zijn aangekomen. In de Vlaamse Gemeenschap stellen we een vreemd verschijnsel vast: de tweede generatie behaalt slechtere punten dan de nieuwkomers. Na een verdere analyse merk je de invloed van leerlingen die uit Nederland zijn gekomen en die de resultaten van de groep van "nieuw aangekomen immigranten" hebben opgetrokken.'

Volgens de studie 'Prestaties van de leerlingen van buitenlandse herkomst in België volgens de PISA-studie. Vergelijking tussen de Franse Gemeenschap en de Vlaamse Gemeenschap' uitgevoerd door Andrea Rea, docent, directeur van GERME - Groupe d'Etudes sur l'Ethnicité, le Racisme, les Migrations et l'Exclusion, Institut de Sociologie van de Université Libre de Bruxelles, en Dirk Jacobs, docent bij de Université Libre de Bruxelles, op verzoek van de Koning Boudewijnstichting, is gebleken dat België nog heel wat inspanningen moet leveren wat de democratisering van het onderwijs betreft. Dat fungeert vandaag de dag niet langer in voldoende mate als sociale hefboom. De thuistaal en de sociaaleconomische positie van de ouders (beroep en scholingsgraad) kunnen maar een deel van de verschillen tussen autochtone en allochtone leerlingen verklaren.

¹⁸ Zie Koning Boudewijnstichting (2006). 'Pathways to success in education for young migrants: identification of factors critical to success within a European context', verslag van het seminar in Brussel op woensdag 6 december 2006: 11-12. Beschikbaar op <http://www.kbs-frb.be>

Thuisland versus ‘Gastland’

De onderstaande gegevens uit het kwantitatieve en kwalitatieve onderzoek geven aan dat de Belgische Turken een beeld schetsen dat sterk verschilt van de manier waarop zij worden gezien door de Turken in Turkije en door de Belgen. De Belgische Turken zien hun thuisland niet langer in essentie als een uiteindelijke terugkeerbestemming en zij passen niet langer in het stereotiepe beeld dat is ontwikkeld door de samenleving in het land dat hen ontvangt. Zij integreren zich in de politieke, culturele en economische terreinen van het leven in België op allerlei manieren die licht verschillen in de drie gewesten. Daarom moet zowel de Turkse als de Belgische samenleving haar standpunt over de Belgische Turken herzien. Dat geldt ook voor de andere gemeenschappen van Europese Turken die in de Europese landen wonen (Kaya en Kentel, 2005).

De afzonderlijke leefwereld van migranten uit Turkije: gastland versus thuisland

Net zoals de Franse Turken stellen ook sommige Belgische Turken dat zij naar België zijn gekomen omdat zij er niet in slaagden naar Duitsland te gaan. Toen de Turkse migratie naar België op gang kwam, had Duitsland al een lange weg afgelegd in het aantrekken van Turkse werknemers. Verscheidene van de Belgische Turken die we interviewden, stelden zelfs dat ze van plan waren door te reizen naar Duitsland nadat ze een paar jaar in België hadden doorgebracht. De migratie naar Duitsland is altijd geregeld geweest door de Duitse staat, terwijl de Belgische staat dit overliet aan individuele bedrijven die buitenlandse arbeidskrachten wilden aantrekken. Deze bedrijven zetten de eerste migranten ertoe aan om hun landgenoten aan te bevelen ook naar België te komen. Belgische Turken die afkomstig zijn uit dezelfde streek in Turkije hebben daarom de neiging om zich te concentreren op bepaalde plaatsen in België (Manço, 2004, 2005; Manço en Kanmaz, 2005). De Turkse bevolking die in Schaarbeek verblijft, komt bijvoorbeeld hoofdzakelijk uit Emirdağ een district in de stad Afyon in Centraal-Anatolië, terwijl de aangrenzende wijk Ambiorix Park een gemengde bevolking kent van Armeniërs, Assyriërs, Koerden, Noord-Afrikanen en Surinamers, naast autochtone Belgen. Volgmigratie en de traditionele solidariteitsnetwerken die daarbij horen, leiden tot etnisch-culturele grenzen die een etnische en culturele wisselwerking verhinderen, zelfs tussen migranten uit hetzelfde land. Stevige etnische grenzen tussen Belgen, niet-Belgen, Europeanen, niet-Europeanen, Turken, Koerden, Armeniërs, Assyriërs, alevieten en anderen die in België wonen, worden heel goed zichtbaar, vooral in Brussel. Ongetwijfeld hebben de sociaalpolitieke breuklijnen tussen etnische Turken en niet-Turken die afkomstig zijn uit Turkije, ook te maken met de diepgewortelde tegenstellingen die vevat zitten in hun gezamenlijke geschiedenis.

Maar etnische grenzen betekenen niet altijd noodzakelijk een hinderpaal voor de integratie van migranten. In het deel *Journal of Ethnic and Migration Studies*, onder redactie van Dirk Jacobs en Jean Tillie (2004), stellen deze dat er een positieve correlatie is tussen etnisch-cultureel lidmaatschap en politieke participatie. Hoe dichter het netwerk van verenigingen van een specifieke etnische groep, hoe meer politiek vertrouwen zij hebben en hoe meer zij politiek betrokken zijn. Verwijzend naar de situatie in Duitsland, België, Denemarken en Nederland, stel-

len de medewerkers aan dit deel dat vrijwillige verenigingen maatschappelijk vertrouwen scheppen, wat leidt tot een groter politiek vertrouwen en een sterkere politieke deelname (Jacobs en Tillie, 2004: 421). Verder stellen zij ook dat etnische media bijdragen aan de politieke activiteiten van allochtone gemeenschappen in de ruimere samenleving (Ibid.: 422). Daardoor zouden etnische verenigingen ook kunnen worden gestuurd in een richting die leidt tot verdergaande politieke participatie van groepen van allochtone afkomst.

We mogen evenwel niet vergeten dat de toenemende inspanningen die de Turkse overheid de laatste tien jaar in België, en vooral in Brussel, heeft geleverd in het kader van het Europese integratieproces een grote impact hebben gehad op de verdeling van de groepen van Turkse oorsprong. De officiële pogingen van de Turkse regering om een Turkse lobby te vormen in de EU-landen, heeft ertoe geleid dat Turkse gemeenschappen met verschillende politieke en ideologische standpunten met elkaar zijn gaan wedijveren en allemaal beweren de vertegenwoordiger te zijn van de bevolking van Turkse origine.

Als voorbeeld kunnen we aanhalen dat de Turkse ambassade in Brussel heel actief was bij het mobiliseren van Belgische Turken om zich kandidaat te stellen en te stemmen bij de verkiezing van de Moslimexecutieve in België in 2004. Een hoger opgeleide jongeman die we interviewden in Brussel, klaagde over de manier waarop de Turkse staat zo actief is geworden in verband met religieuze aangelegenheden:

‘De Turkse Republiek was actief betrokken bij de verkiezingen, zodat zij verschillende leden kon laten verkiezen voor de raad. Met spijt moet ik zeggen dat de zogenaamde *seculiere* Turkse Republiek tot nu toe nog niets voor ons heeft gedaan, maar zij is wel sterk betrokken bij religieuze kwesties.’

Een oudere man drukte ook enige wrevel uit tegenover de Turkse staat:

‘De Turkse staat heeft ons nooit geholpen. We voelden ons altijd aan ons lot overgelaten. We moesten alles alleen doen. We moesten zelfs zelf voor onze doden zorgen. De eerste vereniging die zorgt voor het vervoer van doden naar Turkije, werd hier in België opgericht. We hebben geleerd om ons hier zelf te redden.’

Er waren ook ernstige klachten over officiële Turkse instellingen als de consulaten. Een jongeman had de volgende commentaar:

‘Je kunt heel goed zien dat de Turkse consulaten ons alleen maar vernederen en te veel doen betalen.’

De kwantitatieve gegevens bevestigen dat de Belgische Turken de inspanningen van officiële Turkse organisaties als de ambassade en de consulaten niet sterk op prijs stellen. Slechts 7% van de Belgische Turken meldde dat zij tevreden zijn over de inspanningen van de officiële Turkse instellingen in België.

Vragen bij het concept van de ‘Europese Turken’

De opkomst van nationalistische tendensen binnen de gemeenschap valt paradoxaal genoeg samen met het uiteenvallen van de gemeenschap. Naarmate de gemeenschap diverser wordt en de leden ervan zich verspreiden in verschillende richtingen binnen de Belgische samenleving, blijkt de meest efficiënte strategie om deze versnipperde structuur te versterken het nationalisme te zijn, hoewel dat op verschillende manieren kan worden geïnterpreteerd. Nationalisme is een bekend begrip voor zowel Hasan, een man die zichzelf voorstelde als ‘multicultureel’ als voor zijn vrienden in het koffiehuis, die gekant zijn tegen de Belgische identiteit die Hasan zich aanmeet. Laten we even luisteren naar Hasan, die trots is op zijn Belg-zijn en zijn multiculturalisme:

‘We waren niet bedroefd toen Hrant Dink werd vermoord (de Turkse intellectueel van Armeense origine en journalist uit Istanbul). We kenden hem niet. We zeiden: “de waterkruik is gebroken op weg naar het water (*Su testi su yolunda kırilir*).” Hier was er niemand die de slogan riep: “Wij zijn allemaal Hrant!”, die openlijk werd gescandeerd bij Hrants begrafenis...’¹⁹

De Schaarbeekse Turken hebben een gezamenlijke afkeer van de Koerdische Arbeiderspartij PKK. Iedereen herinnerde zich het DEHAP-congres in Ankara

¹⁹ De journalist Hrant Dink werd op 19 januari 2007 vermoord door een 17-jarige Turks ultranationalist. Meer dan 100.000 mensen woonden zijn begrafenis in Istanbul bij (op 23 januari 2007).

- 20** De Brusselse Ataturkse vereniging (Atatürkçü Düşünce Derneği, ADD) werd opgericht in 2001. De geschiedenis van het netwerk van Ataturkse vereniging gaat terug tot 1989. ADD heeft zijn hoofdkantoor in Ankara en is recentelijk heel actief geworden bij het organiseren van een populair bondgenootschap in de vorm van publieke demonstraties tegen de opkomende macht van de Partij voor Gerechtigheid en Ontwikkeling.
- 21** Op 1 april brak een straatgevecht uit tussen Koerden en Turken na een brand de avond vooraf op 31 maart, waarvoor de Koerden de Turkse immigranten de schuld gaven. De politie zette die zondag het waterkanon in om de massa uiteen te drijven, maar die begon daarop met stenen en flessen te gooien naar de politievoertuigen. Zie ook http://www.setimes.com/cocoon/setimes/xhtml/en_GB/newsbriefs/setimes/newsbriefs/2007/04/02/nb-07
- 22** Het *alevisme* is een heterodoxe religieuze identiteit die typisch is voor Anatolië. Het alevisme wordt beleden in sommige Turkse en Koerdische delen van de Anatolische samenleving. De Turkse alevieten kwamen vroeger vooral geconcentreerd in Centraal-Anatolië voor, met ook belangrijke groepen in de Turkse kustgebieden aan de Egeïsche en de Middellandse Zee. De Koerdische alevieten zaten geconcentreerd in het noordwestelijke deel van het gebied waar de Koerden zich hebben gevestigd tussen Turks Koerdistan en de rest van het land. Sinds de jaren 1950 hebben zowel de Turkse als de Koerdische alevieten hun geïsoleerde dorpen verlaten en zijn ze naar de grote steden van Turkije en Europa getrokken. De alevieten begonnen hun religieuze identiteit vooral openlijk te verklaren na tragische gebeurtenissen in Turkije waarbij 37 alevitische kunstenaars werden afgeslacht in Sivas (in juli 1993) en 15 alevieten werden vermoord in een alevitische wijk in Istanbul (*Gaziosmanpasa*, maart 1995). Voor meer details zie Kaya (1998) en Kaya (2001).
- 23** De term 'wereldwijde stromen' wordt gebruikt door Arjun Appadurai om uit te leggen hoe individuen, kapitaal, technologie, ideeën en beelden over nationale grenzen heen reizen. Appadurai vat deze stromen samen als *Ethnoscapes*, *Technoscapes*, *Finanscapes*, *Mediascapes* en *Ideoscapes*. Voor meer informatie, zie Appadurai (1996).
- 24** De belangrijkste tv-stations die uitzenden voor de alevieten, zijn Su TV, Düzgün TV en Yol TV. Deze stations werden opgericht in Duitsland door individuele ondernemers, die met succes een zelfvoorzienende alevitische economie hebben opgebouwd. Omdat deze sector een groot aantal alevieten over de hele wereld bereikt, is hij bijzonder aantrekkelijk geworden voor andere traditionele ondernemers.

waar enkele Koerdische jongeren de Turkse vlag neerhaalden. Schaarbeek staat bekend om zijn aanhangers van de Grijsse Wolven, de jongerenafdeling van de MHP. Zij betuigen openlijk hun sympathie door rond te rijden in auto's met stickers van de Grijsse Wolven erop. Het 'belang' van het thuisland en de 'gevaaren' die het bedreigen, verenigen de gemeenschap:

'Vroeger hadden we een groot land dat drie vierde van de wereld besloeg. Nu is dat gekrompen tot een klein grondgebied. En nu willen ze ook dat nog bezetten. Dat betekent dat het probleem binnen onze eigen samenleving zit. Er zijn zoveel verraders... Kijk maar naar diegenen die onze vlag in brand hebben gestoken, die schieten op de huizen van officieren en die maskers dragen op de verjaardag van Apo (PKK-leider Öcalan)...'

Een respondent die zoals de anderen niet bedroefd was om de dood van Hrant Dink en klaagde over de verraders van de PKK, nam ons apart en legde uit dat hij het wel eens was met de anderen over de PKK en Hrant Dink, maar dat hij niet instemde over de 'islam' en het 'europeanisme'. Hij wilde ons de 'juiste informatie' geven over België en vooral over Schaarbeek:

'Ga naar de Ataturkse Vereniging (ADD) en spreek met de mensen daar. Zij zullen je nuttiger informatie geven. Met de informatie hier schiet je niet veel op...'²⁰

Een andere jongeman uitte ook zijn gevoelens over de ADD:

'De aanhangers van de ADD leven in hun eigen wereld. Zij kunnen zich niet integreren in de ruimere samenleving. Zij maken geen deel uit van het publiek. Zij zijn "vermomde aanhangers van links"...'

Naarmate de gemeenschap die was opgebouwd na de eerste migratiegolf en die gebaseerd was op de traditionele banden, verdwijnt en uiteenvalt, wordt de gemeenschap dus heropgebouwd door het 'Turkse nationalisme'. Maar die nieuwe gemeenschap lijkt niet in staat om de versnippering tegen te gaan: tegenstrijdig genoeg lijkt het nationalisme precies het discours te zijn dat leidt tot een verdere versnippering.

Typisch voor België, meer dan voor enig ander land in de Europese Unie, is de mate waarin migranten uit Turkije in hun dagelijkse leven verdeeld zijn, met verschillende instellingen, logica's, tactieken en ontmoetingsplaatsen. Wat Brussel zo anders maakt, is de zichtbare concentratie van Koerden, alevieten, Armeniërs en Assyriërs naast Turken uit Emirdağ, een district in de stad Afyonkarahisar in Centraal-Anatolië. Deze grens tussen de Turken en de anderen is duidelijker geworden ten gevolge van de binnenlandse problemen in Turkije, die nog zijn toegenomen voor de verkiezingsperiode van 2007. De moord op Hrant Dink door een 17-jarige Turkse ultranationalist en de toenemende zichtbaarheid van de eisen van minderheden tijdens het Europese integratieproces hebben de vijandigheid tussen deze groepen aangewakkerd. De aanslag, vermoedelijk door Turkse nationalist, op het Koerdisch Cultureel Centrum in Sint-Joost van 31 maart 2007 was het gevolg van zo een escalatie van geweld en vijandigheid.²¹ Deze nationalistische stemming is een vrij recent fenomeen dat ten tijde van de top van Helsinki in 1999 nog niet erg zichtbaar was. In feite verwelkomden bijna alle delen van de Turkse samenleving in het thuisland en de diaspora de EU op dat moment als een vredesproject. In Turkije is het nationalisme de voorbije twee jaar vrij zichtbaar geworden, tegelijk met de opkomst van politieke spanningen, de anti-AKP-alliantie van de traditionele politieke partijen en het leger, geweld, armoede, vreemdelingenhaat en racisme.

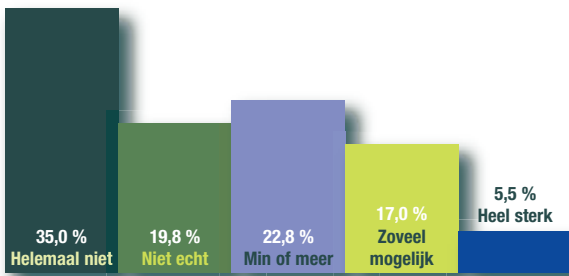
Gemeenschappen die in hokjes zijn opgedeeld, hebben de neiging hun eigen solidariteitsnetwerken op te zetten zonder te communiceren met anderen. Er komen diverse transnationale gemeenschappen tot stand, waarvan het bestaan de territoriale nationale grenzen overstijgt. Het alevitische²² netwerk is daar een goed voorbeeld van. Het Alevitisch Cultureel Centrum van Brussel (Centre socio-culturel Alevi de Bruxelles of CSAB) werd opgericht in 2003 en is een van de vier alevitische verenigingen in België (Charleroi, Brussel, Antwerpen en Limburg). Het CSAB heeft banden met alevitische organisaties van de diaspora in andere EU-landen en ook met die in Turkije. De alevieten zijn ook actieve agenten en verbruikers van wereldwijde stromen²³ geworden. Zij hebben hun eigen solidariteitsnetwerken uitgebouwd, tv-stations²⁴ die vanuit Duitsland

uitzenden naar de rest van de wereld en naar het thuisland, radiostations die uitzenden vanuit Turkije en talloze websites²⁵ die een niche-economie hebben gecreëerd die typisch is voor de alevieten onder de Europese Turken in het algemeen. Koerden, Zaza's, Armeniërs, Assyriërs, kemalisten, nationalisten en homoseksuelen hebben allemaal op dezelfde wijze hun eigen overlevensstrategieën in de diaspora ontwikkeld.

Perceptie van Turkije

De gerichtheid van de Belgische Turken op Turkije in diverse domeinen van het leven krijgt vorm door factoren als religiositeit, etniciteit, gender, sociale status, de duur van het verblijf in het buitenland en maatschappelijk kapitaal. In Turkije en in België bestaat het stereotiepe geloof dat Europese Turken in het algemeen uitzonderlijk bezorgd zijn om de politieke, maatschappelijke, economische en culturele aangelegenheden van hun thuisland en dat zij niet geëngageerd zijn in het binnenlandse leven van het land waar ze zich hebben gevestigd. De onderstaande gegevens tonen dat dergelijke veronderstellingen inderdaad stereotypes zijn en dat de Europese Turken allesbehalve kortzichtig en romantisch zijn en in werkelijkheid vrij sterk geïnteresseerd zijn in het land dat hen heeft opgenomen en zelfs in de politiek van dat land.

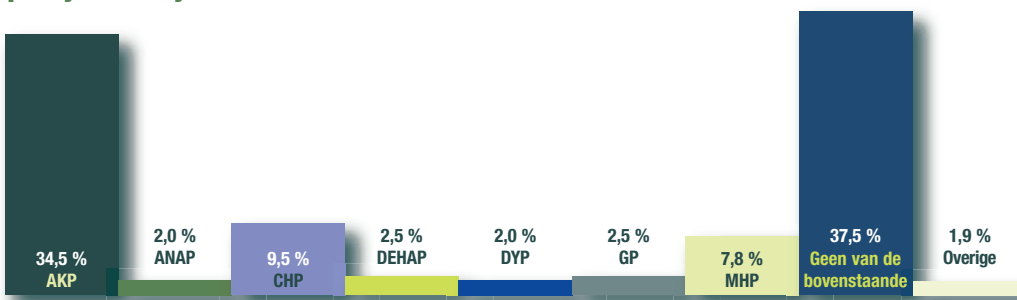
Figuur 29. In welke mate bent u geïnteresseerd in de Turkse politiek?

55% van de Belgische Turken zijn 'niet' of 'niet echt' geïnteresseerd in de Turkse politiek, wat meer is dan het overeenstemmende aantal Duitse Turken (42%) en Franse Turken (50%). Dit is dus in tegenspraak met het stereotiepe idee dat Belgische Turken in het bijzonder en Europese Turken in het algemeen, heel veel aandacht hebben voor de politiek in het thuisland en helemaal niet geïnteresseerd zijn in de binnenlandse politiek van hun land van bestemming. Integendeel, er zijn heel veel Belgische Turken, Duitse Turken en Franse Turken die meedeelden belangstelling te hebben voor de politiek van het gastland en ook voor de Europese en de wereldpolitiek.

²⁵ Websites als www.kistik.com, www.molebutton.com, www.nurhak.com illustreren de manier waarop jonge generaties hun wortels opnieuw ontdekken op een manier die hen verbindt met de dorpen van hun ouders, die ze waarschijnlijk nooit eerder hebben gezien. Voor een verdere discussie over de voortzetting van de alevitische solidariteitsnetwerken in de hele diaspora, zie Erman (2007).

Figuur 30. Tot welke politieke partij in Turkije behoort u/met welke politieke partij in Turkije voelt u zich het meest verbonden?

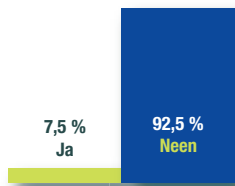

Over het algemeen steunen de meeste Belgische Turken de AKP (34% tegenover 32% in Duitsland en 35% in Frankrijk), maar de aanhang is groter bij de Vlaamse Turken (39%) dan bij de Waalse Turken (27%). Je zou hieruit kunnen afleiden dat de Vlaamse Turken meer belang hechten aan gemeenschaps- en religieuze waarden dan de Waalse Turken. Net als in Duitsland en Frankrijk blijft de aanhang van de CHP in België vrij laag (10%). De steun voor de MHP is bijna even groot in de drie landen (8%). Daarnaast is het zo dat een hoog percentage van mensen geen lid is van een politieke partij in Turkije (38% in België, 33% in Frankrijk en 30% in Duitsland). Hier zien we dus

- AKP** (Partij voor Gerechtigheid en Ontwikkeling)
- ANAP** (Moederlandpartij)
- CHP** (Republikeinse Volkspartij)
- DEHAP** (Democratische Volkspartij)
- DYP** (Partij van de Ware Weg)
- GP** (Jonge Partij)
- MHP** (Nationalistische Actiepartij)

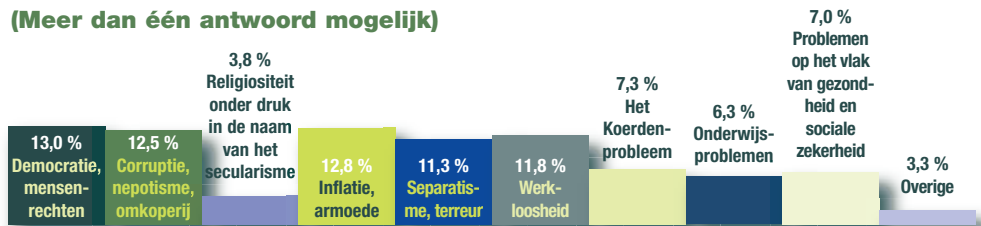
opnieuw dat de Belgische Turken in verhouding losser staan tegenover de aangelegenheden in het thuisland dan mensen van Turkse origine in Duitsland en Frankrijk.

Figuur 31. Hebt u ooit deelgenomen aan algemene verkiezingen in Turkije sinds u in België bent komen wonen?

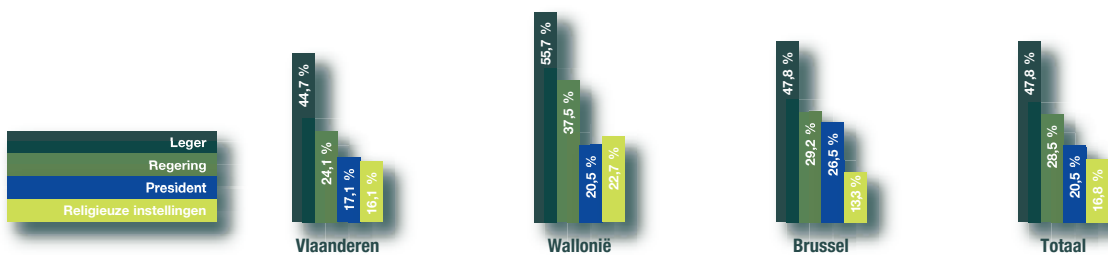
8% van de Belgische Turken deelde mee dat ze hebben deelgenomen aan algemene verkiezingen in Turkije (tegenover 25% van de Duitse Turken en 8% van de Franse Turken). Het hoge percentage Duitse Turken dat heeft gestemd in de algemene verkiezingen in Turkije na zich in Duitsland te hebben gevestigd, is gedeeltelijk het gevolg van een sterkere politieke mobilisering bij de Duitse Turken dan in de twee andere landen. *Milli Görüş* (Vereniging Nationale Visie) heeft veel Turkse kiezers gemobiliseerd om deel te nemen aan een aantal verkiezingen in Turkije terwijl *Milli Görüş* in België en Frankrijk niet minder actief is geweest omwille van het kleinere aantal potentiële kiezers in die landen. Het lagere percentage van Belgische Turken dat stemt bij de algemene verkiezingen in Turkije, kan er ook op wijzen dat de aanhang van radicale religieuze formaties als *Milli Görüş* en *Islamic Capital* de laatste tijd is afgenomen, of ook dat de gerichtheid op de Turkse politiek geleidelijk aan verdwijnt.

Figuur 32. Wat is het grootste probleem in Turkije? (Meer dan één antwoord mogelijk)

De onderwerpen die de Belgische Turken het meest vermeldden als 'het grootste probleem in Turkije', waren 'democratie en mensenrechten' (13%), 'armoede en inflatie' (12%), 'corruptie, nepotisme en omkoperij' (13%) en 'separatisme en terreur'. Interessant is dat de Belgische Turken 'religiositeit onder druk in de naam van het secularisme' minder vermelden (4%) dan de Duitse Turken (12%) en de Franse Turken (7%). Er zijn in België enkele interessante regionale verschillen in verband met de perceptie van problemen in Turkije. De Vlaamse Turken wijzen bijvoorbeeld op de problemen van 'werkloosheid' en 'corruptie en nepotisme' als het grootste probleem in Turkije, terwijl Brusselse Turken en Waalse Turken 'separatisme en terreur' vermelden, in overeenstemming met het overwegende staatsdiscours in Turkije. Deze verschillen geven ook aan dat de Vlaamse Turken zich blijkbaar minder laten leiden door de officiële strategie van de Turkse staat.

Figuur 33. Welke instelling in Turkije vertrouwt u het meest? (Meer dan één antwoord mogelijk)

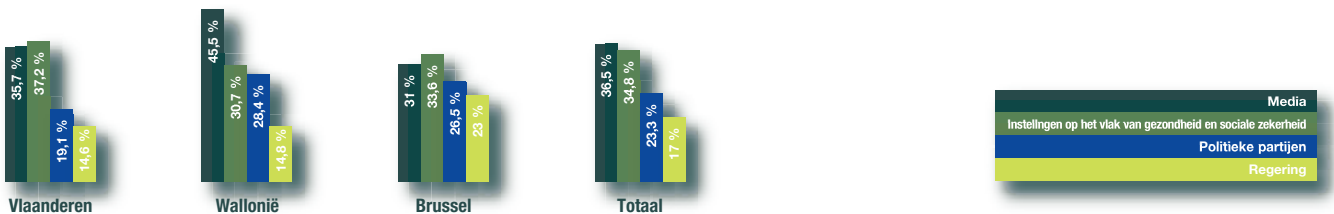

In tegenstelling tot de Duitse en de Franse Turken is het leger de instelling in Turkije die de Belgische Turken het meest vertrouwen, vermeld door bijna een derde van

de respondenten (48%), in vergelijking met 26% van de Duitse en de Franse Turken. Het is interessant om deze bevindingen te vergelijken met onderzoeksgegevens uit Turkije en andere EU-landen. Onderzoek in Turkije heeft uitgewezen dat ook het Turkse publiek het leger beschouwt als een van de meest betrouwbare instellingen - een instelling waarvan men denkt dat ze stabiliteit, een status-quo, autoriteit en hiërarchie biedt in een vrij onstabiel land. Uit Eurobarometeronderzoek in de EU-landen blijken gelijkaardige resultaten, die tot de conclusie leiden dat het leger wordt gezien als een van de meest betrouwbare instellingen.

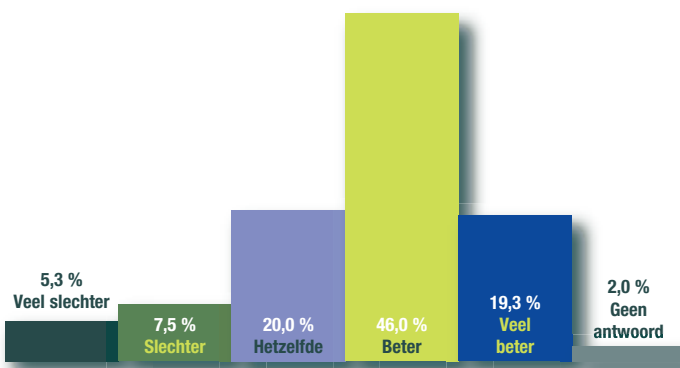
De regering is de organisatie in Turkije die de Belgische Turken het tweede meest vertrouwen (29%), in vergelijking met 43% van de Duitse en de Franse Turken. De president is de derde meest vertrouwde instelling bij de Belgische Turken (21%) in vergelijking met 14% van de Duitse en Franse Turken. Religieuze instellingen in Turkije worden slechts door 17% van de Belgische Turken vermeld als meest vertrouwde instelling, tegenover 33% van de Duitse en de Franse Turken. Het vertrouwen in de president en het leger is groter bij de Brusselse en de Waalse Turken dan bij de Vlaamse Turken. Daartegenover staat dat de Waalse en de Vlaamse Turken in verhouding meer vertrouwen hebben in religieuze instellingen dan dat het het geval is in Brussel. Er is een zekere overeenstemming tussen de houding van het Turkse publiek in Turkije en de Turken in Brussel en Wallonië, die allebei een zelfde houding lijken in te nemen langs de breuklijn tussen religiositeit en secularisme en de breuklijn tussen decentralisering en centralisering. De Vlaamse Turken lijken daarentegen minder betrokken bij dergelijke breuklijnen en hebben veel meer diverse referenties in het leven, waarschijnlijk omwille van hun betere sociaaleconomische status. De Vlaamse Turken lijken realistischer te zijn in hun interpretatie van de sociaalpolitieke toestand in Turkije.

Figuur 34. Welke instelling in Turkije vertrouwt u het minst? (Meer dan één antwoord mogelijk)

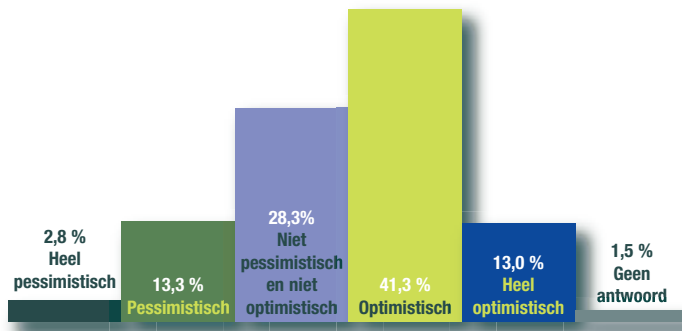

De media (37%) gevolgd door de instellingen op het vlak van gezondheid en sociale zekerheid (35%) lijken de instellingen in Turkije waarin de Belgische Turken het minst vertrouwen hebben, net als de Duitse en de Franse Turken (respectievelijk 51% en 28%).

Figuur 35. Denkt u dat het beter of slechter gaat in Turkije in vergelijking met de vorige jaren?

Figuur 36. Bent u optimistisch of pessimistisch over de toekomst van Turkije?

De Belgische Turken die we interviewden, toonden zich sterk optimistisch over de vooruitgang in Turkije: 65% meent dat het beter gaat in Turkije dan de vorige jaren (tegenover 62% van de Duitse Turken en 65% van de Franse Turken) en 54% is enigszins optimistisch over de toekomst van Turkije. In Turkse opiniepeilingen zijn gelijkaardige bevindingen opgetekend. Hoewel de Europese Turken niet zo optimistisch zijn over hun toekomst in het land waar ze zich hebben gevestigd, geloven ze wel sterk dat Turkije betere vooruitzichten heeft. De jongere generaties tussen 15 en 29 jaar zijn bijzonder optimistisch over Turkije en zijn tevreden over het feit dat Turkije recentelijk internationaal succes boekt op allerlei terreinen als sport, muziek, economie, democratisering, mensenrechten en Europese integratie. Groepen met een hogere sociaaleconomische status zijn ook optimistischer over de huidige en toekomstige situatie van Turkije.

Perceptie van België

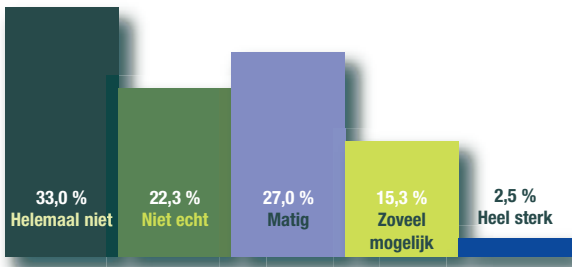
Turkse migranten en hun kinderen in het Westen worden in Turkije officieel omschreven als ‘gurbetçi’ of ‘Yurtdışındaki vatandaşlarımız’ (onze staatsburgers in het buitenland). De Europese Turken worden door de Turkse mensen in Turkije op stereotiepe wijze omschreven als ‘Almanyali’ of ‘Almanci’ (Duits-achtig), waar ze ook vandaan komen. De beide termen hebben in Turkije een veeleer negatieve connotatie. Recentelijk hebben de Europese Turken hun stem verheven om te klagen over de paternalistische manier waarop de Turkse staat hen behandelt. Zij willen niet langer worden gezien als passief, gehoorzaam, steunbehoevend en als geldkoeien die deviezen leveren aan het thuisland. Zij vormen een groep van ongeveer vier miljoen mensen in het Westen en zouden liever actiever zijn in de Turks-Europese relaties en Turkije steunen bij de aanpassing aan de nieuwe regels van de EU.

Figuur 37. Hebt u de Belgische nationaliteit?

Het aantal Belgische Turken dat de Belgische nationaliteit heeft of van plan is die aan te vragen, ligt op 90% (59% in Duitsland en 74% in Frankrijk). Dit hoge aantal geeft aan dat de Belgische Turken open staan voor integratie en politieke participatie. Het lage aantal in Duitsland heeft te maken met het feit dat Duitsland tot 2000 een minder liberale nationaliteitswet had. Met de invoering van een liberale wet op de nationaliteit tegenover migranten en hun afstammelingen is het aantal Duitse Turken dat kiest voor naturalisatie de voorbije zeven jaar gestegen van 300.000 tot meer dan 800.000 (Kaya en Kentel, 2005).

Figuur 38. In welke mate bent u geïnteresseerd in de Belgische politiek?

55% van de Belgische Turken stelde niet geïnteresseerd te zijn in de Belgische binnenlandse politiek. Ongeveer een vierde antwoordde enigszins geïnteresseerd te zijn (net als in Duitsland en Frankrijk). Het gebrek aan belangstelling voor de binnenlandse politiek is hetzelfde voor alle drie gewesten in België.

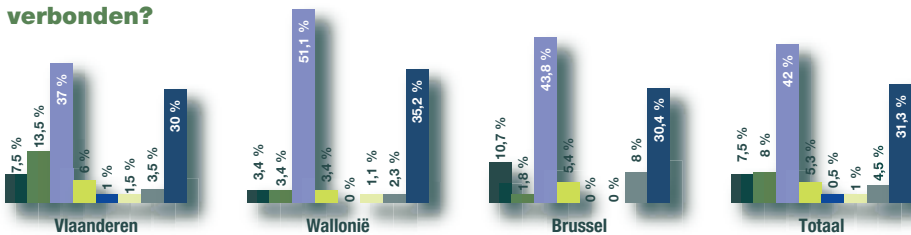
Tabel 13. In welke mate bent u geïnteresseerd in de Belgische politiek?

(Volgens sociaaleconomische situatie)

	Hogste klasse	Hogere Midden-klasse	Midden-klasse	Lagere Midden-klasse	Lagere klasse	Totaal België
% dat interesse omschrijft als:						
Helemaal niet	25 %	34 %	29 %	39 %	47 %	33 %
Niet echt	21 %	12 %	29 %	24 %	24 %	22 %
Matig	31 %	34 %	25 %	22 %	22 %	27 %
Zoveel mogelijk	20 %	16 %	15 %	13 %	8 %	15 %
Heel sterk	4 %	4 %	1 %	2 %		3 %

De mensen die tot een hogere sociaaleconomische klasse behoren, zijn in verhouding meer geïnteresseerd in de Belgische binnenlandse politiek dan andere groepen.

Figuur 39. Met welke politieke partij in België voelt u zich het meest verbonden?

* Christen-Democratisch & Vlaams en Centre Démocrate Humaniste

Uit de bovenstaande figuur blijkt dat de Belgische Turken in verhouding sterker verbonden zijn met linkse politieke partijen zoals de sociaaldemocraten en de socialisten (41%). In Vlaanderen is er ook vrij veel steun voor de CD&V. 13% vermeldt deze strekking in vergelijking met 4% in Wallonië en 2% in Brussel voor de cdH. Het kwalitatieve onderzoek heeft uitgewezen dat het standpunt van de politieke partijen in verband met het lidmaatschap van Turkije bij de EU ook steeds meer invloed krijgt op het politieke gedrag van de Belgische Turken (net zoals dat ook het geval is voor de Duitse en de Franse Turken).

Tabel 14. Met welke politieke partij in België voelt u zich het meest verbonden? (volgens geboorteplaats)

	Geboorteplaats Turkije	Geboorteplaats België	Totaal
% dat zich meer verbonden voelt met:			
Liberalen partijen	7 %	9 %	8 %
Christen-Democratisch&Vlaams (CD&V) en Centre Démocrate Humaniste (cdH)	7 %	10 %	8 %
Sociaaldemocratische en socialistische partijen	43 %	39 %	42 %
Groene en milieupartijen	7 %	7 %	5 %
Extreemrechtse en nationalistische partijen	1 %	0 %	1 %
Extreemlinkse en communistische partijen	2 %	0 %	1 %
Gelijk tegenover allemaal	4 %	5 %	5 %
Geen van de bovenstaande	29 %	35 %	32 %
Totaal	100 %	100 %	100 %

Uit de bovenstaande analyse volgens geboorteplaats blijkt dat de Belgische Turken van de tweede en de derde generatie de neiging hebben om sociaaldemocratische politieke partijen te steunen, hoewel er bij degenen die in België geboren zijn ook een tendens bestaat tot steun aan de liberale partijen, CD&V en cdH.

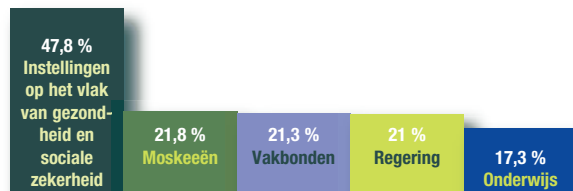
Tabel 15. Met welke politieke partij in België voelt u zich het meest verbonden? (Volgens sociaaleconomische situatie)

	Hoogste klasse	Hogere Midden-klasse	Midden-klasse	Lagere Midden-klasse	Lagere Klasse	Totaal België
% dat interesse omschrijft als:						
Liberaal partijen	10 %	10 %	7 %	7 %	2 %	8 %
Christen-Democratisch&Vlaams (CD&V) en Centre Démocrate Humaniste (cdH)	11 %	10 %	4 %	8 %	6 %	8 %
Sociaaldemocratische en socialistische partijen	39 %	44 %	44 %	44 %	39 %	42 %
Groene en milieupartijen	8 %	4 %	4 %	4 %	6 %	5 %
Extreemrechtse en nationalistische partijen ..		1 %	1 %		1 %	
Extreemlinkse en communistische partijen ...	2 %		1 %		2 %	1 %
Gelijk tegenover allemaal	6 %	3 %	5 %	2 %	6 %	5 %
Geen van de bovenstaande	25 %	30 %	34 %	34 %	39 %	32 %

De lagere sociale klassen lijken niet betrokken bij een politieke partij; de middenklassen zijn sterker betrokken bij de sociaaldemocratische en de socialistische partijen en de hogere sociale klassen staan dicht bij de sociaaldemocratische partijen, de CD&V en de cdH.

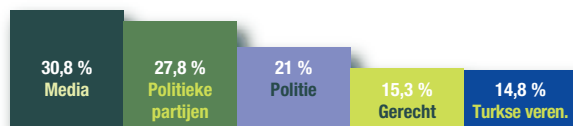
Een meerderheid van Belgische Turken in onze steekproef (rond 80%) stelde geen lid te zijn van enige etnisch-culturele of religieuze vereniging. Daar kunnen verschillende redenen voor zijn. De recente onthullingen over gevallen van corruptie bij religieuze organisaties en *tariqats* hebben waarschijnlijk een invloed gehad op het lidmaatschap van dergelijke organisaties.

Figuur 40. Welke instelling in België vertrouwt u het meest? (Meer dan één antwoord mogelijk)

De meest vermelde instelling die vertrouwen geniet in België waren de instellingen voor gezondheid en sociale zekerheid (48% tegenover 43% bij Duitse en Franse Turken). Vooral de oudere generaties hebben vertrouwen in deze instellingen. Er was een duidelijk verschil tussen de Belgische en de Duitse Turken aan de ene kant en de Franse Turken aan de andere kant met betrekking tot hun waardering voor de Turkse officiële instellingen als ambassades en consulaten (7% bij de Belgische Turken, 10% bij de Duitse Turken en 20% bij de Franse Turken).

Figuur 41. Welke instellingen in België vertrouwt u het minst? (Meer dan één antwoord mogelijk)

Als antwoord op de vraag welke instellingen zij het minst vertrouwen, vermeldden de Belgische Turken de media (31%) en vervolgens de

Belgische politieke partijen (28%). De Duitse en de Franse Turken wanstrouwen het meest de officiële Turkse instellingen (29%) en daarna de Duitse/Franse politieke partijen (28%).

Tabel 16. Wat is het belangrijkste probleem waarmee u wordt geconfronteerd in België? (Meer dan één antwoord mogelijk, per gewest)

% dat vermeldde:	Vlaanderen	Wallonië	Brussel	Totaal België
Discriminatie (als vreemdeling behandeld worden)	35 %	25 %	31 %	32 %
Racisme	34 %	27 %	20 %	29 %
Werkloosheid	27 %	34 %	27 %	28 %
Tegenstrijdige morele waarden	19 %	21 %	35 %	24 %
Gebrek aan kennis van de Nederlandse/ Franse taal	15 %	18 %	13 %	15 %
Geen respect voor onze godsdienst	18 %	10 %	13 %	15 %
Geen respect voor ons Turks-zijn	13 %	3 %	12 %	11 %
We kunnen onze taal en cultuur niet beschermen .	10 %	9 %	12 %	10 %
Eenzaamheid en gebrek aan communicatie	7 %	13 %	10 %	9 %
Het wijdverspreide druggebruik	8 %	10 %	6 %	8 %
Armoede	6 %	1 %	3 %	4 %
Uitbuiting van ons werk	5 %	3 %	2 %	4 %
Geen antwoord	5 %	26 %	15 %	13 %

De belangrijkste problemen waarmee de Belgische Turken in België worden geconfronteerd, blijken discriminatie (32%) en racisme te zijn (29%). Er bleken wel belangrijke regionale verschillen te bestaan. Terwijl de Vlaamse Turken de nadruk legden op discriminatie en racisme, vermeldden de Brusselse Turken het vaakst de tegenstrijdige morele en religieuze waarden. De Waalse Turken beklemtoonden werkloosheid, wat erop wijst dat de Brusselse Turken meer bekommerd zijn om onderwerpen in verband met de gemeenschap. Bij de Duitse en de Franse Turken waren de twee meest vermelde problemen het gevoel te worden behandeld als vreemdeling (39%) en de tegenstrijdige morele waarden (34%).

Tabel 17. Wat is het belangrijkste probleem waarmee u wordt geconfronteerd in België? (Volgens sekse)

% dat vermeldde:	Vrouwen	Mannen	Totaal België
Werkloosheid	31 %	26 %	28 %
Gebrekkige kennis van de Nederlandse/Franse taal	17 %	13 %	15 %
Geen respect voor ons Turks-zijn	8 %	14 %	11 %
We kunnen onze taal en cultuur niet beschermen	8 %	13 %	10 %

Tabel 18. Wat is het belangrijkste probleem waarmee u wordt geconfronteerd in België? (Volgens leeftijdsgroep)

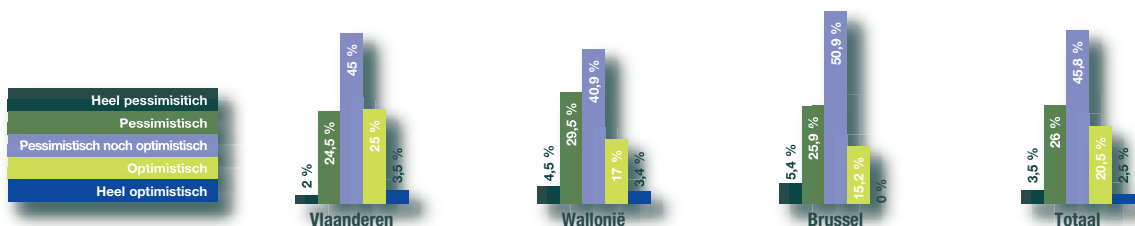
% dat vermeldde:	Leeftijdsgroep 15-19	20-29	30-39	40-49	50+	Totaal België
Tegenstrijdige morele waarden	17 %	23 %	25 %	34 %	23 %	24 %
Werkloosheid	29 %	28 %	37 %	21 %	16 %	28 %
Discriminatie (als vreemdeling behandeld worden)	36 %	32 %	29 %	34 %	31 %	32 %
Geen respect voor onze godsdienst	24 %	16 %	14 %	7 %	13 %	15 %
Geen respect voor ons Turks-zijn	10 %	15 %	11 %	2 %	8 %	11 %
Eenzaamheid en gebrek aan communicatie	7 %	9 %	9 %	11 %	8 %	9 %
Het wijdverspreide druggebruik	12 %	6 %	9 %	9 %	8 %	8 %
Misbruik van onze arbeid	10 %	2 %	2 %	5 %	3 %	4 %
Racisme	29 %	25 %	32 %	25 %	31 %	29 %
Armoede	0 %	5 %	4 %	5 %	5 %	4 %
We kunnen onze taal en cultuur niet beschermen	10 %	8 %	6 %	14 %	20 %	10 %
Gebrekkige kennis van Nederlandse/Franse taal	10 %	15 %	11 %	32 %	17 %	15 %

Tabel 19. Wat is het belangrijkste probleem waarmee u wordt geconfronteerd in België? (Volgens sociaaleconomische status)

% dat vermeldde:	Hogste klasse	Hogere midden-klasse	Midden-klasse	Lagere midden-klasse	Lagere klasse	Totaal België
Tegenstrijdige morele waarden	23 %	17 %	29 %	31 %	16 %	24 %
Werkloosheid	26 %	25 %	36 %	29 %	22 %	28 %
Discriminatie (als vreemdeling behandeld worden)	26 %	42 %	34 %	28 %	31 %	32 %
Geen respect voor onze godsdienst	16 %	16 %	13 %	12 %	20 %	15 %
Geen respect voor ons Turks-zijn	14 %	10 %	4 %	11 %	16 %	11 %
Eenzaamheid en gebrek aan communicatie	9 %	14 %	8 %	9 %	2 %	9 %
Het wijdverspreide druggebruik	7 %	9 %	5 %	9 %	12 %	8 %
Racisme	29 %	27 %	25 %	33 %	29 %	29 %
We kunnen onze taal en cultuur niet beschermen	12 %	4 %	10 %	9 %	18 %	10 %
Gebrekkige kennis van Nederlandse/Franse taal	16 %	10 %	21 %	14 %	14 %	15 %

De bovenstaande kruisanalyses geven een duidelijk beeld van de problemen die de Belgische Turken aangeven afhankelijk van de groep van de Belgisch-Turkse bevolking waartoe zij behoren. Het probleem van de 'gebrekkige kennis van de Nederlandse/Franse taal' wordt het meest vermeld door vrouwen en oudere mensen, terwijl vooral jongeren klagen over discriminatie in het dagelijkse leven (als vreemdeling behandeld worden). Mensen die klagen over racisme, gebrek aan respect voor hun godsdienst en aan respect voor hun Turks-zijn behoren meestal tot de lagere sociaaleconomische groepen.

Figuur 42. Bent u optimistisch of pessimistisch over de toekomst van België?

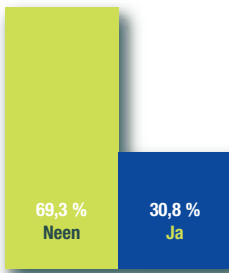
Hoewel er onder de Belgische Turken pessimisme heerst over de toekomst van België (30%), is er ook optimisme (23%). Bijna de helft van de geïnterviewden zei dat zij optimistisch noch pessimistisch zijn. De Waalse en de Brusselse Turken zijn iets pessimistischer dan de Vlaamse Turken.

Tabel 20. Denkt u dat het beter of slechter gaat in België in vergelijking met de vorige jaren? (Volgens leeftijdsgroep)

% dat meldde:	leeftijdsgroep	15-19	20-29	30-39	40-49	50+	Totaal België
Veel slechter		7 %	7 %	10 %	7 %	3 %	7 %
Slechter		48 %	38 %	46 %	39 %	33 %	41 %
Hetzelfde		24 %	33 %	30 %	39 %	28 %	31 %
Beter		19 %	18 %	11 %	14 %	28 %	17 %
Veel beter		2 %	1 %	1 %	2 %	3 %	2 %
Geen antwoord			3 %	2 %		5 %	3 %

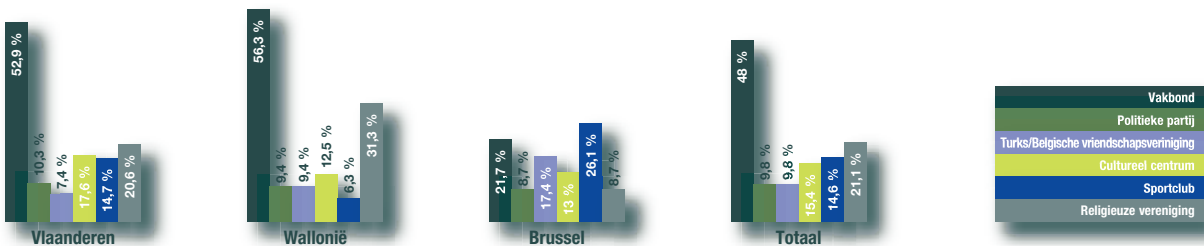
De bovenstaande tabel 20 geeft aan dat meer dan de helft (55%) van de jongere leeftijdsgroepen, vooral de mensen jonger dan 30, denken dat de toestand in België de voorbije jaren slechter is geworden, terwijl bijna een derde (31%) van de 50-plussers meent dat het er beter gaat in vergelijking met de vorige jaren. Daartegenover staat wel dat de groepen met een lagere sociaaleconomische status veeleer de indruk hebben dat het beter gaat in België dan de vorige jaren. Mensen met een hogere sociaaleconomische status zien geen grote veranderingen en mensen uit de middenklasse hebben het gevoel dat de dingen de laatste jaren slechter zijn geworden.

Figuur 43. Bent u lid of betrokken bij de een of andere organisatie?

31% van onze steekproef van Belgische Turken stelde betrokken te zijn bij diverse verenigingen in België, tegenover 39% van de Duitse Turken en 29% van de Franse Turken. Het gaat om de volgende organisaties:

Figuur 44. Bij welke organisaties bent u betrokken of bent u lid?

In tegenstelling tot de Brusselse Turken (22%) zijn de Vlaamse (53%) en de Waalse Turken (56%) vooral verbonden met vakbonden. In Brussel is het lidmaatschap van organisaties meer gelijk gespreid. Het lidmaatschap van religieuze verenigingen ligt in verhouding veel hoger bij de Waalse Turken, van wie 31% dit vermeldt, tegenover 21% van de Vlaamse en slechts 9% van de Brusselse Turken. In Duitsland worden religieuze verenigingen het vaakst vermeld (45%), terwijl 16% van de Franse Turken een betrokkenheid bij religieuze organisaties vermelden. Culturele centra worden in Frankrijk het meest vermeld (31%). Ook het lidmaatschap van een vakbond is vrij hoog in Duitsland en in Frankrijk (12%). Er zijn wel veel meer Belgische Turken en Duitse Turken (10%) die lid zijn van een politieke partij dan Franse Turken.

Tabel 21. Bent u betrokken bij of lid van de een of andere organisatie?

(Volgens geboorteplaats)

Lidmaatschap:	Geboorteplaats Turkije	Geboorteplaats België	Totaal België
Neen	69 %	71 %	69 %
Ja	32 %	29 %	31 %
Totaal	100 %	100 %	100 %

De bovenstaande kruistabel toont dat de geboorteplaats blijkbaar weinig invloed heeft op het al dan niet lid zijn van een organisatie.

De politiek van het onderscheid: ²⁶ meedingen bij plaatselijke verkiezingen in tijden van islamofobie

Jacobs *et al.* (2006) geven aan dat de Belgische Turken niet erg veel geluk hebben gehad in de politiek, maar de lokale verkiezingen in België van 8 oktober 2006 bleken toch vrij veel succes op te leveren voor migranten van Turkse origine en hun nakomelingen, want in het hele land konden Belgisch-Turkse kandidaten zich onderscheiden. Naar schatting 7.700.000 Belgische burgers trokken naar de stembus (stemmen is verplicht in België) en meer dan 40 etnisch-Turkse kandidaten werden verkozen in gemeente- en provincieraden. Bij de verkiezingen van 2000 werden nog maar 28 Belgische Turken verkozen voor verschillende mandaten. Sinds 2000 hebben niet in België geboren inwoners van België die kunnen

26 We gebruiken hier de term *onderscheid* zoals Pierre Bourdieu die gebruikte. In zijn werk *Distinction* (1984) wijst Bourdieu erop hoe verschillende soorten kapitaal (sociaal, cultureel, symbolisch en economisch) door de leden van elke maatschappelijke klasse en groep zijn ingezet om een verschil of *onderscheid* voort te brengen.

bewijzen dat ze al ten minste vijf jaar in het land verblijven, het wettelijke recht om in België te gaan stemmen. In 2006 namen naar schatting ongeveer 70.000 kiezers van etnisch-Turkse origine aan de verkiezingen deel. Uit de focusgroepen en de diepte-interviews bleek dat het meedingen als kandidaat bij de lokale verkiezingen voor Belgische Turken een manier is geworden om zich te onderscheiden. Zelfs degenen die op een lijst stonden tijdens de plaatselijke verkiezingen en niet wonnen, vertelden trots dat ze zich kandidaat hadden gesteld en bleken zich daarmee te onderscheiden en meer maatschappelijk aanzien te krijgen in hun gemeenschap. Die trots werd zo openlijk geuit dat het wel leek of onze gesprekspartners het politieke kapitaal hadden verworven dat hun kandidatuur had opgeleverd. Politiek als een bron van aanzien en trots bleek duidelijker zichtbaar voor te komen bij de Waalse en de Brusselse Turken. De vertegenwoordiging van allochtonen in bestuursorganen op plaatselijk, nationaal en Europees vlak lijkt aanzienlijk te helpen om de verkeerde vertegenwoordiging in het publieke domein te doorbreken. Dit kan erop wijzen dat migranten beter niet worden weggehouden van het publieke domein en beter niet aangemoedigd worden om apolitieke gemeenschappen te vormen in hun privésfeer: in plaats daarvan zou de staat hen veeleer moeten aanmoedigen om belangengroepen te vormen. Politieke participatie is een legitieme vorm van engagement, dat wijst op de politieke integratie van de Belgische Turken en hun bereidheid om mee te werken aan het Belgische politieke bestel. De manieren waarop migranten en moslims nieuwe vormen van politieke socialisering voortbrengen moeten we interpreteren als een andere vorm van moderniteit, die ook helpt om het naast elkaar bestaan van diversiteit in de publieke ruimte te onderstrepen.

Op een moment dat de botsing tussen beschavingen en cultuuroorlogen belangrijke breuklijnen zijn geworden in het Westen, hebben de Belgische moslims de behoefte gekregen om de goede eigenschappen van de islam mee te delen aan de samenleving van de meerderheid.²⁷ De Belgische Turken worden politiek meer mobiel, maar zij ontwikkelen ook andere strategieën om beter te communiceren met de Belgen. Een van die strategieën is het opzetten van ramadantenten door moslimorganisaties, die de voorbije twee jaar tijdens de ramadan zijn bezocht door duizenden mensen, zowel autochtonen als allochtonen.²⁸ De mensen die we interviewden wezen op het belang van deze ramadantenten voor het opzetten van een verdere dialoog met de Belgen die kunnen genieten van de gastvrijheid en het gratis eten in de tenten.

Het belang van cultureel zelfrespect bij het bevorderen van integratie: onderwijs van het Turks als een moderne taal

Een ander belangrijk punt dat de geïnterviewden aanhaalden in verband met de integratie van de Belgische Turken was hun behoefte om te zien dat het officiële beleid hun etnisch-culturele en religieuze verschillen zou erkennen. Zij geven aan dat de officiële erkenning van Turks als tweede taal in lagere scholen in België allochtone kinderen de indruk geeft dat de cultuur van hun ouders wordt gerespecteerd. Vroeger waren er in Vlaanderen ongeveer honderd scholen die lessen in Turkse taal en cultuur gaven, maar vandaag zijn er maar zestien meer, waarvan vijftien in de provincie Limburg. Mensen die we interviewden in Beringen (Vlaanderen) uitten hun bezwaren tegen leerkrachten Turkse cultuur die werden gestuurd door het Turkse Ministerie van Nationaal Onderwijs. Zij wezen erop dat dergelijke leerkrachten de Nederlandse taal niet kunnen spreken, de maatschappelijke, politieke en culturele problemen in België niet kennen en slechts gedurende een beperkte periode van drie jaar worden ingezet. Dezelfde bezorgdheid en redenen tot bezorgdheid kregen we te horen in verband met de *imams* die door het Turkse Directoraat voor Religieuze Aangelegenheden naar België worden gestuurd. De bevindingen van ons kwantitatieve onderzoek wijzen er ook op dat sommige Belgische Turken het gevoel hebben dat de samenleving van de meerderheid hun Turks-zijn niet respecteert (Vlaamse Turken 13%, Waalse Turken 3% en Brusselse Turken 12%).

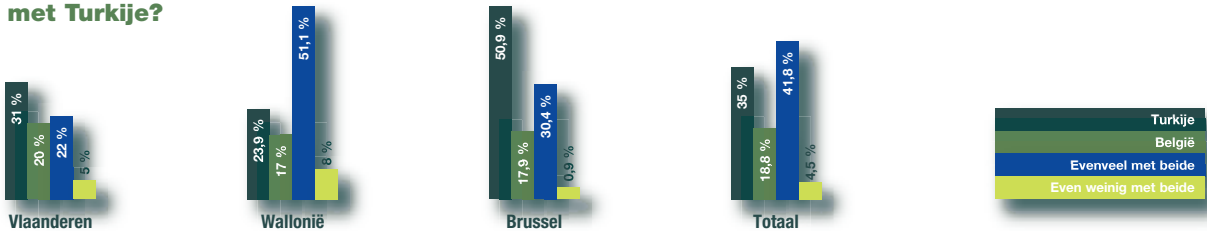
²⁷ Ural Manço (2005) verklaart heel goed de manieren waarop de Belgische Turken de islam hebben geïnstitutionaliseerd om zichzelf te uiten in de publieke ruimte.

²⁸ De eerste Turkse ramadantent werd in 2005 opgezet op de Neumarkt Platz in Keulen. Ook in Turkije worden er de laatste tijd elke ramadan tenten geplaatst in de drukke wijken van de stad. Dit gebruik werd voor het eerst ingevoerd door de pro-islamistische gemeente in Uskudar, een wijk van Istanbul aan de Anatolische kust van de Bosporus. Dit oude Ottomaanse ritueel is recentelijk gepolitiseerd, zodat elke gemeente of politieke partij, ongeacht hun positie in het politieke spectrum, nu graag deze filantropische dienst wil opzetten. Het gebruik heeft zich intussen verspreid in de Turkse diaspora, tot zelfs in de VS en Moskou.

Vergelijkende beelden: thuisland en 'gastland'

De onderstaande gegevens tonen dat de Belgische Turken hun thuisland niet langer beschouwen als een plaats om uiteindelijk naar terug te keren. In plaats daarvan hebben zowel Turkije als België voor hen voor- en nadelen, maar zij antwoorden wel vrij objectief als hun wordt gevraagd welke plaats beter is op het vlak van zaken als mensenrechten, democratie, onderwijs, verdraagzaamheid, waarden en arbeidskansen.

Figuur 45. Met welk land voelt u zich het meest verbonden, met België of met Turkije?

Op nationaal vlak voelt 42% van de Belgische Turken zich evenveel verbonden met het land waar ze verblijven als met Turkije (tegenover 27% van de Duitse Turken en 36% van de Franse Turken). Maar in vergelijking met Frankrijk en Duitsland vermelden relatief minder Belgische Turken alleen hun nieuwe land (de cijfers bedragen respectievelijk 19%, 25% en 22%). Deze vorm van verbondenheid is een teken dat de Europese Turken een brug vormen tussen de twee landen. In alle drie de landen lijken er groepen te zijn die een brug vormen tussen Turkije en de Europese Unie door de meer kosmopolitische identiteit die zij hebben ontwikkeld. Die groepen bestaan meestal uit mensen die in België geboren zijn. Opvallend in de bovenstaande grafiek is de veel sterkere verbondenheid van de Brusselse Turken met Turkije (51%), die meer dan dubbel zo hoog ligt dan de verbondenheid die de Waalse Turken aangeven (24%).

De Belgische Turken hanteren een gezamenlijk discours over hun banden met België, waardoor zij een andere identiteit hebben dan de Europese Turken die in Duitsland en Frankrijk wonen: *het gemak om in België te wonen*. Een opinieleider van middelbare leeftijd in Beringen kon dit goed uitleggen:

'België is heel aantrekkelijk voor Turken, zelfs voor de Turken die uit Duitsland komen. België is een paradijs op het vlak van sociale rechten en privé-eigendom... Wij investeren hier meer dan we in Turkije doen. Dat komt zowel door de uitgebreide eigendomsrechten die de Belgische overheid ons toekent als door de slechte ervaringen met investeringen die we eerder in Turkije hadden. België is zowat het centrum van de Europese Unie als het op gemak aankomt. Dankzij die voordelen in België voelen we ons ook meer Belg. Het is hier meer *multiculti*, Duitsland en Frankrijk zijn meer monocultureel. De Walen zijn niet multicultureel, maar ze zijn aardig. De Vlamingen zijn voor culturele diversiteit.'

Tabel 22. Met welk land voelt u zich meer verbonden, met België of met Turkije? (Volgens geboorteplaats)

% dat meldde	Geboorteplaats Turkije	Geboorteplaats België	Totaal België
Turkije	45 %	19 %	35 %
België	12 %	29 %	19 %
Evenveel verbonden met beide	39 %	47 %	42 %
Even weinig verbonden met beide	4 %	5 %	5 %
Totaal	100 %	100 %	100 %

De bovenstaande tabel wijst erop dat de Belgische Turken die in België geboren zijn zich ofwel even veel verbonden voelen met beide landen of meer verbonden met België. De jongere generaties zijn meer geïntegreerd in België dan de oudere generaties, waarbij 36% van de leeftijdsgroep tussen 15 en 19 jaar zich verbonden voelt met België of met de beide landen (45%). Het feit dat de jongere

generaties zich evenveel verbonden voelen met zowel het thuisland als het land waar ze wonen, legt de nadruk op de premisse van dit onderzoek. De jongere generaties vormen een brug tussen Turkije en de EU.

Tabel 23. Met welk land voelt u zich meer verbonden, met België of met Turkije? (Volgens sociaaleconomische status)

	Sociaaleconomische status					Totaal België
	Hoogste klasse	Hogere midden-klasse	Midden-klasse	Lagere midden-klasse	Lagere klasse	
% dat meldde						
Turkije.....	31 %	30 %	33 %	42 %	43 %	35 %
België.....	17 %	16 %	29 %	17 %	12 %	19 %
Evenveel verbonden met beide.....	45 %	49 %	33 %	40 %	45 %	42 %
Even weinig verbonden met beide.....	8 %	6 %	5 %	1 %	0 %	5 %
Totaal.....	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

De bovenstaande cijfers tonen dat er een verband is tussen de sociaaleconomische status van de Belgische Turken en hun verbondenheid met België of Turkije. Waar mensen van de lagere klassen zich in verhouding meestal meer verbonden voelen met Turkije, voelen de hogere klassen zich meer verbonden met België of met de beide landen.

Tabel 24. Welk land vindt u beter?

% dat Turkije/België vermeldde als beter op het vlak van:	Vlaanderen		Wallonië		Brussel		Totaal	
	Turkije	België	Turkije	België	Turkije	België	Turkije	België
Gezondheid en sociale zekerheid	2 %	89 %	2 %	82 %	0 %	88 %	2 %	87 %
Democratie en mensenrechten	5 %	71 %	2 %	58 %	1 %	56 %	3 %	64 %
Onderwijs	6 %	70 %	10 %	56 %	20 %	59 %	11 %	64 %
Waardering voor menselijk kapitaal	11 %	60 %	6 %	67 %	2 %	67 %	7 %	63 %
Arbeidskansen	4 %	70 %	9 %	51 %	6 %	56 %	6 %	62 %
Respect voor regels	20 %	51 %	3 %	76 %	12 %	67 %	14 %	61 %
Streven naar rechten	9 %	57 %	2 %	58 %	4 %	45 %	6 %	54 %
Efficiëntie van het gerecht	8 %	48 %	6 %	36 %	10 %	38 %	8 %	42 %
Gelijke behandeling voor iedereen	18 %	41 %	5 %	41 %	10 %	36 %	13 %	40 %
Comfortabel en gemakkelijk leven	34 %	38 %	22 %	32 %	22 %	43 %	28 %	38 %
Houding van de politie	12 %	42 %	8 %	32 %	18 %	30 %	13 %	36 %
Wederzijdse verdraagzaamheid	39 %	34 %	40 %	23 %	35 %	28 %	38 %	30 %
Morele sociale waarden	36 %	32 %	38 %	23 %	40 %	18 %	37 %	26 %
Respect voor culturen en religies	43 %	30 %	25 %	16 %	37 %	21 %	37 %	24 %

We vroegen de mensen die we interviewden om het thuisland en het 'gastland' te vergelijken op het vlak van 14 verschillende onderwerpen. De bevindingen wijzen uit dat de Belgische Turken in het algemeen de voorkeur geven aan België op het vlak van de criteria van een beter systeem van gezondheidszorg en sociale zekerheid, respect voor regels, streven naar rechten, democratie en mensenrechten, arbeidskansen, het gerechtelijke systeem, waardering voor menselijk kapitaal, gelijke behandeling, houding van de politie en een comfortabel leven. Turkije werd verondersteld op die terreinen aanzienlijke gebreken te vertonen. Maar op het vlak van respect voor culturen en religies, morele sociale waarden en wederzijdse verdraagzaamheid, krijgt Turkije meer waardering van de Belgische Turken. Hieronder geven we enkele getuigenissen weer uit de diepte-interviews in verband met de diverse criteria:

'De mensen hebben hier respect voor elkaar. Zelfs de politie respecteert je wanneer je een probleem hebt. Toen ik aan het scheiden was, kreeg ik zoveel steun van de politie.' (Vrouw van middelbare leeftijd, Brussel)

'De Belgische samenleving is zo gemengd. Je hebt hier allerlei soorten mensen. Je leert verdraagzaam te zijn. Dat heb ik geleerd.' (Jonge vrouw, Brussel)

Maar er zijn er ook die klagen over de manier waarop de Belgen de moslims verkeerd behandelen:

'De Belgen zijn zo verdraagzaam, ze kunnen zelfs heel open spreken over homo's, lesbiennes en euthanasie, maar jammer genoeg hebben zij altijd de goede dingen die de moslims doen in dit land geminimaliseerd. Zij zijn niet verdraagzaam tegenover ons.' (Jongeman, Beringen)

De Belgische Turken hebben een vrij duidelijke houding tegenover Turkije, maar we vonden weinig bewijzen van een zoektocht naar terugkeer of zelfs de mythe van terug te keren naar Turkije: integendeel, het wonen in België is een heel normaal verschijnsel geworden voor de meeste Belgische Turken. Hun engagement voor België heeft veel te maken met de manier waarop de Belgische staat in het verleden de migratie heeft geregeld. België maakte het aantrekkelijk voor Turkse werknemers om met hun gezin naar België te immigreren. Dat was een ander beleid dan dat van de Duitsers en de Fransen. Door met hun gezin naar België te migreren, lieten de migranten ook hun banden met het thuisland meer los. Dat geeft geleid tot een soort 'vertrouwen' in hun relatie met de Belgische staat en zijn instellingen. Een oude man drukte dit vertrouwen als volgt uit: 'Zelfs als je hier bankroet bent, zal niemand je afwijzen in het ziekenhuis.' Die verklaring maakt impliciet een vergelijking tussen de twee landen, het land van bestemming en het land van herkomst. Een migrant die een tijd geleden in Turkije was geweest om zijn terugkeer voor te bereiden, vertelde over de problemen die hij daar had gehad:

'Toen ik in 1986 naar Turkije ging om samen met een vriend een motel voor toeristen op te zetten in Fethiye in Antalya, had ik een verkeersongeval. Mijn vrouw, vader en twee andere familieleden zaten bij mij in de auto. We raakten gewond. We werden naar de gendarmerie gebracht voor enkele routinevragen. De commandant daar beledigde ons allemaal heel sterk, hij zei ons wat we moesten doen en laten, op een heel bevoogdende manier. Hij verwachtte bijna dat ik mij zou onderwerpen aan zijn autoriteit. Maar waarom zou ik dat doen? Ik heb zelf 21 maand in het Turkse leger gediend. Daarna ging ik naar de openbare aanklager en die waagde het zelfs om mij ervan te beschuldigen dat ik had geprobeerd mijn vader om het leven te brengen. Kun je je dat voorstellen? Ik had een ongeval gehad en we hadden allemaal dood kunnen zijn. En dan moesten we dat nog allemaal meemaken... Daarna gingen we naar de dokter en die deed niet eens iets aan mijn wonde. Toen heb ik mijn vriend gezegd dat ik nooit meer naar dit land wilde terugkeren...'

Het verhaal van deze man trekt onze aandacht op de moeilijke relatie tussen individuele personen en de Turkse staat. Een andere persoon wees erop dat Europese Turken in Turkije als buitenlanders worden beschouwd: 'Als wij in Turkije zijn, zien de Turken meteen dat wij uit Europa komen. En dan proberen ze ons voortdurend te bedotten...' Maar ondanks de gemelde problemen kunnen de Belgische Turken zich toch niet voorstellen dat ze niet naar Turkije zouden gaan, op familiebezoek, of voor de zee, het strand, de zon of vakantie:

'De natuur in Turkije trekt ons aan. Wij gaan vaak naar de kuuroorden daar voor onze gezondheid. Als Turkije een koud klimaat zou hebben, zouden we naar Afrika op vakantie gaan.'

De Belgische Turken gaan regelmatig naar Turkije om verschillende redenen, maar vooral op vakantie. Ze vertellen op sarcastische wijze aan hun vrienden over de problemen die ze in Turkije meemaken:

'Welk beeld wij hebben van Turkije? Het zomerseizoen, vakantie, de zee, reizen, eten, drinken... en bedrogen worden. Heel veel bedrogen worden... Nadat je het Belgische grondgebied hebt verlaten, vraagt niemand je een paspoort aan geen enkele douanepost tot je in Kapikule aan de Turkse grens komt. Als je daar aankomt, moet je ten minste 14-15 uur wachten. Onze Turkse ambtenaren zijn altijd thee aan het drinken en doen verder niks, en ze verwachten steekpenningen...'

Soms zijn er ook mensen die spreken over hun verlangen om terug te keren naar Turkije en de omstandigheden waarin dat zal gebeuren, die voor hen allemaal dezelfde blijken te zijn: 'Wanneer het huis is afbetaald', 'Wanneer onze kinderen klaar zijn op school', of 'Als we met pensioen gaan'. Een jongeman van de tweede generatie sprak ons over de onmogelijkheid om terug te keren en stelde daarmee in vraag wat anderen hadden gezegd over een mogelijke terugkeer:

'Niemand is uit België teruggekeerd en niemand zal terugkeren. Mijn vader is 55 jaar en hij brengt zeven tot acht maanden van het jaar in Turkije door en de rest van de tijd is hij hier. Zij die over terugkeren spreken, vertellen niet de waarheid. Met terugkeren bedoelen ze op de twee plaatsen wonen. Zij kunnen hun banden met België niet doorsnijden...'

Een andere jongeman maakte gelijkaardige opmerkingen om zijn vriend bij te vallen: 'Turkije is voorbij voor ons. Iedereen heeft eigendom, een huis, in Turkije. Maar iedereen investeert hier. Hun kinderen wonen hier. Van terugkeren is niet langer sprake...'

We kunnen niet ontkennen dat de Belgische Turken vaak nogal onsamenhangende en onlogische dingen vertelden. Zelfs de opmerkingen van een en dezelfde persoon waren soms tegenstrijdig. Iemand met een nationalistisch standpunt over zijn/haar etnische identiteit kon bijvoorbeeld ook blijk geven van kosmopolitanisme en multiculturalisme. Dit gebrek aan samenhang toont de ongrijpbare en vluchtige macht van individuele personen in het dagelijkse leven en wijst er ook op dat mensen gebruik maken van voortdurend veranderde tactieken om de problemen aan te pakken waarmee zij in de verschillende domeinen van het leven worden geconfronteerd. Je kunt niet verwachten dat alle tactieken volledig in dezelfde lijn liggen.

'België is een fantastische plek. Ik kom uit Brussel. Ik kan mezelf zijn in Europa. In Turkije kan ik niet dezelfde vrede vinden. Ik ben multicultureel. Ik ben een wereldnationalist. De enige mensen tegen wie ik zou kunnen zijn, zouden buitenaardse wezens uit de ruimte zijn. Als zwarten goed zijn, steun ik hen ook...'

Op die manier is België dus de werkelijke thuis geworden voor de Belgische Turken, ter vervanging van de vroegere thuis in Turkije. Degenen die in België geboren zijn, vermelden duidelijker België als hun thuis. Een jonge getrouwde vrouw van de tweede generatie, ergens in de twintig, gaf duidelijk aan dat België haar echte thuis is:

'Ik schaam mij niet dat ik Turkse ben, maar altijd als ik naar Turkije ga, mis ik België echt... Ik ben meer geïnteresseerd in wat er in België gebeurt. Elke avond kijk ik naar het Belgische nieuws...'

En toch lijkt er een groeiende spanning te bestaan tussen twee groepen: enerzijds heb je de Belgische Turken die geneigd zijn om de regels, normen en reglementen van hun nieuwe thuis, België, te volgen en anderzijds heb je degenen die vooral belang hechten aan hun vroegere thuis, Turkije. Een imam verklaarde hoe de moskeebezoekers zich bepaalde normen van de Belgische samenleving niet eigen hebben gemaakt:

'Er is hier niet echt veel racisme. Maar er zijn andere problemen. In België zijn er 400.000 Marokkanen en daarna komen de Turken. De straten zijn in België meestal heel schoon, maar de Turkse en de Marokkaanse buurten zijn erg vuil. Dit is niet goed voor de islam of voor de gezondheid. Niemand maakt zich daar echt zorgen om. Soms zeggen we tegen de mensen naar aanleiding van het gebed dat het nodig is om de omgeving schoon te houden. Ik herinner me dat we een keer snoepjes uitdeelden aan de mensen terwijl we vertelden over het belang van properheid in de islam. We vroegen hen ook om de snoeppapiertjes niet weg te gooien. Maar toch lag de moskee helemaal vol met snoeppapiertjes. Dat is ongeloflijk. Zij luisteren naar wat je zegt en geven je gelijk, maar uiteindelijk is het heel moeilijk om hun gewoonten te veranderen...'

In tegenstelling tot degenen die bereid zijn om bepaalde normen een plaats te geven in hun dagelijkse leven en hun nieuwe thuis te aanvaarden, zijn er anderen die voor-

al hun Turks-zijn willen beklemtonen. Bij hun opmerkingen over racistische daden in de ruimere samenleving, lijken sommige Belgische Turken een Turks nationalistisch discours te laten horen dat leidt tot een nationalisering van de gemeenschap:

'Ik ben een echte Turk en mijn grootvader was een martelaar in de oorlog in de Dardanellen... Europa is voorbij. Er is hier niet langer werk of welvaart. Europa is verziekt. De Turkse natie heeft deze mensen [de Europeanen] geleerd wat cultuur is. Wij hebben hun dat geleerd. Ik blijf hier geen dag langer, ik ga terug. Er is hier heel veel racisme, vooral onder de Vlamingen. Zij behandelen ons als varkens...'

Belgische Turken overal in België laten tegenstrijdige zaken horen en er zijn altijd opvallende verschillen en spanningen merkbaar:

'De Vlamingen zijn geen racisten. Jij integreert je niet. Eerst moet je de regels hier volgen. Heb je dat ooit gedaan? Ten eerste moet je respect hebben voor de burgers van dit land.'

'Ik heb ook samengewoond met een Vlaams meisje. Ik weet hoe racistisch ze kunnen zijn. Er is geen ander volk dat zich zo goed aan de anderen kan aanpassen als de Turken.'

Al deze verhalen geven persoonlijke ervaringen weer. Maar soms hoorden we ook interessante opmerkingen waarin de woede tegenover België bleek uit de voorstelling van een denkbeeldig Turkije:

'In Turkije bestaat echte democratie. Hier in België slaat en schiet de politie op mensen op straat. Als je in Turkije wordt gearresteerd, heb je het recht om een advocaat te vragen. Als een politieagent je slaat, kun je zijn nummer vragen om hem voor het gerecht te brengen. Ik zeg je dat er hier geen democratie bestaat...'

Tijdens de focusgroepen in een koffiehuis in Schaarbeek, waar we deze opmerking optekenden, waren andere deelnemers het niet eens met wat er werd gezegd:

- '- De politie slaat hier niet op de mensen!
- Toch wel!
- Hoezo?
- Echt waar, ik zweer het!
- Hier wordt de politie geslagen door de anderen.
- Hier kun je vloeken tegen de politie en er gebeurt niets. Zij doen je niets.
- In het slechtste geval nemen ze je in voorarrest.'

Het is heel belangrijk dat migranten een juist beeld hebben van de politie, omdat een correcte relatie met de politie, of met gelijk wie in een gezagspositie, ervoor kan zorgen dat de migranten door de staat worden erkend. Die erkenning door officiële instanties is heel belangrijk omdat dit het zelfvertrouwen van de migranten bevordert. Zoals Charles Taylor (1994) het zo mooi stelde, biedt de erkenning door anderen iemand een reden om een gematigde en vriendelijke identiteit te ontwikkelen.

'In Turkije wordt een burgemeester omringd door ten minste dertien bodyguards. En kijk eens hoe dat hier gaat. De eerste minister woont een kilometer hier vandaan als een gewone burger. Kun je je voorstellen wat er in Turkije zou gebeuren als een autobestuurder de eerste minister zou aanrijden terwijl die aan het fietsen was? Die man zou niet lang leven, dat zeg ik je. Hier gebeurt zoiets niet. Er heeft hier inderdaad eens iemand de eerste minister aangereden. De politie kwam erbij en verder gebeurde er niets. De man kon gewoon naar huis...'

De sociaaleconomische omstandigheden en de habitats van betekenis²⁹ van een individu of een familie zijn van doorslaggevend belang voor de manier waarop individuen in de diaspora voorrang geven aan Turkije of aan België. Onzekere personen die last hebben van armoede, uitsluiting of werkloosheid, vertonen de neiging om te sterk de nadruk te leggen op de waarde van het land van herkomst, authenticiteit, zuiverheid, godsdienst en etniciteit. Dit is een vorm van mentale vlucht uit de huidige maatschappelijke realiteit en een terugkeer naar het ingebeelde thuisland. Het idee van terugkeer wordt dan een handige tactiek in

²⁹ Het concept van 'habitats of meaning' (habitats van betekenis) is afkomstig van Ulf Hannerz (1996). Hannerz ontwikkelde het concept in verband met het voortdurend naast elkaar bestaan van lokale en globale elementen. Televisie en pers hebben een belangrijke impact op de vorming van onze habitats van betekenis. Sommige mensen hebben wellicht veel dezelfde habitats van betekenis in de geglobaliseerde wereld, maar anderen hebben wellicht heel verschillende en gelokaliseerde habitats van betekenis.

het leven van elke dag om de destabiliserende gevolgen van structurele beperkingen aan te pakken. Daartegenover staat dat de individuen en families die betere sociaaleconomische vooruitzichten hebben, meestal vrede hebben met de ruimere samenleving. Zij maken ook geen holistische opmerkingen over het land van bestemming:

'In Beringen in Limburg, waar ik geboren ben, zijn de mensen geen racisten. Vlamingen, Arabieren, Italianen en Turken leven hier al lang samen. Er is zelfs een moskee met een minaret.'

'Ik kom uit Antwerpen en ik heb niet veel Belgische vrienden. Maar dat ligt ook een beetje aan de Belgen en niet alleen aan ons. De Belgen zijn afstandelijk ten opzichte van de Turken...'

'Als ik iets wil vragen aan een oude vrouw op straat, lijkt ze doodsbang te zijn. Ze zijn bang van buitenlanders...'

'De Vlamingen zijn racistischer. Als ze iets zorgwekkends zien, denken zij dat alle Turken zo zijn. Maar ik begrijp hen wel. Soms denk ik hetzelfde over de Turken, vooral wanneer ze dieren slachten in hun tuin...'

Het interculturalisme lijkt ingebed in het dagelijkse leven van de Belgische Turken. Het is hun lot om te leven op de beide oevers van dezelfde rivier.

Het opbouwen en afbreken van gemeenschappen om structurele uitdagingen aan te pakken

Om redenen te vinden voor het falen van het integratiestelsel, moeten we kijken naar de manieren waarop 'gemeenschappen' zichzelf tot stand brengen. Schaarbeek biedt een goed voorbeeld van een plaats met een intacte Turkse gemeenschap. Het eerste wat je merkt als je daar door de straten slentert, is dat er in de Turkse buurt van Schaarbeek geen andere taal dan Turks wordt gesproken. Het volgende wat opvalt in de buurt zijn de koffiehuisen (*kahvehane*), die heel goed lijken op die in de Turkse dorpen en arbeidersbuurten. Het enige verschil is dat de koffiehuisen in Schaarbeek naast koffie en thee ook alcohol (bier) verkopen. Er zijn nog andere opvallende kenmerken van deze sterk Belgisch-Turkse gemeenschap. Een man van gemiddelde leeftijd die we interviewden, zei: 'Schaarbeek is een plaats waar "een onwetende boer" uit Emirdağ aankwam net nadat hij zijn herdersstaf aan de haak had gehangen.' De Turken in Schaarbeek zijn meer naar binnen gekeerd en conservatiever dan de Turken uit andere delen van Turkije en zij bezoeken nog elk jaar gezamenlijk hun dorpen. De Schaarbeekse gemeenschap is een schuilplaats, zelfs een fort, voor de kwetsbaren in de maatschappij:

'Volgens mij zijn er veel meer voordelen dan nadelen om in Schaarbeek te wonen. Zo raken we ten minste niet verspreid en verdwijnen we niet. Als we ons zouden verspreiden en afzonderlijk zouden gaan wonen, zouden onze kinderen slechter af zijn: zij zouden worden blootgesteld aan degeneratie. Op deze manier zijn ze tenminste vertrouwd met onze tradities.'

Omdat de ruimere omgeving waarin zij leven een 'vreemde' samenleving is, die vol 'gevaaren' zit, biedt de gemeenschap hun een zekere sociale controle:

'Om eerlijk te zijn, het is voor een jongeman heel gemakkelijk om hier alles te krijgen wat hij wil. Om heel eerlijk te zijn, hij kan hier vrouwen en alcohol krijgen, al wat hij wil en op elk moment. Er is hier veel prostitutie. In bepaalde wijken kun je drugs krijgen. Het gebruik ervan is legaal. Er zijn jonge mensen die hier vanuit Turkije naartoe zijn gekomen en die inderdaad zijn ontspoord. Maar ik kan niet zeggen dat dit geldt voor de meerderheid. U noemt het misschien tribalisme, maar ik vind wel dat er een voordeel is aan het samenwonen: het voorkomt dat we verspreid raken.'

De gemeenschap staat vooral voor een collectieve behoefte. De gemeenschapsstrategie om mensen samen te houden, wordt tegengewerkt door individuen via een vorm van 'noodzakelijk conformisme', zoals Dubet (2002) het noemt. Het conformisme is een tactiek die wordt ingezet door individuen om te voldoen aan de spelregels opgelegd door de macht van de gemeenschap. De islam is een van de

sleutelementen die de Turkse gemeenschap in Schaarbeek helpt om zich te conformeren. Een jongeman omschreef de religiositeit in de wijk als volgt:

‘Schaarbeek is nummer een op het vlak van godsdienstigheid. Veel jonge mensen gaan naar de koranlessen, meestal in de Fatih-moskee of de Ulu-moskee...’

Een andere jongeman, met meer culturele bagage en meer zelfstandigheid op maatschappelijk vlak, gunde ons een blik op het secundaire gevolg achter deze façade van de strategie:

‘Ik leer rechtstreeks van de grootste God. Waarom zou ik naar de imam luisteren? De islam bestaat hier alleen uit woorden en zit niet in de harten van de mensen. Het geeft de mensen alleen maar een identiteit. Op vrijdag gaan ze naar het gebed, maar op andere dagen drinken ze alcohol en bezondigen ze zich gemakkelijk aan immorele daden. 85% van de mensen hier vast niet tijdens de maanden van de ramadan... Ze bekijken haast elke vrouw als een prostituee, excuseer mij voor mijn taalgebruik.’

Terwijl de gemeenschap haar leden de kans biedt om hun godsdienst en hun ethische principes niet te verliezen, houdt zij ook de moedertaal levend. Maar wanneer de gemeenschap niet goed geregeld en bestuurd wordt, kan dit ook leiden tot een mislukking bij het leren van Nederlands en Frans:

‘Er zijn zowel voordelen als nadelen aan het samenwonen hier... De mensen voelen zichzelf geen buitenlanders. Er bestaat solidariteit. Maar de relaties met de Belgische gemeenschap zijn heel zwak. Toch is het ook zo dat kinderen van Turken die ver weg van hier bij Belgen wonen, in een dorp bijvoorbeeld, niet zo goed Turks spreken.’

‘Een paar dagen geleden wilden we hier iemand aanwerven. We hielden interviews. We wilden de kandidaten een tekst laten vertalen uit het Frans en het Nederlands naar het Turks. Niemand kon zelfs maar behoorlijk Turks schrijven.’

‘Er is zelfs een verschil tussen de leden van een familie. Mijn oudere broer staat bijvoorbeeld veel dichterbij de Turken. Zijn Nederlands is slecht. We woonden vroeger in Antwerpen, in de Turkse gemeenschap. Om mij te beschermen, haalde mijn vader mij weg van een school waar hoofdzakelijk Turken kwamen en hij schreef mij in op een andere school met slechts een Turkse minderheid. Toen verbeterde mijn Nederlands heel sterk. Maar de kinderen die naar scholen gaan waar de meerderheid van de leerlingen uit Turken bestaat, spreken niet goed Nederlands. Zo kan het gebeuren dat een vader bepaalde administratieve documenten niet kan lezen en zijn zoon om hulp moet vragen, maar de zoon kan ze dan evenmin lezen.’

‘De kinderen kennen geen Turks en ook geen Frans... Maar in de Vlaamse scholen gebeurt het onderwijs ernstiger. Ik stuur mijn kinderen naar Vlaamse scholen. De Turkse ouders willen geld hebben... Het lijkt alsof de moeilijkheden zullen ophouden als de kinderen geld verdienen... ik geef de kinderen hier de raad om naar school te gaan. Maar tegelijk moeten ze de Turkse cultuur leren kennen. Daarom gaan we tijdens de zomervakantie met de kinderen naar Turkije. Ze vervelen zich in Eskişehir. Ze gaan uit, maar na twee uur zijn ze het beu. Ze willen zo snel mogelijk weer terug naar België. Zij horen hier thuis...’

Ondanks alle bescherming die de gemeenschap biedt, lopen de leden ervan naast het gevaar dat ze de taal/talen van het gastland niet leren ook nog andere risico's:

‘In Europa kun je geen economische ontbering lijden. Maar van het grootste belang is vrede thuis. De Turkse gemeenschap wordt steeds rustelozener. Zij ervaren de moeilijkheden van naar binnen gekeerd te zijn. Zij kunnen er niet voor zorgen dat hun kinderen naar school gaan. De kinderen verlangen naar de wereld daarbuiten...’

Het lijkt alsof de gemeenschap een ‘overgangsproces’ doormaakt en dat de ‘getto-eigenschappen’ ervan verdwijnen. De jongere generaties maken dit proces in sterkere mate door en zij voelen de moeilijkheden van gettovorming.

Omdat ze loyaal zijn aan hun ouders en familie, kunnen ze niet loskomen van de beperkingen van de gemeenschap, maar hun aanwezigheid in de gemeenschap is vooral symbolisch van aard. In hun geest en hun gedrag overschrijden zij de grenzen van de gemeenschap. Zij voelen altijd de spanning tussen de gemeenschap en de ruimere samenleving in het proces van verzelfstandiging. Zij die zich bewust zijn van de crisis van de gemeenschap en de gevaren en beperkingen van het getto ervaren, gaan geleidelijk aan weg uit Schaarbeek om 'hun kinderen te beschermen'. Zij trekken meestal naar andere wijken. Terwijl de nieuwe generaties nu tijdens de zomervakantie naar de Turkse Riviera trekken, is er ook binnen België sprake van geografische mobiliteit.

Het weggaan uit de gemeenschap wordt door de opgeleide generaties beschouwd als een weg naar succes, maar het leidt ook tot bepaalde problemen. De traditionele methoden van de oudere generaties om hun kinderen te 'beschermen' zijn niet succesvol gebleken. De mensen die we interviewden, legden dit uit aan de hand van verhalen van 'verloren generaties', 'onveiligheid' en 'criminaliteit':

'Als de ouders streng zijn, lopen de kinderen thuis weg... Je kunt niet bereiken wat je wilt door ze op te sluiten. Als je maakt dat je dochter niet kan uitgaan, zal ze weggelopen zodra ze daar de kans toe heeft en een prostituee worden...'

'Onze kinderen hebben zich gemengd met de Arabieren. Ze raken betrokken in de drughandel. Eerlijk gezegd raken ook onze kinderen daarbij betrokken.

Er zijn mensen die joints verkopen op straat. Elke avond gebeurt er wel iets.'

Bij de overgang van de ene generatie naar de volgende, zijn veranderingen onvermijdelijk. Een jongere die we interviewden, legde uit hoe hij dit aanvoelde als een soort *zachte overgang*:

'Er komen langzaam veranderingen. De nieuwe generaties zijn meer extravert. Zij leren de taal. Wij koken thuis Turks eten. Maar als we uitgaan, gaan we naar een Italiaans of Chinees restaurant. Maar de oudere generaties eten kebab als ze buitenshuis gaan eten.'

Een oudere persoon vertelde over de moeilijkheden die hij had ervaren en hoe de nieuwe generatie die overwint:

'Wij wisten niets. We kwamen hier aan uit ons dorp. Hoe konden wij onze kinderen helpen? We kenden de taal niet. Maar onze kinderen boekten vooruitgang. Zij kunnen nu meer aandacht besteden aan hun kinderen. Nu zijn we meer open geworden en we zijn aan het veranderen. De nieuwe generatie is meer betrokken bij het onderwijs. Veel Turken nemen hun plaats in in de gemeente.'

Naast de succesverhalen zijn er nog altijd mislukkingen. Ondanks alle beperkingen van het getto proberen veel mensen oplossingen te *bricoleren*³⁰ om hun mislukkingen te overwinnen. Je kunt traditionalisme, modernisme, extravertie en introversie, steun aan de democratie, nationalisme en enthousiasme voor de gemeenschap aantreffen in een en dezelfde persoon. Zo illustreerde een 16-17-jarige die in Schaarbeek is geboren en elk jaar naar Turkije gaat, hoe moeilijk het is om problemen in Turkije en in België aan te pakken:

'Hier moeten we het stellen zonder de smaken die bestaan in Turkije. De Belgen denken dat er in België, in Europa geluk, geld en alles is, maar integendeel, alles is hier veel moeilijker. Dit is niet het leven dat ik wil. Hoe moet ik dat uitleggen? De plaats waar we wonen, is heel erg wanordelijk. Het is er vuil... De omgeving is niet goed. Iedereen is uit op geld. Wat doen ze voor geld? Ze verkopen joints of stelen of bedriegen de "gavurs" (een Turks woord voor ongelovigen). De Belgen en de anderen zijn bang van ons en zeggen: "Het zijn buitenlanders en ze bestellen ons." De Vlamingen zijn bang van de Turken. Als ze beseffen dat je een Turk bent, worden ze bang. Als ik ergens naartoe ga, keren de Belgen zich niet eens om om me aan te kijken. Wanneer er hier 's nachts een Belg rondloopt, kijkt een politieagent niet eens op. Maar als wij voorbijkomen, blijft hij ons in de gaten houden en zit hij achter ons aan om te vragen wat we daar 's nachts uitvoeren.'

³⁰ Claude Levi-Strauss (1966: 17) omschrijft een 'bricoleur' als iemand die 'bedreven is om een groot aantal verschillende taken uit te voeren; maar in tegenstelling tot een ingenieur laat hij die niet allemaal afhangen van de beschikbaarheid van grondstoffen en werktuigen die zijn ontworpen en geleverd voor het project zelf. Zijn wereld van werktuigen is gesloten en de regels van zijn spel bestaan erin dat hij zich altijd redt met 'wat er toevallig beschikbaar is', dat wil zeggen een stel werktuigen en materiaal dat altijd eindig is en ook heterogeen omdat de inhoud geen verband houdt met het specifieke project, maar gewoon het resultaat is van alle gelegenheden die zich hebben voorgedaan om de voorraad aan te vullen of te vervangen of te behouden met de resten van vorige constructies of deconstructies.'

Voor deze jongeman zijn alle Belgen 'gavur' (ongelovigen). Hij gebruikt die klas-sering waarmee hij anderen 'uitsluit' en als 'anders' beschouwt met gemak. Maar toch weet hij ook dat hij op eenzelfde manier in een hokje wordt gestopt als hij in Turkije is. Als reactie op deze uitsluitende klassering, is hij geneigd zich loyaler op te stellen tegenover Turkije en de Turkse aard. Zijn toestand om zich nog meer Turk te voelen is eigenlijk een individuele tactiek om uitsluiting van binnenuit de Turkse natie tegen te gaan:

'Als we naar Turkije gaan, worden we niet gezien als Turken. De buren in het dorp noemen ons "gavur". Maar ondanks alles is Turkije anders. Ze zeggen: "de gavurs zijn aangekomen". Zij verkopen ons dingen op de markt tegen een heel hoge prijs, ze bedriegen ons. Maar ondanks dat, is alles toch anders in Turkije. Je bent bereid om 100 euro te betalen voor iets wat in werkelijkheid maar 5 YTL kost. De dingen smaken er ook anders. Hier wil je niet graag geld uitgeven. Maar het geeft een ander gevoel als je geld uitgeeft in Turkije.'

Hoewel zij 'de smaak' van Turkije verkiezen boven die van België, lijkt het leven voor de jongeren die in Schaarbeek wonen te beperkt te zijn tot een beperkte ruimte. De meesten van hen hebben geen Belgische vrienden behalve op school. In feite hebben zij geen banden buiten Schaarbeek. In tegenstelling tot de manier waarop jonge mannen de houding van de oudere generaties tegenover hen bevestigen, voelen jonge vrouwen zich nogal opgesloten. Het feit dat jonge vrouwen niet mogen buitenkomen na zes uur 's avonds wijst op een wereld die wordt gedomineerd door mannen. Deze 'mannenwereld' biedt geen hoop voor de toekomst. Zoals een van de jongeren zei:

'Het is niet gemakkelijk om hier geld te verdienen. De mensen verkopen joints en roken sigaretten. In Turkije is het beter.'

Het harde leven in Schaarbeek leidt tot een vreemde mix in het hoofd van de mensen. Hoewel zij 'leren om van de wijk te houden', maken ouders zich zorgen over de beperkingen ervan als het om hun kinderen gaat. Het veilige en vertrouwde Schaarbeek van hun jonge jaren blijkt een plaats te zijn die helemaal geen goede toekomst belooft:

'Als ik getrouwd ben, zal het anders zijn... Dit is geen goede plek voor de toekomst van mijn kind...ik kan hier niet blijven.'

Een jongeman verklaarde hoe het voelt om in een gemeenschap te leven waar de wijk niet alleen een symbolische schuilplaats is, maar ook een fysiek toevluchtsoord:

'De kinderen die hier geboren zijn, zijn allemaal moedig. Je vindt hier geen bange kinderen. Er zijn bijvoorbeeld Vlaamse "skinheads", maar die kunnen niet naar Schaarbeek komen. Als ze komen, gebeuren er erge dingen. Als ze iemand alleen te pakken krijgen, nemen ze hem mee naar het bos om hem met een mes te steken, maar hier kunnen ze niet komen. Het zit hier vol Turken... Wij zijn niet bang van hen, we zijn hen gewoon. Ons vermoorden ligt buiten het gezag van België. Wij geloven in God... Ik heb een vriend die acht keer gestoken is, maar hij is niet gestorven...'

Maar hoewel de omgeving enige bescherming biedt tegen de buitenwereld, is het niet zo gemakkelijk om te zeggen dat de binnenwereld veilig is:

'Er zijn hier veel incidenten... Zo is er bijvoorbeeld een alcoholicus die zegt: "Waarom kijk je mij zo aan?", en dan zegt de andere: "Waarom kijk jij zo naar mij?" Dat gebeurt gewoon uit overmoed. Dit is geen veilige plek...'

Het lijkt alsof de Belgische Turken, en vooral de jonge Belgische Turken, zich nog altijd uitgesloten en bang voelen. Ze jagen anderen schrik aan, laten twijfel ontstaan en worden bang. Om de Turkse gemeenschap in Schaarbeek te begrijpen, moet je de interculturele trends binnen de gemeenschap kennen. Laten we even kijken naar Hasan, een 45-jarige man uit Emirdag. Hij woont al 40 jaar in Brussel, leeft van een werkloosheidsuitkering maar is eigenaar van appartementen. Zijn uiterlijk stemt precies overeen met het beeld van de stereotiepe 'radicale islamist'. Hij heeft zijn hoofd volledig kaalgeschoren en heeft een ringbaard. Maar er is nog meer. Hij heeft een deeltje van zijn baard bijeengenomen en er een blauw oog aan bevestigd. Hasans *bri-*

colage blijft niet beperkt tot zijn uiterlijk. Wat hij zegt, is zelfs nog belangrijker. Hij is een echt toegewijde moslim, maar hij probeert ook zijn eigen interpretatie van de islam toe te passen. En net zoals hij de islam individualiseert, is hij ook een echte Belg. Tijdens de discussies was hij degene die openlijk reageerde tegen elke negatieve mening over België en Brussel en ook tegen het idee van 'ingevoerde bruiden en bruidegoms' die zich niet kunnen aanpassen aan de Belgische manier van leven. Toen we hem vroegen om zijn levensstijl te omschrijven, beschreef hij die als 'interculturaliteit':

'We hebben hier een speciale cultuur ontwikkeld. We hebben van de beide kanten gewonnen.'

Bij het samenvatten van de opmerkingen over de Turkse gemeenschappen, kunnen we twee tegengestelde trends vermelden. Enerzijds zijn er aanwijzingen dat de mensen steeds meer bekrompen en naar binnen gericht zijn, maar anderzijds zijn er ook trauma's die voortkomen uit maatschappelijke verandering. De gemeenschap steunt op mensen die kiezen voor religie, traditie, etniciteit en Turks-zijn. Als zo een gemeenschap een crisis doormaakt, wordt de traditionele gemeenschap zoals iedereen zich die voorstelt, vervangen door een andere vorm van denkbeeldige gemeenschap, namelijk 'een essentialistische en etnicistische nationale Turkse identiteit' die wordt gekenmerkt door een concreet volksbesef. Een vrouw van 28 die we in Charleroi interviewden, trok onze aandacht op het toenemende isolement bij de Belgische Turken:

'Wat wij van onze ouders hebben gehoord, verschilt heel sterk van wat wij nu ervaren. Als ik de foto's van mijn ouders bekijk, zie ik dat zij dansten met hun Vlaamse huisbaas, naast Grieken woonden en hulp kregen van de Belgen. Toen was er solidariteit met de mensen uit de buitenwereld. De Turken worden nu steeds meer geïsoleerd in vergelijking met vroeger.'

De onderstaande citaten zijn afkomstig uit onze diepte-interviews en wijzen op het bestaan van een relatie tussen de 'nationalistische constructie' die is opgezet in het thuisland en de diaspora en tonen ook aan hoe de van buitenaf opgelegde Turkse nationale identiteit de kloof opvult die ontstaat uit de verzwakking van de gemeenschapsbanden door de generationele en structurele sociale, politieke en culturele veranderingen binnen de gemeenschap. Deze verandering stemt overeen met een overgang van religiositeit naar nationalisme:

'Er is de laatste tijd een bondgenootschap tussen Belgische Turken over onderwerpen als de positie van de Turken in Europa, de situatie van Turkije tegenover de Europese Unie, de zogenaamde Armeense genocide enz. Op bijzondere dagen worden er conferenties georganiseerd in de moskeeën, zoals de verjaardag van de oprichting van de republiek (29 oktober) of 18 maart, de herdenking van de martelaren. Hoewel de mensen die dergelijke conferenties en bijeenkomsten bijwonen verschillende politieke engagementen hebben, is iedereen het eens over het overleven van de staat, de natie en de vlag.'

'De jonge generatie verkeert in een slechte situatie. Zij raken hun waarden kwijt. We zijn naar hier gekomen nadat we in Turkije al hadden kennisgemaakt met onze tradities. Maar de derde generatie wordt deze cultuur ontzegd. Maar toen er problemen waren met de PKK, hebben honderden jonge mensen hier geprotesteerd. Er waren zelfs conflicten met de politie. Dat betekent toch dat ze echte nationalistes zijn.'

Het moderne, wereldwijde systeem van communicatie en vervoer heeft deels de grenzen tussen het thuisland en de diaspora weggewist. Daardoor zijn de identiteiten in de diaspora onderworpen aan de constante interactie tussen de twee plaatsen, die elkaar bijna overlappen in de symbolische wereld van de migranten.

De gemeenschap en vrouwen

Hoewel vrouwen niet zo zichtbaar zijn in de publieke ruimte, spelen zij een essentiële rol in de opbouw en de bescherming van de gemeenschap. De eer van een vrouw moet worden beschermd en lijkt een stilzwijgend bindmiddel dat de gemeenschap

intact houdt. Het belangrijkste discours van de gemeenschap is misschien vooral gebaseerd op etniciteit, religiositeit en nationalisme, maar het discours om de eer van vrouwen te beschermen overstijgt alle andere discours. Toch helpt de strategische rol van vrouwen bij de bescherming van de grenzen van de gemeenschap de vrouwen niet om zelf vertegenwoordigd te zijn in de openbare ruimte. Zij worden zo sterk beperkt door de gemeenschap dat ze zelfs nog verlegener worden en zich nog meer terugtrekken in de diaspora. De vrouwen die wij interviewden, stelden dat zij niet voldoende wisten over de essentiële gezondheidsbehoeften van vrouwen: ze hadden het over hun gebrek aan informatie over gynaecologische zorg omdat dit wordt beschouwd als een verboden en schandelijk onderwerp. Een van de grootste zorgen van Turkse vrouwen lijkt het risico om geen prettig geslachtsverkeer te hebben. Zij maken zich zorgen dat hun man, die voortdurend toegang heeft tot de openbare ruimte, altijd de mogelijkheid heeft om zijn toevlucht te zoeken tot andere vrouwen, en vooral tot Belgische vrouwen. Blijkbaar wordt deze vrees van de vrouwen gevoed door de ervaringen van mannen buiten de grenzen van de gemeenschap, die dan binnen de gemeenschap worden besproken. Een jongeman die vertelde dat hij verschillende keren een affaire had gehad met Belgische vrouwen, gaf paradoxaal genoeg aan dat hij zich vooral zorgen maakt over de teloorgang van de Turkse cultuur: 'We hebben hun [de Belgen] geleerd wat cultuur eigenlijk is. Het Turkse volk is het volk met de sterkste cultuur ter wereld'.

Het komt nochtans maar uitzonderlijk voor dat vrouwen gelijkaardige ervaringen hebben gehad buiten de gemeenschap. Dat wijst erop dat de Belgische Turken hun culturele bagage van thuis hebben meegebracht en die zelfs concretiseren, maar zonder enige verandering aan te brengen in de genderspecifieke rollen. Een jonge vrouw had het op een gelijkaardige manier over deze concretisering van genderrollen in de diaspora:

'De Turkse mannen beschermen hun vrouwen beter dan de Belgische mannen. Zij zijn bijvoorbeeld jaloers. Een Belgische man zou helemaal niet reageren wanneer iemand probeerde avances te maken bij zijn vrouw.'

Een andere strategie om de gemeenschap intact te houden is de houding van de vaders die willen voorkomen dat hun dochters trouwen met een Belgische man. In koffiehuzen over heel België hoor je vaak opmerkingen als: 'Hoe zou een vader de anderen nog in de ogen kunnen kijken?' De ouders lijken nog altijd invloed te hebben in de beslissing met wie hun kinderen zullen trouwen. Hoewel het hoofdzakelijk de vader lijkt te zijn die beslist in naam van de dochter, spelen vrouwen een actieve rol bij het nemen van de beslissing om binnen de grenzen van de gemeenschap te blijven. De manier waarop kinderen worden opgevoed in het gezin zet hen onder druk om meer naar binnen gekeerd te zijn om niet het comfort te verliezen dat de gemeenschap hun biedt. Hun opvoeding zorgt ervoor dat zij geen beslissingen nemen die indruisen tegen het gezag en waardoor zij uiteindelijk zullen worden uitgesloten uit de gemeenschap. Een jonge vrouw meldde dat het trouwen buiten de gemeenschap met een Belg voor haar moeilijk ligt: 'Als we met een Belgische man trouwen, lopen we het gevaar dat we al onze familie en verwanten verliezen.'

Wanneer ze getrouwd zijn, raken vrouwen nog sterker geïsoleerd in hun privé-omgeving. De rol van een vrouw wordt dan nog sterker bepaald door de gemeenschap: als moeder en als eerbare vrouw. Vrouwen worden werkelijk 'privévrouwen' als ze trouwen en dat is een heel andere status dan die van 'publieke vrouw' waarmee de Belgische vrouwen worden beschreven.³¹ De vrouwen worden actieve actoren bij het voortzetten van de gemeenschap door te voldoen aan de gewoonten, tradities en waarden. Zij vragen zich niet eens af waarom zij de grenzen van de gemeenschap niet mogen overschrijden. Dat is gewoon 'niet mogelijk'.

Ondanks dit alles zijn de grenzen van een gemeenschap toch niet zo strikt en is er altijd een mogelijkheid om te ontsnappen. Je zou de mannelijke macht van de mannen kunnen omschrijven als '*harde macht*' en de macht van de *habitus*³² als '*zachte macht*'. Individuen zijn meestal in staat om te ontsnappen aan de beper-

³¹ Het verschil tussen 'privévrouwen' en 'publieke vrouwen' werd heel geslaagd aangegeven door Claire E. Alexander. Zij gebruikte deze indeling bij het in kaart brengen van de manieren van verkering van zwarte mannelijke Londenaren (Alexander, 1996: 157-186).

³² De term *habitus* werd uitgevonden door Pierre Bourdieu (1984) om te verwijzen naar een systeem van duurzame, transponeerbare maatregelen die werken als de productieve basis van gestructureerde gebruiken.

kingen van zowel de harde als de zachte macht, door gebruik te maken van een 'vluchtige macht'.³³ Vluchtige macht is ongrijpbaar, mobiel, stiekem en glibberig; hij wordt gebruikt door individuen om zichzelf te herpositioneren tegenover de macht van strategieën en ideologieën die optreden op het niveau van de samenleving en de gemeenschap. In vergelijking met mannen zijn vrouwen in de gemeenschap veel resistenter, diverser en onvatbaarder in hun dagelijkse leven. Hun succesvolle tactieken bieden hun een ruimte waarin zij zich van tijd tot tijd kunnen losmaken van de beperkende macht van de strategieën en ideologieën van de gemeenschap.

Habitats van betekenis voor de Belgische Turken

Algemeen wordt aangenomen dat de Europese Turken niet voldoende belangstelling hebben voor de media van het land waar zij zich hebben gevestigd en dat zij zich meer betrokken voelen bij de Turkse media. Ons onderzoek levert een ander beeld op. Algemeen genomen hebben de Belgische Turken vrij veel aandacht voor de media van hun nieuwe bestemming en stemmen zij vrij ruim af op de Belgische radio- en televisiestations en lezen zij vrij veel Belgische kranten. Uit onze gegevens blijkt dat 37% van de Belgische Turken elke dag naar Belgische tv-zenders kijkt (45% van de Duitse Turken en 55% van de Franse Turken kijken naar de plaatselijke zenders). 35% van de Belgische Turken kijkt ofwel nooit of zelden naar Belgische tv-stations, in vergelijking met 28% van de Duitse Turken en 17% van de Franse Turken. We moeten er wel op wijzen dat 52% van de Belgische Turken regelmatig gebruik maakt van het internet tegenover 54% van de Duitse en 35% van de Franse Turken. Meer dan een derde (37%) van de Belgische Turken meldt dat zij bijna elke dag het internet raadplegen, terwijl slechts 25% van de Duitse Turken en 14% van de Franse Turken aangeven dagelijks het internet te gebruiken.

Door de telecommunicatietechnologie is het mogelijk om bijna alle Turkse tv-zenders en kranten in de EU-landen te ontvangen. De Turkse media hebben in West-Europa een opmerkelijk cultureel overwicht bereikt in de hele Turkse diaspora. Om dit te begrijpen, moeten we kijken naar de belangstelling van de Turkse mediasector voor de Turkse mensen die in Turkije en België en ook elders wonen. De belangrijkste Turkse tv-zenders hebben allemaal hun eigen Europese afdelingen die speciale programma's maken voor Turken die in Europa wonen. TRT International (een overheidszender) was het eerste station die dit deed. Andere zenders zijn Euro Show, Euro Star, Euro D, Euro ATV, TGRT, Kanal 7 en Lig TV. Met uitzondering van TRT International zijn al deze tv-zenders te ontvangen met behulp van een satelliet-schotelantenne. TRT International en diverse andere zenders zijn ook al beschikbaar via de kabel.

Het programma-aanbod van al deze zenders is sterk verschillend. TRT International besteedt ongeveer evenveel aandacht aan entertainment, educatie, magazines, films en nieuws. Aangezien het om een staatszender gaat, probeert TRT International de 'onontbeerlijke eenheid van het Turkse volk' te promoten door bijvoorbeeld geldinzamelingsacties te organiseren voor de Turkse troepen die strijden in het zuidoostelijke deel van Turkije. Er zijn ook heel veel programma's die zich toespitsen op de problemen van de Europese Turken. Deze zender wordt ook ruim bekeken in Turkije. Op die manier informeert hij ook het Turkse publiek over het leven van de Europese Turken terwijl hij de moderne Turkse gemeenschappen in de diaspora in verbinding brengt met het thuisland.

Euro Show, Euro D en Euro Star zijn particuliere zenders die seculiere programma's uitzenden. De meeste programma's tonen oude Turkse films, Amerikaanse films, komische programma's, toneelstukken, Turkse en Europese hitparades, sportuitzendingen, reality-shows en nieuwsbulletins. TGRT en Kanal 7 zijn religieus-geïnspireerde tv-zenders die religieuze programma's uitzenden, maar ook toneelstukken en films over religieuze thema's. Op deze twee kanalen zijn ook programma's met traditionele Turkse volksmuziek te zien. Satel is een zender die de Turkse en Europese hitparades uitzendt. Het is de favoriete zender van Turkse jongeren die

³³ Het concept van 'vluchtige macht' wordt gebruikt door Zygmunt Bauman (2000), Katherine N. Farrell (2004) en Robin Cohen (2007). De notie 'vluchtige macht' beschrijft vormen van democratische macht die optreden buiten het bereik van de 'harde macht' (wapens en wetten) en de 'zachte macht' (normen, gewoonten, de cultuurindustrie, ideologie).

over een schotelantenne beschikken. Lig TV is dan weer een betaalzender die de wedstrijden van de eerste Turkse voetbalcompetitie uitzendt.

De Turkse media spelen een rol in het vormen van de 'habitats van betekenis' van de Europese Turken. Zij proberen een hele reeks programma's aan te bieden die als passend worden beschouwd voor de 'habitats van betekenis' van de mensen in de diaspora. De Europese Turken worden door de Turkse mediasector gezien als een groep van mensen die zich verzetten tegen culturele veranderingen en dat is de belangrijkste redenering bij de selectie van films en toneelstukken. Veel van de films op alle stations zijn oude Turkse films uit de late jaren 1960 en 1970³⁴ over traditionele onderwerpen zoals het Anatolische feodale systeem, bloedvetes, migratie (*gurbet*), romances over mensen met tegenslag en armoede die meestal de materialisering van de cultuur in de Turkse diaspora versterken. Zoals Foucault het stelde, proberen dergelijke films 'het volksgeheugen te herprogrammeren' om 'verloren, ongekende herinneringen' weer op te halen die zijn ontkend of begraven door het dominante beeld van het verleden in de diaspora (Geciteerd in Morley en Robins, 1993: 10). Identiteit is dus een kwestie van herinneringen en vooral herinneringen aan thuis (Morley en Robins, 1993: 10). Voor de particuliere tv-zenders actief werden, was het de videosector die dergelijke films leverde aan de Turkse diaspora.

Radio Pasha, *Radio Ezgi*, *Panik FM* en *Suryanilerin Sesi Radyosu* (de stem van de Assyriërs) zijn drie van de lokale Belgisch-Turkse radio's die in België uitzenden. Via satelliet-tv-zenders is het ook mogelijk om verscheidene Turkse televisie- en radio-stations te ontvangen die vanuit Turkije uitzenden. De Belgische Turken hebben ook toegang tot een ruime keuze aan kranten in de Turkse taal zoals *Hürriyet*, *Milliyet*, *Sabah*, *Cumhuriyet* en *Evensel* en enkele van de Turkse kranten worden in Duitsland gedrukt. Er zijn ook nog heel wat andere sport- en sensatiekrantachtige bladen uit Turkije te verkrijgen. Hoewel de inhoud van de bladen uiterst beperkt is wat het nieuws over het thuisland betreft, bieden zij een ruim aanbod aan nieuws over de Turkse gemeenschappen in de diaspora in Europa. De Belgische Turken hebben ook een maandelijks taalmagazine, *Binfikir*, dat in Brussel wordt gedrukt (www.binfikir.be). De laatste tijd zijn er ook enkele websites die een bijdrage leveren aan het opbouwen van 'gemeenschappelijke gevoelens' onder de Belgische Turken. Dergelijke portaalsites hebben meestal betrekking op toerisme, entertainment, nieuws, zaken, handel, bankwezen, vervoer, catering en sport.³⁵

Tabel 25. Habitats van betekenis voor de Belgische Turken via de media
% dat bijna elke dag kijkt/luistert/leest:

	Vlaanderen	Wallonië	Brussel	Totaal België
Belgische televisiezenders	33 %	51 %	35 %	38 %
Turkse televisiezenders	61 %	63 %	79 %	66 %
Belgische radiozenders	14 %	24 %	13 %	16 %
Turkse radiozenders	8 %	13 %	18 %	12 %
Belgische kranten	11 %	12 %	22 %	14 %
Turkse kranten	18 %	17 %	29 %	21 %
Internet	39 %	30 %	38 %	37 %

Uit de bovenstaande gegevens blijkt dat er heel wat dubbel mediagebruik is bij de Belgische Turken, aangezien zij zowel betrokkenheid tonen bij de Turkse als bij de Belgische media. Maar de Waalse Turken lijken in verhouding meer op Belgische tv- en radiozenders af te stemmen, terwijl Brusselse Turken in grote mate naar de Turkse televisie kijken. Het dagelijkse internetgebruik ligt overal hoog, maar vooral in Vlaanderen.

³⁴ De Turkse filmindustrie heeft tot het begin van de jaren 1980 een groot aantal films geproduceerd, voor de Amerikaanse filmindustrie de wereldmarkt ging domineren.

³⁵ Enkele van die websites: <http://www.anadolu.be/>; <http://www.belturk.be/>; <http://www.abhaber.com/>; <http://www.eglence.be/>; <http://www.turkhavadis.com/>; <http://avrasyailletisim.sitemynet.com/>; <http://www.anafilya.org/go.php>; www.lactuel.be/; <http://www.belcikatürk.com/>; <http://www.funremix.net/>; www.turksestudent.be/; <http://belcikasecimleri.be/>; <http://walter-yavuz.skynetblogs.be/>; www.gundem.be/; www.belcikahaber.be/; www.hadeka.be/; <http://www.turk-konsolos.com/go.php>; www.uetd.be/; <http://www.bteu.de/index.php?newlang=tur>; www.ilhanfoods.com/tr/website.htm; www.turksport.be/go.php; www.rehber.be/contact.php; and etc.

Europa en de Europese Unie

Alternatieve projecten voor Europa: een holistisch Europa of een syncretisch Europa?

Er bestaan ten minste twee definities van Europa en de Europese Unie. De eerste is de definitie die wordt voorgesteld door de conservatieven, die het Europeaan-zijn definiëren als een statische, achteruitkijkende, holistische³⁶, essentialistische en cultureel voorgeschreven entiteit. De tweede is de definitie van de sociaaldemocraten, liberalen, socialisten en groenen, die de nadruk leggen op een beeld van 'Europa' als een flexibel, permanent, dynamisch, vooruitkijkend, syncretisch en niet-essentialistisch wordingsproces. De eerste definitie legt de nadruk op een *cultureel project*, de tweede verwijst naar een *politiek project* dat culturele en religieuze verschillen aanvaardt, waaronder ook de islam. Dit moet een van de verklaringen zijn waarom de inclusieve en verantwoordelijke handelingen van de sociaaldemocraten en de groenen in Duitsland en Frankrijk zo goed worden onthaald door de Duitse Turken.

Tabel 26. Alternatieve projecten voor Europa

Syncretisch Europa:	Holistisch Europa:
Dynamisch	Statisch
Seculier	Religieus
Sociaal	Communaal
Postnationaal	Multinationaal
Economisch	Economisch
Politiek	Cultureel
Syncretische cultuur	Holistische cultuur
Post-beschavingsgericht	Beschavingsgericht
Vooruitkijkend	Achteruitkijkend
Niet-essentialistisch	Essentialistisch
Heterofiel	Heterofoob
Politieke geografie	Fysieke geografie

Bijgevolg streeft het conservatieve *holistische idee* ernaar een cultureel voorgeschreven Europa op te bouwen op basis van de joods-christelijke mythologie, gedeelde meningen en waarden, historische mythes en herinneringen, de oude Griekse en/of Romeinse erfenis, homogeniteit en heterofobie. Het holistische Europa is niet van plan om enige andere cultuur of religie van buiten deze Europese/christelijke (en joodse) erfenis op te nemen. Daardoor hebben Turkije noch de islam een plaats in dit project. Om die reden pleiten Angela Merkel (CDU-kopstuk in Duitsland) en Valéry Giscard d'Estaing (voorzitter van de Europese Conventie) en verschillende andere leiders in de ruimere Unie (Polen, Slowakije) impliciet en expliciet voor het opnemen van een artikel in de Europese Grondwet over de christelijke wortels van de Unie. In tegenstelling daarmee stelt het progressieve *syncretische idee* een politiek dynamisch Europa voor dat gebaseerd is op culturele diversiteit, dialoog, heterogeniteit en heterofilie. De voorstanders van een syncretisch Europa promoten een vreedzaam naast elkaar bestaan met Turkije en de islam en wijzen erop dat de EU, in oorsprong, een vredesproject is. Joschka

³⁶ Antropologisch gezien zijn er twee essentiële noties van cultuur. De eerste is de *holistische notie van cultuur* en de tweede is de *syncretische notie van cultuur*. De eerste beschouwt cultuur als een sterk geïntegreerd en omvattend statisch 'geheel'. Dit is het dominante paradigma van de klassieke moderniteit, waarvan territorialiteit en totaliteit de belangrijkste kenmerken waren. De tweede notie is het duidelijkst beïnvloed door de toenemende onderlinge verbondenheid in de ruimte. Deze syncretische notie van cultuur is voorgesteld door hedendaagse wetenschappers om aan te tonen dat culturen gemengd opduiken buiten de politieke en geografische territoria (Kaya, 2001: 33).

Fischer, Michel Rocard en Gerhard Schröder zijn enkele van de leiders die het seculiere karakter van de EU beklemtonen. Verrassend genoeg stemt het project van het culturele Europa overeen met het nieuwste republikeinse idee van 'eenheid-boven-verscheidenheid' op een manier die heterogeniteit ontkent en zich verzet tegen de mogelijkheid van het Europese project als een vredesproject. Maar het politieke Europese project gaat gepaard met het idee van 'eenheid-in-verscheidenheid', dat streeft naar de opbouw van een meta-Europese identiteit die culturele en religieuze verschillen aanvaardt. Bijgevolg moeten de Europees-Turkse standpunten over de EU worden beoordeeld in functie van deze twee tegenstrijdige paradigma's voor Europa.

Belgisch-Turkse standpunten in verband met de relaties tussen Turkije en de Europese Unie

Uit onze focusgroepen en diepte-interviews bleek dat de Belgische Turken over het algemeen voorstander zijn van het Turkse lidmaatschap van de Europese Unie, hoewel sommigen er ook tegen waren. De kwantitatieve gegevens toonden aan dat een derde van de geïnterviewden zowel positieve als negatieve gevoelens had over het EU-lidmaatschap en dat net iets minder dan een kwart ofwel negatief of positief was over het lidmaatschap. Blijkbaar heeft de Europese Unie geen rechtstreekse impact op de habitats van betekenis van de Belgische Turken, maar wanneer wij hen er direct naar vroegen, toonden ze zich meestal wel tevreden over het integratieproces van Turkije in de EU. Zij die sceptisch staan tegenover de Turks-Europese relaties, vermeldden problemen als de sociaaleconomische verschillen tussen Turkije en de EU of toonden zich bezorgd over een 'verborgen agenda' van de Unie:

'Het zou jammer zijn als Turkije lid werd van de EU. Turkije voldoet nog niet aan de vereiste criteria...'

'Ik hoop dat Turkije geen lid wordt van de Unie. Als dat gebeurt zal onze cultuur ook bedorven raken...'

'Turkije heeft de Unie niet nodig, het is een rijk op zichzelf...'

'Ik denk niet dat de EU Turkije als lid zal aanvaarden. Ik zal je zeggen waarom. Onlangs was er een proces over de genocide die de Serviërs hebben aangericht tegen de Bosniërs. De beslissingen die daar werden genomen, waren verkeerd. Zij aanvaardden de genocide niet. Maar als je stelt dat de Armeense genocide niet heeft plaatsgehad, word je voor het gerecht gesleept. Dat is niet eerlijk. Zij zullen ons niet aanvaarden. Ze beweren dat altijd, maar ze zullen ons er nooit bij laten. Duitsland zegt: "We hebben het aan Turkije beloofd, we moeten hen aanvaarden" en dan zullen de Fransen zich daartegen verzetten. Vijf jaar later zal het net omgekeerd zijn. De Fransen zullen "ja!" zeggen en de Duitsers zullen zeggen: "Neen!" Ze zullen ons niet toelaten...'

Anderen waren heel positief over de Europeanisering van Turkije:

'Waarom zou de EU ons verdelen? We worden momenteel verdeeld door degenen die het hebben over secularisme en de religieuze scheidslijn. Wij moeten in de EU raken... er kan veel meer wisselwerking zijn tussen de Europeanen en de Turken. Het is belangrijk om jezelf te ontwikkelen. Daarvoor kun je zelfs naar Japan gaan.'

Een imam toonde zich kritisch tegenover de eurosceptici en stelde dat het niet nodig is om bang te zijn van de EU en dat de islam zich in Europa zelfs verder heeft ontwikkeld:

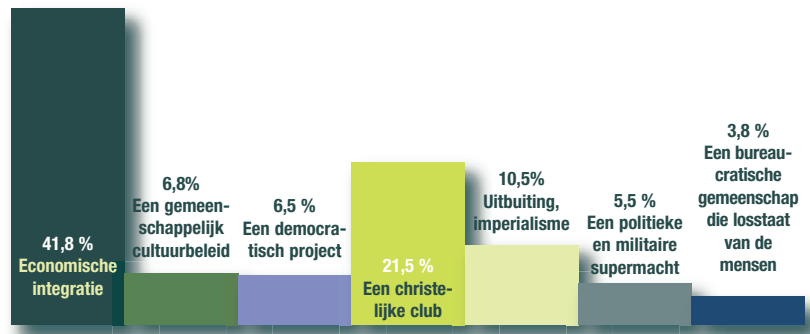
'Je zou die eurosceptici eens moeten vragen wat we zouden verliezen met het lidmaatschap van de EU. Soms discussiëren we over zulke zaken. Ik denk niet dat de EU een christelijke club is. Als dat zo was, zouden er niet zoveel kerken zijn die hun aanhang verliezen. Als je hier op zondagochtend naar de grootste kerk gaat, zie je 10 à 15 zwarte Afrikanen. Uit recente peilingen is gebleken dat 52% van de Belgen niet gelovig is. Als het een christelijke club was, zou de EU eerst haar religie beschermen. Bij ons moslims, daarentegen, zitten de moskeeën vol.'

Een andere persoon had het over de mogelijke winst voor Turkije:

‘Turkije moet zijn huiswerk maken als het morgen lid wil worden. Wat echt telt, is democratie en het mensenrechtenblazoen van een land. De economie komt later...’

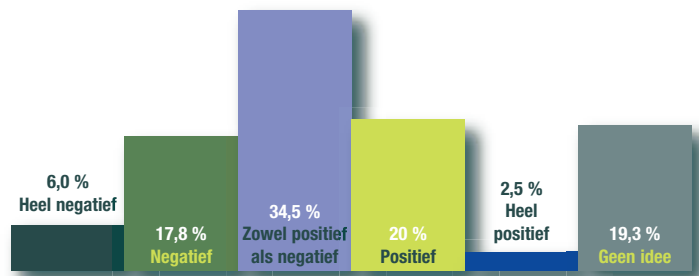
Je zou kunnen stellen dat de toetreding van Turkije tot de EU geen heel belangrijke zaak lijkt te zijn voor de mensen die van België hun thuis hebben gemaakt. Maar dit standpunt lijkt nauw verband te houden met de globale en de lokale context die recentelijk is aangehaald over provincialisme, nationalisme, xenofobie en communitarisme. Daarom wordt het heel moeilijk om een duidelijke scheiding te maken tussen de houding van de Belgen en die van de Belgische Turken ten opzichte van de Europese Unie.

Figuur 46. Wat betekent de Europese Unie voor u?

Terwijl 42% van de Belgische Turken de EU beschouwt als een project van economische integratie (tegenover 48% van de Duitse Turken en 64% van de Franse Turken), ziet 22% het als een christelijke club (tegenover 21% van de Duitse Turken en 11% van de Franse Turken). De Belgische Turken beklemtonen het aspect van de Europese economische integratie.

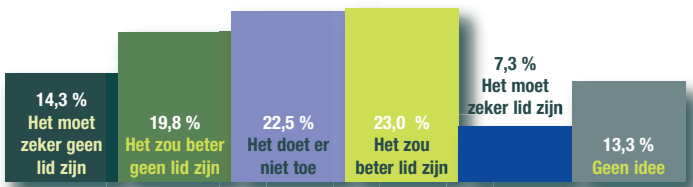
Figuur 47. In welke mate bent u positief of negatief over de EU?

Algemeen gesproken zijn de Belgische Turken even positief als negatief over de Europese Unie. 23% van de Belgische Turken drukt een ‘positief’ of ‘heel positief’ standpunt uit over de EU (tegenover 32% van de Duitse Turken en 54% van de Franse Turken) en 24% van hen staat er niet gunstig tegenover (28% van de Duitse Turken en 17% van de Franse Turken). Nog eens 35% van de Belgische Turken heeft gemengde gevoelens over de Unie (29% van de Duitse Turken en 23% van de Franse Turken). Bij een recent onderzoek van Eurobarometer bleek dat 60% van alle Belgen³⁷ gunstig stond tegenover de EU. Een deel van het euroscepticisme van de Belgische Turken kan waarschijnlijk worden toegeschreven aan de recente verhitte debatten in EU-kringen over het Turkse lidmaatschap. De geïnterviewden met wie we praatte tijdens het kwalitatieve onderzoek verwezen naar die discussies. De andere reden voor negatieve gevoelens tegenover de EU is dat zij de Unie zien als de oorzaak voor hun relatieve armoede. Bovendien staat maar 11% van de Belgische Turken achter de euro, tegenover 6% van de Duitse Turken en 25% van de Franse Turken, terwijl 64% openlijk stelt niet van de euro te houden.

³⁷ In het laatste Eurobarometeronderzoek 67 (2007) meldde 60 % van de Belgen een positief beeld te hebben van de EU.

Figuur 48. In welke mate moet Turkije lid zijn van de Europese Unie?

Bij de specifieke vraag of Turkije lid moet zijn van de EU, bleken er weer gemengde gevoelens te bestaan onder de Belgische Turken: 34% drukte verzet uit tegen het lidmaatschap en 30% drukte zijn steun uit, maar ongeveer een vierde zei dat het er niet toe deed (dat kunnen mensen zijn die zich nu relatief meer 'Belg' voelen of die zich ten minste meer gevestigd voelen in België dan in Turkije). Zoals hierboven vermeld, kan het toenemende euroscepticisme bij de Belgische Turken een afspiegeling vormen van het scepticisme over de Turkse toetreding tot de EU in de landen van de Europese Unie. Het feit dat België een van de zeven landen is die het minst gunstig staan tegenover een verdere uitbreiding, kan gedeeltelijk de eurosceptische reactie van de Belgische Turken verklaren.³⁸ De kritiek van de Belgische Turken in verband met het beeld van de EU kan ook een afspiegeling zijn van enkele negatieve voorstellingen van Turkije in de Europese publieke ruimte.

Tabel 27. Wat betekent het Europese lidmaatschap van Turkije voor u?

	Vlaanderen	Wallonië	Brussel	Totaal België
Meer democratie?				
Ja	50%	47%	40%	46%
Neen	27%	16%	27%	25%
Geen antwoord	24%	38%	33%	29%
Meer arbeidskansen?				
Ja	64%	53%	46%	57%
Neen	21%	24%	27%	23%
Geen antwoord	16%	23%	27%	20%
Meer mensenrechten?				
Ja	58%	44%	52%	53%
Neen	27%	23%	18%	24%
Geen antwoord	16%	33%	31%	23%
Verdeeldheid in het land?				
Ja	30%	21%	18%	24%
Neen	32%	32%	35%	33%
Geen antwoord	39%	48%	47%	43%
Einde van de onafhankelijkheid?				
Ja	31%	33%	21%	29%
Neen	40%	24%	39%	36%
Geen antwoord	29%	43%	41%	36%
Morele instorting?				
Ja	41%	25%	29%	34%
Neen	37%	32%	37%	36%
Geen antwoord	23%	43%	35%	31%
Uitbuiting van het land?				
Ja	41%	27%	31%	35%
Neen	31%	30%	29%	30%
Geen antwoord	29%	43%	42%	36%
Migratie van meer mensen uit Turkije naar Europa?				
Ja	59%	53%	61%	58%
Neen	18%	11%	9%	14%
Geen antwoord	24%	35%	30%	28%

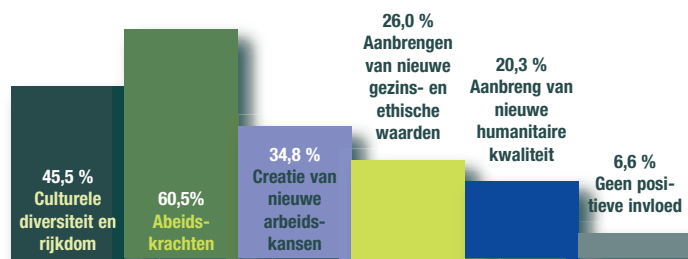
³⁸ Zie Eurobarometer 67 (2007). 'Public Opinion on the European Union', National Report, Executive Summary, Belgium. Beschikbaar op http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb67/eb67_be_exec.pdf

Net als bij het onderzoek dat in 2004 in Frankrijk en Duitsland werd uitgevoerd, vroegen we de geïnterviewden in België om een aantal criteria in verband met het EU-lid-

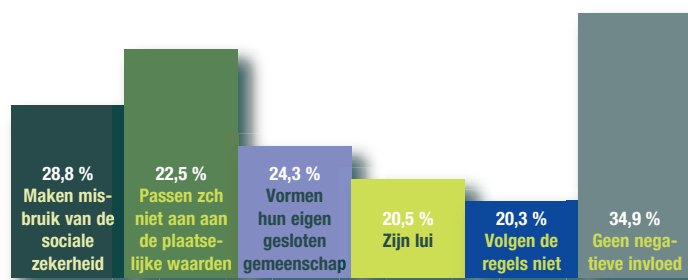
maatschap te bevestigen of te ontkennen. In alle drie de onderzoeken bleek dat de gegeven opinies een sterke afspiegeling waren van de algemene tijdgeest in verband met de toetreding van Turkije tot de EU. In Frankrijk en Duitsland bleek uit de antwoorden over het algemeen een vrij positieve perceptie van het EU-lidmaatschap voor Turkije, maar het onderzoek van 2006 in België werd uitgevoerd in de context van veel meer discussie en enig openlijk geuit verzet tegen het Turkse lidmaatschap en had bovendien plaats in een periode van politieke onrust in Turkije.

Zowel de Duitse als de Franse Turken gaven gelijkaardige antwoorden op de volgende vragen: de toetreding van Turkije tot de EU leidt niet echt tot verdeeldheid in het land (53% Duitse Turken, 58% Franse Turken); zij zal niet leiden tot het einde van de onafhankelijkheid (52% Duitse Turken; 58% Franse Turken); het lidmaatschap zal meer democratie brengen voor Turkije (63% Duitse Turken; 67% Franse Turken); het lidmaatschap zal de toepassing van de mensenrechten verbeteren (70% Duitse Turken; 79% Franse Turken); en het lidmaatschap zal leiden tot migratie uit Turkije naar de EU-landen (71% Duitse Turken; 69% Franse Turken). Daartegenover was er wel een sterke discrepantie tussen de Duitse en de Franse Turken in verband met het antwoord op de volgende vragen: het lidmaatschap zal leiden tot een morele instorting in Turkije (52% Duitse Turken; 36% Franse Turken); het lidmaatschap zal leiden tot de uitbuiting van Turkije (52% Duitse Turken; 34% Franse Turken); en het lidmaatschap zal meer arbeidskansen creëren (61% Duitse Turken; en 83% Franse Turken).

Figuur 49. Welke positieve invloed hebben de Turken op de samenleving in het gastland? (Meer dan één antwoord mogelijk)

Figuur 50. Welke negatieve invloed hebben de Turken op de samenleving in het gastland? (Meer dan één antwoord mogelijk)

De bovenstaande figuren tonen de perceptie van de geïnterviewden over de positieve en negatieve impact van de Europese Turken op hun 'gastland'. Over het algemeen kunnen we vaststellen dat de Belgische Turken meer positieve factoren dan negatieve invloeden vermelden. De positieve factor die de Belgische Turken het vaakst vermelden, is de impact die zij hebben op het vlak van arbeidskrachten (60%), meer dan een derde vermeldt ook de creatie van nieuwe arbeidskansen en 45% vermeldt de bijdrage die de Belgische Turken leveren aan de samenleving op het vlak van culturele diversiteit en rijkdom. 34% van de geïnterviewden meende dat de Turken geen negatieve invloed hebben op hun gastland (tegenover 32% van de Franse Turken en 25% van de Duitse Turken), maar net iets meer dan een vierde vermeldde misbruik van de sociale zekerheid en 20% vernoemde het feit dat de Turken zich niet aanpassen aan de plaatselijke waarden, dat ze in gesloten gemeenschappen leven en lui zijn.

De Waalse Turken zijn sterker overtuigd van de negatieve invloed van de Turken in

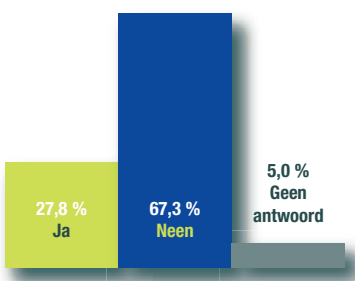
de Europese Unie en vermeldden vooral de conservatieve en communitaristische aard van de Turken. De Vlaamse Turken daarentegen vermelden de punten 'misbruik van de sociale zekerheid', 'luiheid' en het 'niet volgen van de regels' als ze het hebben over de negatieve invloed van de Turken. De Vlaamse Turken lijken de bijdrage van de Turken meer te beoordelen in overeenstemming met de kapitalistische/protestantse moraal.

Het lijkt erop dat de Europese Turken een democratische politieke cultuur hebben ontwikkeld die aandacht heeft voor criteria als mensenrechten, democratisering, gerechtigheid, rechten, gelijkheid en vertrouwen. Dit stemt grotendeels overeen met de Europese democratische politieke cultuur. Maar de Turkse samenleving kwam positief naar voren wanneer de geïnterviewden vragen moesten beantwoorden over wederzijdse verdraagzaamheid en morele waarden.

EU-lidmaatschap en migratievooruitzichten voor de Turken

Een van de bezorgdheden die het vaakst naar voren kwam in verband met het Turkse lidmaatschap van de Europese Unie, was de mogelijkheid van massale immigratie uit Turkije naar de EU-landen. Maar uit ons kwalitatief en kwantitatief onderzoek blijkt een vrij verschillend beeld. Allereerst stelden de meeste personen die we interviewden tijdens de diepte-interviews, de focusgroepen en de gestructureerde interviews, dat zij Turken in Turkije *niet* zouden aanbevelen om naar EU-landen te migreren wanneer Turkije zou toetreden tot de Unie (67% van de Belgische Turken, 80% van de Duitse Turken en 61% van de Franse Turken) omwille van de moeilijkheden waarmee zij in de EU zouden worden geconfronteerd, zoals de toenemende werkloosheid, heimwee, lage lonen, strenge arbeidsvoorwaarden, gebrek aan verdraagzaamheid en een verloedering van de morele waarden. Toch meenden veel van de geïnterviewden, net zoals veel mensen overall in de EU, dat er heel veel migratie zou ontstaan vanuit Turkije naar de EU-lidstaten.

Figuur 51. Zou u mensen uit Turkije aanraden om naar België te immigreren?

Tabel 28. Zou u overwegen om terug te keren naar Turkije wanneer Turkije toetreedt tot de EU? (Volgens geboorteplaats)

% dat een terugkeer overweegt	Geboorteplaats Turkij	Geboorteplaats België	Totaal België
Ja	26 %	30 %	28 %
Nee	70 %	64 %	67 %
Misschien	4 %	6 %	5 %
Totaal	100 %	100 %	100 %

Daarom moet de ervaring van de Europese Turken worden doorgegeven aan de Turken in Turkije. Nochtans is uit vroegere ervaringen gebleken dat toen Spanje, Italië, Portugal en Griekenland lid werden van de Unie, hun lidmaatschap niet leidde tot een massale migratie naar andere EU-staten. Er vond zelfs een omgekeerde migratie plaats. Hetzelfde zou kunnen gebeuren wanneer Turkije lid wordt, aangezien 28% van de Belgische Turken stelde dat zij in dat geval zouden overwegen om terug te keren naar hun thuisland. Toch zou de overgrote meerderheid (twee derde) niet overwegen om terug te keren naar Turkije en diegenen die in België geboren zijn, denken zelfs nog minder aan een terugkeer naar Turkije om er te gaan wonen.

Meervoudige identiteiten & alternatieve moderniteiten

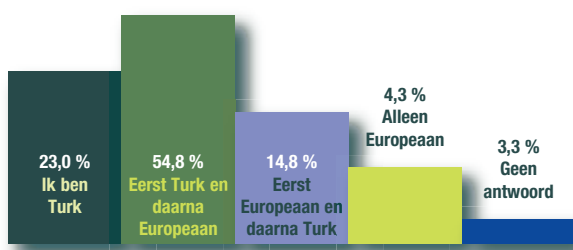
Europeesheid: een constant proces van zijn en worden

Zowel uit de kwalitatieve als de kwantitatieve gegevens die we inzamelden tijdens ons onderzoek, bleek dat de Europese Turken over het algemeen geen duidelijk inzicht hebben in wat het betekent Europeaan te zijn. Maar hetzelfde kan worden vastgesteld in de samenleving in het gastland. Er zijn geen aanwijzingen dat er momenteel een diepgeworteld Europees gevoel bestaat bij de meeste mensen in Europa, hoewel de politieke elite van de Europese Unie momenteel zo een identiteit aan het opbouwen lijkt door middel van onderwijs, Europees burgerschap en een gemeenschappelijke geschiedenis en toekomst. De Europese Unie vertoont een sterkere politieke eenheid sinds het Tindemans-rapport, dat eind december 1975 werd voorgelegd aan de Europese Raad (Leo Tindemans was op dat moment premier van België), en sindsdien heeft de Unie de lidstaten ertoe aangezet om een eengemaakte politieke entiteit te vormen met een eigen vlag, volkslied, mythes, herinneringen, volkeren, regio's, rechten en plichten voor de onderdanen.³⁹

De definitie van 'Europeesheid' verschilt naargelang van de verschillen in maatschappelijke klasse onder de Europese Turken. Wanneer je leden van de arbeidende klasse naar deze term vraagt, stemmen hun definities meestal overeen met het dominante discours in Turkije en hanteren zij noties als democratie, gelijkheid, mensenrechten en modernisering. 'Europeesheid' heeft te maken met een teleologisch project dat de nadruk legt op voortdurende vooruitgang en een doel om te bereiken. Bepaalde Europese Turken uit de middenklasse stellen daarentegen dat het hen niet interesseert om als 'Europeaan' te worden gedefinieerd: zij hebben al een identiteit en hebben geen behoefte om enig doel te bereiken. (Die mensen zijn meestal jongeren van de derde en/of vierde generatie, meestal geboren in het land van vestiging, terwijl mensen van de eerste en de tweede generatie uit de middenklasse het dominante discours in Turkije herhalen.) Jonge mensen van de derde en/of vierde generatie hebben evenwel een kosmopolitische identiteit die de nadruk legt op verschillen, diversiteit en burgerschap.

We moeten hier even afzonderlijk ingaan op een korte samenvatting van de verschillende redeneringen die de Europese Turken in het verleden hebben ontwikkeld. Tijdens de jaren 1960 en 1970 ontwikkelden de migranten van de eerste generatie een discours dat zich toespitste op economische onderwerpen; in de jaren 1980 ontwikkelde de tweede generatie een ideologisch en politiek discours dat gebaseerd was op punten in verband met het thuisland; terwijl de derde generatie sinds de jaren 1990 een cultuurspecifiek discours heeft ontwikkeld dat de nadruk legt op interculturele dialoog, symbolisch kapitaal, cultureel kapitaal, verschil, diversiteit, verdraagzaamheid en multiculturalisme.

Figuur 52. Welke identificatie is het best op u van toepassing?

³⁹ Voor een gedetailleerd verslag van het Tindemans-rapport, zie Tindemans (1975); zie ook Maas (2004).

De bovenstaande figuur toont dat de Belgische Turken zelf hun dubbele identiteit bevestigen, aangezien 74% zich als dusdanig definieert (tegenover 60% van de Duitse Turken en 70% van de Franse Turken). 55% van de Belgische Turken identificeert zichzelf als Turks/Europees en 15% als Europees-Turks. Er zijn in België minder mensen die zichzelf definiëren als 'Turks', vooral in vergelijking met Duitsland (23% tegenover 37% van de Duitse Turken en 24% van de Franse Turken).

Tabel 29. Welke identificatie is het meest op u van toepassing?

(Volgens geboorteplaats)

% dat zichzelf beschrijft als	Geboorteplaats Turkije	Geboorteplaats België	Totaal België
Enkel Turk	27 %	17 %	23 %
Eerst Turk en daarna Europeaan	58 %	50 %	55 %
Eerst Europeaan en daarna Turk	10 %	22 %	15 %
Enkel Europeaan	3 %	6 %	4 %
Geen antwoord	2 %	5 %	3 %
Totaal	100 %	100 %	100 %

Tabel 29 toont dat een overweldigende meerderheid (74%) van alle Belgische Turken zichzelf hoofdzakelijk definieert met een Europese identiteit met een koppelteken, zoals Europees-Turks of Turks-Europees, of als Europees (in vergelijking met 75% in Duitsland en 85% in Frankrijk). Bij de mensen die in België zijn geboren, loopt dit cijfer op tot 78%, hoofdzakelijk door de toename van het aantal dat zichzelf 'eerst Europeaan en daarna Turk' noemt (22% tegenover 15% van alle Belgische Turken). De groep van 15- tot 19-jarigen identificeert zichzelf in overweldigende mate als 'Turk en daarna Europeaan' (48%) of vice versa (26%).

Tabel 30. Welke identificatie is het meest op u van toepassing?

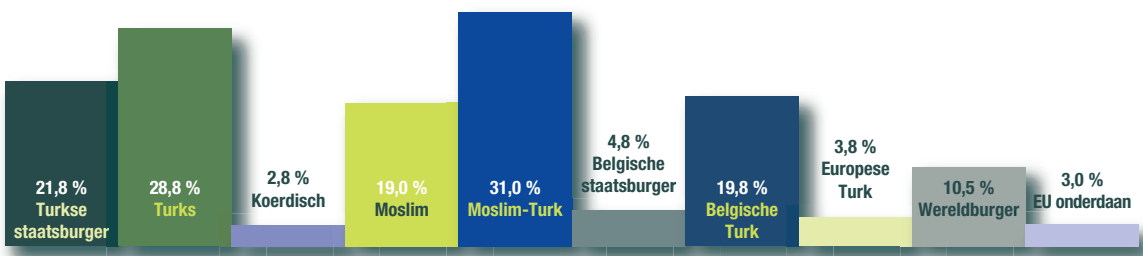
(Volgens sociaaleconomische status)

% dat zichzelf beschrijft als	Hoogste	Hogere	Midden-	Lagere	Lagere	Total
	klasse	midden-klasse	klasse	midden-klasse	klasse	België
Enkel Turk	15 %	21 %	22 %	29 %	33 %	23 %
Eerst Turk en daarna Europeaan	56 %	54 %	62 %	55 %	39 %	55 %
Eerst Europeaan en daarna Turk	21 %	17 %	9 %	11 %	18 %	15 %
Eerst Europeaan	5 %	4 %	4 %	2 %	6 %	4 %
Geen antwoord	3 %	4 %	3 %	2 %	4 %	3 %
Geen van de bovenstaande mogelijkheden .	15 %	21 %	22 %	29 %	33 %	23 %
Totaal	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Zoals blijkt uit de bovenstaande tabel beschouwen de Belgische Turken met een hogere maatschappelijke status zichzelf vooral als mensen met een dubbele identiteit die het Europese element onderstrepen, terwijl de lagere sociale groepen hun Turks-zijn onderstrepen.

Figuur 53. Welke definitie is het meest op u van toepassing?

(Meer dan één antwoord mogelijk)

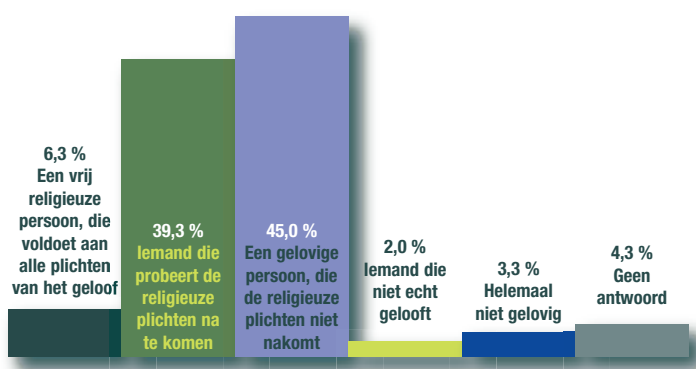
Het totale aantal mensen dat zichzelf omschrijft als Belgische staatsburger, Belgische Turk, wereldburger en EU-onderdaan ligt veel hoger (42%) dan bij de Duitse Turken (27%), maar ongeveer even hoog als bij de Franse Turken (47%).

Tabel 31. Hoe omschrijft u zichzelf ten opzichte van de onderstaande identificaties? (Meer dan een antwoord mogelijk)

% dat zichzelf omschrijft als:	Vlaanderen	Wallonië	Brussels	België	Duitse	Franse
				Totaal	Turken	Turken
Religieus	30 %	24 %	20 %	26 %	33 %	22 %
Kemalist	25 %	15 %	27 %	23 %	9 %	22 %
Islamist	27 %	19 %	9 %	20 %	14 %	9 %
Nationalist	18 %	18 %	12 %	16 %	18 %	26 %
Democraat	10 %	13 %	20 %	13 %	17 %	16 %
Patriot	14 %	17 %	10 %	13 %	22 %	19 %
Secularist	4 %	7 %	22 %	10 %	4 %	20 %
Sociaaldemocraat	12 %	9 %	7 %	10 %	8 %	6 %

Het valt op dat de ideologische scheidslijn in België tussen Brussel en Vlaanderen loopt en dat Wallonië daar ergens tussenin zit. Religiositeit en kemalisme zijn de twee belangrijkste identificaties bij de Belgische Turken. In Vlaanderen identificeren de Turkse mensen zich meer met religiositeit, islamisme en kemalisme; in Wallonië zijn dat religiositeit, islamisme en nationalisme; en in Brussel kemalisme, secularisme en democratie.

Figuur 54. Hoe omschrijft u zichzelf ten opzichte van de volgende stellingen in verband met uw geloof?

6% van de Belgische Turken omschrijft zichzelf als vrij religieus (8% van de Duitse Turken en 10% van de Franse Turken). Dat is ongeveer hetzelfde als voor de Turken in Turkije. 84% van de Belgische Turken stelt vrij gelovig te zijn (89% van de Duitse Turken en 80% van de Franse Turken). 5% van de Belgische Turken is atheïst of agnosticus (2% van de Duitse Turken en 10% van de Franse Turken).

Tabel 32. Hoe omschrijft u zichzelf ten opzichte van de volgende stellingen in verband met uw geloof? (Volgens geboorteplaats)

% dat zichzelf omschrijft als	Geboorteplaats	Geboorteplaats	Totaal
	Turkije	België	
Een vrij religieuze persoon, die voldoet aan alle plichten van het geloof	10 %	2 %	7 %
Iemand die probeert de religieuze plichten na te komen ..	42 %	36 %	39 %
Een gelovige persoon, die de religieuze plichten niet nakomt	42 %	50 %	45 %
Iemand die niet echt gelovig is	1 %	3 %	2 %
Iemand die helemaal niet gelovig is	4 %	3 %	3 %
Totaal	100 %	100 %	100 %

De bovenstaande kruisanalyse tussen geloof en geboorteplaats geeft aan dat religiositeit steeds minder belangrijk wordt bij de generaties die in België zijn geboren en opgegroeid.

Tabel 33. Hoe omschrijft u zichzelf ten opzichte van de volgende stellingen in verband met uw geloof? (Volgens sociaaleconomische status)

	Hoogste klasse	Hogere midden- klasse	Midden- klasse	Lagere midden- klasse	Lagere klasse	Totaal België
% dat zichzelf omschrijft als						
Een vrij religieuze persoon, die voldoet aan alle plichten van het geloof	7%	1%	2%	11%	14%	7%
Iemand die probeert de religieuze plichten na te komen	35%	34%	47%	40%	41%	39%
Een gelovige persoon, die de religieuze plichten niet nakomt	45%	55%	42%	42%	41%	45%
Iemand die niet echt gelovig is	5%	3%	1%	0%	0%	2%
Iemand die helemaal niet gelovig is	7%	3%	2%	1%	2%	3%
Geen antwoord	2%	4%	5%	6%	2%	4%

Deze tabel geeft aan dat de religiositeit bij de Belgische Turken met een lagere sociale status vrij groot is. Maar toch stelt 46% van alle Belgische Turken te voldoen aan bepaalde religieuze plichten en zelfs bij de hoogste sociale klassen is een zekere religiositeit zichtbaar (42%).

Symbolische religiositeit: de individualisering van de islam bij de jongere generaties

Religie en etniciteit bieden aantrekkelijke 'oplossingen' voor mensen die verstrikt zitten in problemen die met elkaar verband houden. Het is niet verrassend dat groepen die weinig hoopgevende toekomstvooruitzichten hebben, die geen voordeel halen uit de samenleving en door het wereldwijde kapitalisme opzij zijn geschoven, hun toevlucht nemen tot religie, etniciteit, taal en traditie. Zij geloven dat al die dingen hun niet kunnen worden afgenomen en dat ze zichzelf in die termen moeten omschrijven. In feite is dat op zich wel logisch. Maar we moeten wel wat dieper ingaan op de daden van geweld die jonge extremistische islamitische migranten plegen. Als we die niet zorgvuldig analyseren, zal dit alleen de huidige stelling over de 'botsing tussen beschavingen' bevestigen en zo ook verder verspreiden. We moeten onderstrepen dat de islamitische identiteit die wordt gebruikt door jongeren die hun verzet tegen het systeem willen uiten door middel van muziek, graffiti, dans, plundering - of zelfs brandstichting in Frankrijk en andere westerse landen - niet noodzakelijk essentialistisch of radicaal is. De verwijzing naar de islam bij dergelijke protestdaden is meestal een uiting van een behoefte om deel uit te maken van een legitiem globaal antihegemonistisch discours zoals dat van de islam en om daaruit een symbolische macht af te leiden⁴⁰. Het lijkt wel alsof religie nu politiek links vervangt bij gebrek aan een wereldwijde linkse beweging. Michel de Certeau (1984: 183) herinnert ons aan de logische gelijkenissen tussen religie en links: religie biedt een *andere wereld* en links biedt een *andere toekomst*.

De islam wordt door de westerlingen gezien als een bedreiging voor de Europese levensstijl. Het islamitische fundamentalisme wordt afgeschilderd als de bron van xenofobie, racistisch en gewelddadig gedrag in het Westen. Maar de opleving van religieuze waarden kan worden geïnterpreteerd als het gevolg van structurele problemen als armoede, werkloosheid, racisme, xenofobie, isolement, beperkingen op de politieke vertegenwoordiging en de dreiging tot assimilatie. Om deze uitdagingen het hoofd te bieden, zijn redeneringen over cultuur, identiteit, religie, etniciteit, tradities en het verleden de belangrijkste bestaansstrategie geworden voor minderheden in het algemeen en voor migranten in het bijzonder. In die context zijn de standpunten van Herbert Gans in verband met symbolische etniciteit en religiositeit heel verhelderend. Volgens Gans zijn symbolische etniciteit en religiositeit toegankelijke middelen voor wie uit de buurt wil blijven van etnisch of religieus essentialisme, maar toch af en toe etnische of religieuze gevoelens willen ervaren (Gans, 1979: 1-2). Het aanvaarden van etniciteit

⁴⁰ Voor een verdere bespreking van dit onderwerp, zie Zubaida (2003).

en religie door de Belgische Turken als een bron van identiteit is een niet-essentialistische houding. Het is een identificatieproces dat Gans omschrijft als 'symbolische etniciteit', of wat wij 'symbolische religiositeit' noemen. Dit proces toont dat het wezenlijk religieuze etnisch wordt, en dat 'eticiteit' en 'religiositeit' de twee belangrijkste componenten zijn van het identiteitsbeleid zoals dat wordt ontwikkeld door minderheden die worden bedreigd door structureel isolement dat wordt opgelegd door de omstandigheden in de wereld. Het volgende citaat van Gans vat dit proces duidelijk samen:

'Naarmate etnische culturen en groepen minder functioneel worden en de identiteit het belangrijkste middel wordt om etnisch [en religieus] te zijn, krijgt etniciteit [en religiositeit] een meer symbolische dan instrumentele functie in het leven van mensen, en verliest het zijn belang in de orde van het gezinsleven en wordt het een vrijetijdsactiviteit. Symbolisch gedrag kan op verschillende manieren tot uiting komen, maar omvat vaak het gebruik van symbolen. Etnische [en religieuze] symbolen zijn in veel gevallen individuele culturele gewoonten die zijn verworven van oudere etnische culturen; zij worden aan die cultuur onttrokken en ontdaan van hun oorspronkelijke betekenis' (Ibid., 6).

Islamitische rituelen bij Belgisch-Turkse jongeren zijn meer dan ooit symbolisch en gesecculariseerd geworden. Een Durkheimse visie vraagt aandacht voor het gevoel van collectief bewustzijn dat religieuze praktijken met zich mee brengen. In dit opzicht biedt de islam aan de migrantengemeenschappen van Turkse origine een kans om opnieuw hun collectieve etnisch-culturele en religieuze grenzen op te roepen door religieuze feesten (*bayrams*), vasten, *halal* voedsel, huwelijks- en besnidenisceremonieën (Cesari, 2003). Dagelijkse religieuze gewoonten zoals het gebed verliezen hun doeltreffendheid en het religieuze wordt meer symbolisch door het oproepen van de grenzen tussen minderheid en meerderheid.

De laatste tijd hebben de jongere generaties Belgische Turken met een islamitische achtergrond de neiging om religie te beschouwen als een intellectuele en spirituele zoektocht waarmee zij afstand nemen van de overgeërfde culturele gewoonten van de moslimgemeenschappen. Vooral met betrekking tot jonge Belgische Marokkanen wijst Nadia Fadil (2005) erop hoe jongeren van Marokkaanse origine een proces van emancipatie doormaken en hoe zij hun individuele geloof redden van de autoriteit van de cultuur van hun ouders. De jongere generaties maken een onderscheid tussen islam en cultuur. Mandaville (2001: 141) stelt een gelijkaardige trend vast, vooral onder jonge moslimvrouwen in de diaspora:

'Steeds meer vrouwen lijken de islam in eigen handen te nemen. Zij aarzen niet om de islam van hun ouders in vraag te stellen, te bekritisieren en zelfs te verwerpen. Dit gebeurt vaak door een onderscheid te maken tussen *cultuur*, die wordt gezien als de beklemmende tendensen die voortkomen uit de etnisch-sociale achtergrond van de ouders, en *religie*, de ware islam die niet is besmet door cultuur of genderdiscriminatie.'

Allochtone vrouwen zien in de islam vaak een progressieve kracht die hen emancipeert ten opzichte van hun traditionele afkomst, maar die er ook voor zorgt dat zij zich niet overgeven aan de westerse cultuurvormen. Jorgen Nielsen (1987: 392) stelt dat moslimvrouwen in de diaspora niet langer verwijzen naar kledingnormen, gearrangeerde huwelijken en genderrollen als symbolen van de islam. Voor hen lijkt de klemtoon te verschuiven naar de morele en spirituele warden van de islam. In hun kwalitatief onderzoek over Belgische moslims hebben Sami Zemni *et al.* (2006) aangetoond dat jonge Belgische moslims veel kritiek hebben op de manier waarop hun ouders *religie gebruikten als bescherming* voor culturele praktijken die onderdrukkend waren voor vrouwen. Zij richten hun kritiek tegen de moslims van de eerste generatie die ⁴¹gedwongen/gearrangeerde huwelijken en ongelijke omstandigheden voor mannen en vrouwen beschouwen als religieuze voorschriften. Voor de jongeren is het analfabetisme de belangrijkste oorzaak van onverschilligheid en van het vermengen van religie en culturele tradities. Zemni *et al.* (2006: 43) wijzen ons er ook op dat vrouwen, veeleer dan mannen, een probleem zien in de relatie tussen *cultuur* en *religie*.

Gedigitaliseerde religie in een virtuele diaspora

'We hebben de inhoud van de islam van onze ouders geleerd. Zij leerden ons bidden, vasten en hoe we de koran moesten lezen. We leerden die zaken in de praktijk zonder dat we de betekenis van de verzen en de rituelen kenden. Onze ouders kenden die trouwens ook niet. Alleen de imams wisten wat de verzen betekenden, omdat zij Arabisch begrepen, de taal van het heilige boek. Maar nu hebben we niet langer onze ouders nodig om de religie te leren. We hebben het internet, religieuze verenigingen en scholen om ons over alles te informeren. Ik wil niet dat iemand of een instelling zoals de moskee mij iets oplegt in verband met het geloof. Ik surf altijd op het internet en wat ik schrijf, stuur ik door aan de betreffende fora.'⁴² Dit vertelde ons een jonge Europees Turkse vrouw met een hoofd-doek, die de islam ziet als een manier om zich te emanciperen ten opzichte van de onderdrukking van zowel haar ouderlijke cultuur als de traditionele instellingen. Op die manier maken de jongeren gebruik van de moderne telecommunicatie-media die beschikbaar zijn door de hedendaagse globalisering. De media en de informatietechnologieën hebben zeker een belangrijke rol gespeeld in de opkomst van een nieuwe soort islamistische intellectuelen wier activiteiten een vorm van hybride, antihegemonistische 'globalisering van onderuit' vormen. Brecher et al. (1993) definiëren 'globalisering van onderuit' als een 'constituerende verwikkeling', die een kenmerk is geworden van moderne netwerken in de diaspora. De uitbreiding van de economische, culturele en politieke netwerken tussen de Europese Turken en Turkije is één voorbeeld van deze trend. In de context van de diaspora verwijst 'globalisering van onderuit' naar de bevordering van de toegang van transnationale migranten en hun afstammelingen tot de sociale, culturele, politieke en economische mechanismen die hen in staat stellen om de omstandigheden te overstijgen die hun zijn opgelegd door het transnationale kapitalisme, dat hen organiseert in een systeem van internationale en hiërarchische arbeidsverdeling.

Tabel 34. Is uw geloof sterker of zwakker geworden dan vroeger? (Intensieve internetgebruikers volgens leeftijd, N=209 in totaal)

% dat zegt dat hun geloof	Leeftijd 15-19	20-29	30-39	40-49	50+	Totaal internet-gebruikers
Sterker is geworden	39 %	33 %	27 %	47 %	30 %	33 %
Zwakker is geworden	9 %	23 %	14 %	20 %	20 %	18 %
Hetzelfde is gebleven	53 %	42 %	57 %	33 %	50 %	48 %
Geen antwoord	0 %	2 %	2 %	0 %	0 %	1 %
Totaal	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Het wereldwijde stelsel van moderne telecommunicatie draagt ook bij tot de vorming van een *gedigitaliseerde umma* (moslimgemeenschap) binnen de diaspora van moslims, gebaseerd op het idee van een meer homogene *gemeenschap van gevoelens* (Appadurai, 1997) en gevormd door een constante stroom van identieke tekens en boodschappen die door de hele cyberspace reizen. Een *gedigitaliseerde umma* die gevormd is door het elektronische kapitalisme heeft de neiging om betrokken te raken bij diverse vormen van *ijtihad* (het Arabische woord voor de interpretatie van de koran), omdat elk individu verkeert in een verschillende sociale, politieke of culturele omgeving binnen de diaspora. Terwijl de tekens en boodschappen die in de diaspora worden verspreid veeleer homogeen zijn, hebben zij toch een sterk verschillende impact op individuele levens. De tekens en boodschappen vormen een meer heterogeen en geïndividualiseerde vorm van *umma*. Deze soort *ijtihad*, opgebouwd door de media, heeft de mogelijkheid om recipiënten om te vormen tot een virtuele *alim* (een Arabisch woord voor intellectueel) die het gezag van de traditionele religieuze geleerden kan bedreigen (Mandaville, 2001: 160). Zoals Arjun Appadurai (1996: 195) terecht stelt, 'nieuwe vormen van elektronische communicatie beginnen virtuele buurten te creëren, niet langer gebonden door grondgebied, paspoorten, belastingen, verkiezingen en andere conventionele politieke tekens.' Deze nieuwe *gevoels-*

⁴¹ Zemni, Sami et al. (2006). *Etude des Facteurs Limitant la Liberté de Choix d'un Partenaire dans les Groupes de Population d'origine étrangère en Belgique*, Universiteit van Gent: Centrum voor de islam in Europa.

⁴² Enkele van die populaire fora: <http://www.islamisohbet.net>; <http://www.nurluyuz.com>; <http://www.islamiweb.net>; <http://toplist.ihya.org>; <http://www.islamilist.com>, <http://www.islamisanat.net>.

gemeenschappen worden opgebouwd in de cyberspace, een ruimte die vaak wordt bezet door moderne onderdanen van de diaspora. De toegang tot het internet lijkt de religieuze overtuiging in de diaspora te versterken.

'Het is tijd om te erkennen dat de werkelijke leraren van onze kinderen niet de leerkrachten op school of de professoren aan de universiteit zijn, maar filmmakers, mensen van reclamebureaus en verspreiders van de popcultuur. Disney doet meer dan Duke, Spielberg heeft de overhand op Stanford, MTV triomfeert over MIT', zegt Benjamin R. Barber (1998: 26). Diana Crane beschreef meer dan dertig jaar geleden (1972) hoe kennis wordt geproduceerd door *onzichtbare* lessen. Zij maakte zich vooral zorgen om de productie van (wetenschappelijke) kennis, die zoals in het 'officiële' discours duidelijk te onderscheiden is van het lesgeven. Jongeren leren niet alleen via de officiële vakken op school, maar ook via niet-officiële studiepakketten (zoals films, televisie, internet, on-linejournaals, afstandsonderwijs, boekwinkels, bibliotheken, musea, muziek-cd's, rapalbums, videospelletjes en strips), of door wat Mahiri (2000) *de pedagogie van de popcultuur* en een populaire leeromgeving noemt (bv. gemeenschapscentra, kerken, moskeeën en groepen van leeftijdgenoten). De pedagogie van de popcultuur die de hedendaagse jeugd beoefent via onzichtbare lessen lijkt de relatie tussen de jeugd en het formele onderwijs te hebben veranderd. Er is een discrepantie tussen deze 'ontscholenden' en de traditionele pedagogische methoden. Het is evident dat technologische veranderingen de nieuwe generaties hebben veranderd. Die soort verandering is het centrale principe van de pedagogie van de popcultuur. Een van de eerste materiële en symbolische uitingen was het *transformer*-speelgoed dat meer dan twintig jaar geleden werd gelanceerd (Mahiri, 2000: 384). 'Transformers' waren mechanische personages die onmiddellijk een andere vorm konden aannemen, net als de diverse identiteitsveranderingen van de moderne jeugd. De pedagogie van de popcultuur biedt jonge mensen ook diverse elektronische identiteiten: Belgische islamitische Turken en Belgische islamitische Koerden bijvoorbeeld zijn constructies van het moderne telecommunicatiestelsel.

Europese islam: de wederopleving van eer in een tijd van structureel 'outsiderdom'

De Europese Turken die zijn vervreemd door het systeem en die een lot moeten ondergaan dat wordt gedomineerd door het kapitalistische Westen, verzinnen niet langer een plaatselijke toekomst. Zij zijn verschillend omdat zij gebonden blijven aan hun traditionele verleden, religie en etniciteit. Het herscheppen of herontdekken van het verleden dient voor de gemeenschappen in de diaspora ten minste een dubbel doel. Ten eerste biedt het een manier om de omstandigheden in het heden aan te kunnen zonder heel kritisch te zijn over het status-quo. Ten tweede helpt het om een zelfgevoel terug te vinden dat niet afhangt van criteria die door anderen zijn doorgegeven. Mensen in de diaspora kunnen het verleden opeisen als iets wat van hen is. Vandaar dat een groeiende verbondenheid met de islam, cultuur, authenticiteit, etniciteit, nationalisme en tradities de Europese Turken of de Europese moslims de mogelijkheid biedt om solidariteitsnetwerken uit te bouwen, bolwerken tegen de belangrijkste clusters van de moderniteit zoals kapitalisme, industrialisme, racisme, controle, egoïsme, eenzaamheid, onveiligheid, structureel outsiderdom en militarisme. Bijgevolg duikt het islamitische reveil op als een symptoom, het resultaat van een bepaald proces van structureel outsiderdom.

De islam wordt over het algemeen beschouwd en voorgesteld als een bedreiging voor de Europese manier van leven. Veel mensen denken dat het islamitische fundamentalisme de bron is van de huidige xenofobische, racistische en gewelddadige gedragingen. Maar een van de belangrijkste veronderstellingen van deze studie is dat het religieuze reveil veeleer een symptoom is van een ziekte die is veroorzaakt door structurele problemen als werkloosheid, racisme, xenofobie, uitsluiting en soms assimilatie. Als dat klopt, dan wordt om die problemen aan te pakken een discours over cultuur, identiteit, religie, etniciteit, tradities en het verleden essentieel voor minderheden in het algemeen en voor allochtone groepen in het bijzonder. Dit

is eigenlijk een vorm van politiek die wordt voortgebracht door groepen buitenstaanders. Volgens Alistair MacIntyre (1971) zijn er twee vormen van politiek: de *politiek van de binnenstanders* en de *politiek van zij die uitgesloten zijn*. Zij die *binnen* zitten, maken meestal gebruik van legitieme politieke instellingen (parlement, politieke partijen, de media) om hun doelen na te streven en zij die *uitgesloten* zijn, gebruiken cultuur, etniciteit, religie en traditie om hun doel na te streven. We moeten erop wijzen dat MacIntyre cultuur niet in de privésfeer plaatst: cultuur is veeleer inherent te vinden in de openbare ruimte. Bijgevolg mag de zoektocht naar identiteit, authenticiteit en religiositeit niet worden beperkt tot een poging om de zogenaamde zuiverheid te bereiken. Het is veeleer een vorm van politiek voortgebracht door ondergeschikte mensen. De islam is niet langer alleen een godsdienst, maar ook een antihegemonistische wereldwijde politieke beweging, die moslims oproept om op te komen voor gerechtigheid en tegen tirannie - of dat nu in Palestina, Kosovo, Kashmir, Irak of Libanon is.

In tijden van onveiligheid, armoede, uitsluiting, discriminatie en geweld voelen de verworpenen der aarde zich meer geroepen om hun *eer* te beschermen, die volgens hen het enige is wat zij nog hebben. Door het groeiende belang van eer in te zien, trekt Akbar S. Ahmed (2003) onze aandacht op de ondergang van wat Mohammad Ibn Khaldun (1969) ooit *asabiyya* noemde, een Arabisch woord dat verwijst naar groepstrouw, sociale cohesie of solidariteit. *Asabiyya* bindt groepen samen door middel van een gemeenschappelijke taal, cultuur en gedragscode. Ahmed legt een directe negatieve correlatie tussen *asabiyya* en de heropleving van de eer. De ondergang van *asabiyya* op wereldschaal zet moslims ertoe aan om een nieuwe kracht toe te kennen aan eer. Hij (2003: 81) stelt dat *asabiyya* ten onder gaat om de volgende redenen:

'Massale verstedelijking, drastische demografische veranderingen, een bevolkingsexplosie, grootschalige migratie naar het Westen, de kloof tussen rijk en arm, de wijdverspreide corruptie en het wanbeheer van de heersers, het ongeremde materialisme in combinatie met een lage waarde van het onderwijs, de identiteitscrisis en, misschien het belangrijkste van allemaal, nieuwe en vaak vreemde ideeën en beelden, tegelijk verleidelijk en afschrikkend, onmiddellijk doorgegeven uit het Westen, ideeën en beelden die de traditionele waarden en gewoonten bedreigen.'

De ondergang van *asabiyya* betekent voor de moslims ook de instorting van *adl* (gerechtigheid) en *ihsan* (medeleven en evenwicht). De wereldwijde wanorde gekenmerkt door het gebrek aan *asabiyya*, *adl* en *ihsan* lijkt de aanzet tot de essentialisering van eer bij de moslims. De toename van eremisdaden in de moslimwereld illustreert de manier waarop eer geïnstrumentaliseerd en essentieel gemaakt wordt. Recente eremisdaden bij Europese moslims hebben ertoe geleid dat mensen van de conservatieve politieke elite en academici in het Westen die verklaren als een onontbeerlijk element van de islam. Maar we moeten wel opmerken dat eremisdaden niet uniek zijn voor de islamitische cultuur: zij zijn ook zichtbaar in de joods-christelijke wereld. Eremisdaden zijn nogal structureel opgelegd. De traumatische daden van migratie, uitsluiting en armoede door ongeschoolde ondergeschikte gastarbeiders bereiden een gemakkelijke weg voor huiselijk geweld, eremisdaden en delinquentie.

Dit is het beeld dat een geïnterviewde heeft van 'eer' bij de Turken en zo neemt hij zelf afstand van deze geestestoestand:

'Er zijn culturele verschillen tussen de twee samenlevingen in de manier waarop zij leven. Ik had vroeger een Belgische kennis. Hij was ongeveer 65 jaar oud. Hij kwam werken van 15 km buiten Brussel. Op een dag was hij aan het klagen. Ik vroeg hem: "Wat is er aan de hand?" "Is er een probleem?" en hij antwoordde: "Ik heb een dochter van 19 jaar. Twee maand geleden is ze met een vriend naar huis gekomen." Ik dacht dat hij boos was op haar omdat ze met de man samenwoonde zonder te trouwen. Hij zei: "Ik ben 65 jaar en ik werk. Nu is er nog een mond meer om te voeden in huis. Hij zal ook van mij profiteren." Kun je je dat voorstellen? In onze cultuur zouden we dat toch als

een belediging beschouwen! Stel je voor dat een meisje van 19 een vriend mee naar huis brengt en met hem wil samenwonen. Hoeveel vaders zouden dat aanvaarden? Het financiële aspect is de minste zorg voor een Turk. Maar de Belgische vader maakt zich het meest zorgen om het geld.'

Tabel 35. Houdingen tegenover de stelling:

'Ik kan zelfs een misdaad begaan voor mijn eer.' (Volgens gewest)

% dat stelt:	Vlaanderen	Wallonië	Brussel	Totaal België
Dat past absoluut bij mij	12 %	13 %	11 %	12 %
Dat past bij mij	13 %	10 %	13 %	12 %
Het maakt niet uit	22 %	19 %	19 %	21 %
Dat past niet bij mij	19 %	26 %	24 %	22 %
Dat past absoluut niet bij mij	32 %	24 %	31 %	30 %
Geen antwoord	3 %	8 %	2 %	4 %
Totaal	100 %	100 %	100 %	100 %

De kwantitatieve gegevens tonen aan dat 'eer' een belangrijke waarde is voor ongeveer een vierde van de Belgische Turken, waarbij 24% van de geïnterviewden zegt dat zij zelfs een misdaad zouden kunnen begaan voor hun eer. Zij die in Brussel wonen, zijn het meest gekant tegen dit idee.

Afgedwongen religiositeit: de institutionalisering van de islam

Naast de individualisering van de islam bij de jongere generaties van Europese moslims heeft er momenteel ook een tegenstrijdig proces plaats: de institutionalisering van de islam in Europa. Er is tot nu toe een aantal initiatieven genomen om de islam te institutionaliseren in de minderheid, zoals de Moslimexecutieve in België (1995), 'CORIF' in Frankrijk (Raad voor Reflectie over de Islam in Frankrijk, 2003), nationale organisaties in Nederland die worden belast met het toezicht op de bouw van moskeeën, de inzet van imams en de beschikbaarheid van *halal* voedsel (Cesari, 2003) en de poging van Bondskanselier Merkel om de moslims samen te brengen door middel van de Integratietop van juli 2006 en de Islamconferentie van september 2006. Die pogingen om de Europese islam te organiseren, hebben tot nu toe vrij weinig succes gehad omwille van nationale, etnische en dogmatische kloven die de moslimbevolking verdelen. Je zou kunnen kijken naar de manier waarop de opbouw van de Europese Unie invloed zou kunnen hebben op de vorm en de inhoud van de islamitische uiting. De versterking van de Europese grenzen met de buurlanden door middel van het Verdrag van Schengen (1985) heeft de politieke en culturele grenzen versterkt die Europa scheiden van zijn burens in het zuiden en het oosten. De opkomst van het discours over de 'botsing der beschavingen' heeft ook de grenzen verscherpt tussen de leefwereld van de Europeanen en van de niet-Europeanen. Tegelijk hebben maatschappelijke en politieke kwesties als de Golfoorlog, Soedan, Afghanistan, Iran, de publicatie van de *Duivelsverzen* in Groot-Brittannië, de moord op de provocerende Nederlandse cineast Theo van Gogh in Nederland (Buruma, 2007), het cartoondebat in Denemarken en de omstrede interventie van Paus Benedictus XVI in verband met de brute aard van de profeet Mohammed alle Europese moslims verenigd in protest. Dat heeft vijandige reacties uitgelokt bij de Europeanen, die de Europese allochtone moslims voor het eerst als één geheel begonnen te zien. Al die gebeurtenissen hebben geleid tot vragen bij de betekenis van de collectieve moslimaanwezigheid in Europa en de radicalisering van de Europese islamitische identiteit. In de studie waarin Koenig (2003) Groot-Brittannië, Frankrijk en Duitsland in de periode 1973-2001 vergelijkt, toonde hij aan dat de publieke opname van islamitische immigranten verloopt volgens specifieke patronen die vorm krijgen door de wettelijk geïnstitutionaliseerde logica van een traditioneel religieus beleid dat is ontstaan uit historisch specifieke trajecten van staatsvorming en natievorming. Een eerste cruciale factor is de mate van institutionalisering van het idee van het 'individu' in elke bestuursvorm, omdat die invloed heeft op de definitie van 'religie' op zich. In een corporatis-

tisch bestel, waar rechten worden toegekend aan collectieve organen, wordt een godsdienst beschouwd als een formele lidmaatschapsorganisatie, die rechtstreeks kan worden opgenomen in het rationaliseringsproces van de staat. In een etatistisch en liberaal bestel, waar het individu de belangrijkste drager van rechten is, wordt 'religie' gezien als een individuele gerichtheid die georganiseerd is via vrijwillige verenigingen. Koenig (2003) wijst erop dat het niet toevallig is dat conflicten over de eisen van moslims voor erkenning in Duitsland zich concretiseren rond juridische kwesties op het vlak van organisatie, zoals blijkt uit de beruchte discussie over de erkenning van islamitische organisaties als rechtspersonen, een probleem dat in Groot-Brittannië veeleer van secundair belang is. Naast de mate van institutionalisering van het idee van het 'individu', is er een tweede factor, namelijk de mate van 'statelijkheid': in natie-staten die gericht zijn op etatistische of corporatistische bestuursmodellen, zoals Frankrijk en Duitsland, wordt de opname van moslimminderheden gecoördineerd door het organisatorische centrum van de staat, terwijl dit in een liberaal bestel, zoals in Groot-Brittannië, veeleer de vorm aanneemt van civiele onderhandelingen, meestal op lokaal niveau (Koenig, 2003). Een derde factor is de relatie tussen symbolen van nationale identiteit en de metaverhalen van 'secularisatie': aangezien universele symbolen van nationale identiteit verbonden zijn met ideologieën van secularisme, zoals in het geval van het Franse secularisme, worden expliciete religieuze aanspraken op erkenning gezien als een overschrijding van de symbolische grens tussen het 'religieuze' en het 'seculiere'. Staatsvormen waar de natievorming werd ondersteund door collectieve religieuze of confessionele mobilisatie, zoals in Groot-Brittannië en Duitsland, staan in principe open voor religieuze symbolen (Zolberg, 2004).

Koenigs werk is bevestigd door drie afzonderlijke studies onder leiding van Patrick R. Ireland (2000), Jan Rath *et al.* (2001) en Soper en Fetzer (2003). Ireland (2000) stelt dat de reden waarom allochtone groepen zich politiek organiseren volgens etnisch-culturele en religieuze lijnen, vooral ligt in het feit dat de instellingen van de samenleving in het 'gastland' door hun beleid en hun praktijken de etniciteit hebben gevoed. Irelands theorie beschouwt individuele migranten als actieve subjecten, die hun strategie voor politieke participatie vorm geven als reactie op de regels van de instellingen in het gastland. Ireland heeft ook de neiging om het islamitische reveil te verklaren als een gevolg van de manieren waarop de instellingen van het gastland de allochtone gemeenschappen met een islamitische achtergrond behandelen: 'net zoals ze de islam krijgen die ze verdienen, oogsten zij ook wat ze zaaien op het vlak van hun allochtone politieke mobilisering' (Ireland, 2000: 269). Rath *et al.* (2001) komen in hun onderzoek tot het besluit dat de institutionalisering van de islam 'in veel grotere mate wordt bepaald door de samenleving waarin de moslims zich vestigen dan door de moslims zelf.' Christopher Soper en Joel Fetzer hebben op gelijkaardige wijze aangetoond dat het patroon van relaties tussen kerk en staat de belangrijkste factor is die de verschillen verklaart in de manier waarop islamitische religieuze praktijken worden onthaald in Frankrijk, Duitsland en Groot-Brittannië (Soper en Fetzer, 2003).

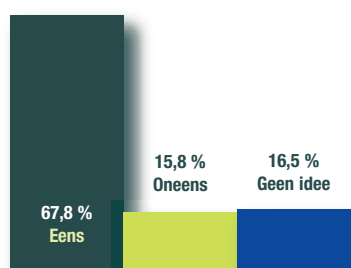
De institutionalisering van de islam lijkt in strijd te zijn met het proces van individualisering van de islam. Instellingen hebben meestal hun eigen leefwereld. Wanneer de islam, of gelijk welke andere religie, wordt geïnstitutionaliseerd, heeft zij de neiging om een eigen sector te creëren, die bestaat uit een groep 'religieuze bemiddelaars' die optreden als een buffer tussen hun eigen religieuze gemeenschappen en de staat. Instellingen hebben hun eigen clientèle nodig om te overleven; het overleven van, bijvoorbeeld, islamitische instellingen, hangt af van het bestaan van gelovige onderdanen die bereid zijn om binnen de grenzen van de religieuze gemeenschap te blijven zonder dat zij zich hoeven te laten opnemen in de 'mainstream' samenleving. Dit proces noemt Jan Rath (1993) het 'opnieuw tot minderheid maken van minderheden', waardoor migranten niet worden gezien als volwaardige leden van de samenleving die hen ontvangt en waardoor zij waarschijnlijk wel worden getolereerd maar niet aanvaard in sleutelposities (Odmalm, 2005: 47).

We mogen niet onderschatten dat je bij de islam, in tegenstelling tot het rooms-katholicisme of de orthodoxe kerk, niet systematisch kunt bewegen door de institutionele niveaus, om te beoordelen in welke mate de structuren werkelijk transnationaal van

aard zijn. Zoals Carl L. Brown (2000: 31) het heel goed uitdrukt, is het namelijk zo dat, 'de islam geen "kerk" kent in de zin van een collectief orgaan wiens leiderschap duidelijk vastligt en hiërarchisch is... Er bestaat geen kenmerkend collectief orgaan dat overeenstemt met de kerk in het christendom,' tenminste niet in de soennitische islam. De sjiietische traditie is meer corporatief en lijkt meer op de gemeenschappen geleid door geestelijken in het katholicisme en de christelijk-orthodoxe kerk. Maar in de hele islam is het wel zo dat de ulema, de geleerden die de plaatselijke gemeenschappen leiden, geen formele gezagsfiguren zijn of leden van een officieel bekrachtigde instantie. In tegenstelling met het ideaal van islamitische eenheid, is de islam territoriaal gezien heel pluriform en een zelfbesturende religieuze gemeenschap (Byrnes, 2007: 6). Met andere woorden, pogingen om de islam te institutionaliseren in de Europese context, zullen waarschijnlijk mislukken.

De Belgische Turken lijken gekneld te zitten tussen de twee hegemonistische strategieën van de Belgische en de Turkse staat. Enerzijds worden zij door de Belgische staat aangemoedigd om zich te mobiliseren volgens religieuze lijnen en anderzijds worden zij door de Turkse staat aangezet om zich te organiseren volgens etnisch-culturele lijnen. Dit is duidelijker te onderscheiden in Wallonië en in Brussel, waar minder welvarende allochtonen van Turkse origine wonen.

Figuur 55. Religieuze en wereldse zaken moeten van elkaar worden gescheiden

De meerderheid van de Belgische Turken (68%) meent dat religieuze en wereldse zaken van elkaar gescheiden moeten worden (tegenover 43% van de Duitse Turken en 72% van de Franse Turken).

Toen een gelijkaardige vraag werd gesteld in een onderzoek in Turkije, bleken de Turken ook in overweldigende mate voorstander te zijn van een scheiding tussen wereldse zaken en religie:

Tabel 36. Religieuze en wereldse zaken moeten van elkaar worden gescheiden

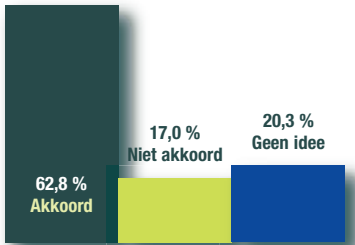
% van de Turken in Turkije dat zegt dat religieuze en wereldse zaken:	Aantal	%
Inderdaad moeten gescheiden worden	2302	73 %
Niet kunnen gescheiden worden!	645	21 %
Geen antwoord	191	6 %
Totaal	3138	100 %

(Bron: SAM Openbare opiniepeiling in Turkije, februari 2006)

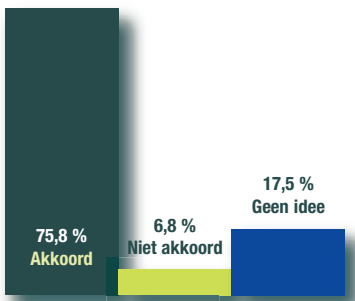
Belgische Turken pleiten in ruime mate voor een multiculturalistische instelling, aangezien 63% zich gunstig uitsprekt over het naast elkaar bestaan van etnisch-culturele en religieuze verschillen (65% van de Duitse Turken; 79% van de Franse Turken). Maar zoals bekend is het multiculturele beleid de laatste tijd sterk bekritiseerd in het Westen. De ideologie van het multiculturalisme heeft de neiging om culturen in hokjes te stoppen. Zij gaat er ook van uit dat culturen intern coherente, eengemaakte en gestructureerde gehelen zijn die horen bij etnische groepen. Door het idee te koesteren dat cultuur eigendom is van een etnische groep, dreigt het multiculturalisme culturen te materialiseren als afzonderlijke entiteiten door te sterk de nadruk te leggen op hun grenzen en hun onderlinge verschillen; het dreigt ook te veel nadruk te leggen op de interne homogeniteit van culturen waardoor repressieve eisen tot gemeenschappelijke conformiteit kunnen worden gelegitimeerd. Daarom lijkt een discours van interculturalisme dat van multiculturalisme te vervangen. 76% van de

Belgische Turken zijn voor een interculturele dialoog (86% van de Duitse Turken en 90% van de Franse Turken). Dit overheersende standpunt stemt overeen met wat de progressieve politieke elite probeert op te bouwen in het Westen. Op die manier blijkt duidelijk dat de Europese Turken de Europese samenlevingen niet willen bedreigen en evenmin de Europese samenlevingen als bedreiging willen zien.

Figuur 56. Niemand hoeft zich aan te passen aan de ander; iedereen kan doen zoals hij/zij dat wil.

Figuur 57. De beide groepen moeten met elkaar in wisselwerking treden om gelijkenissen te vinden.

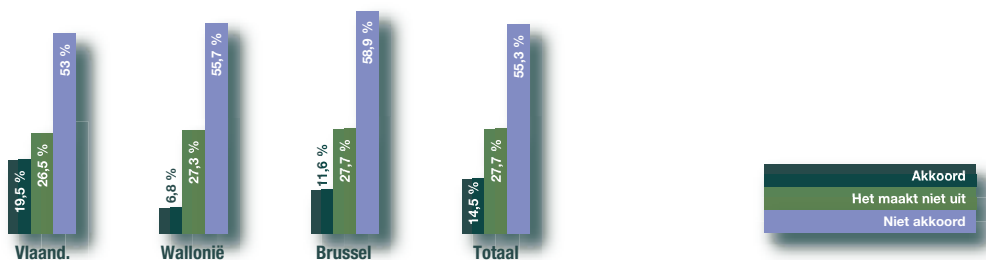
De twee bovenstaande figuren (56 en 57) wijzen erop dat de Belgische Turken bereid zijn meer te investeren in de gelijkenissen met de samenleving van de meerderheid dan in de verschillen. De pogingen tot interculturalisme van de Belgische Turken worden mooi geïllustreerd door de leden van de *Turkse Unie*, een koepelorganisatie die is opgericht door de Vlaamse Regering om bij te dragen aan de integratie van Turken in de regio.⁴³ Wat opvalt in het discours van de opinieleiders van de vereniging, is de klemtoon die ze leggen op de notie van ‘intercreatie’ in plaats van *integratie*.

De ‘ingevoerde’ of ‘nationale’ bruiden en bruidegoms (ithal/Milli gelin-damat)

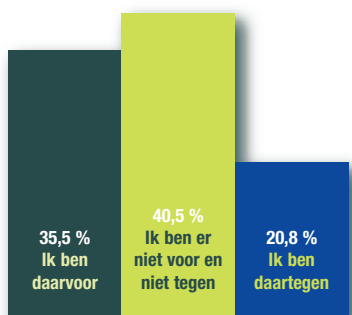
Een belangrijk onderwerp onder de Belgische Turken is het groeiende aantal echtgenoten/echtgenotes die vanuit Turkije naar België worden gebracht. Dergelijke partners staan bekend als ‘ingevoerde bruiden en bruidegoms’ of ‘nationale bruiden en bruidegoms’. Conservatieve families geven meestal de voorkeur aan een gearrangeerd huwelijk, omdat zij geloven dat bruiden uit Turkije cultureel zuiverder zijn en dus in staat om beter-opgevoede kinderen groot te brengen. Bruidegoms daarentegen worden meestal gekozen uit kandidaten die voldoen aan de beroepsvooruitzichten van de betreffende uitgebreide familie. Voor deze families lijkt het huwelijk meer een kwestie van zuiver economische vooruitzichten en/of van een geschikte instelling om kinderen te kweken. Uit de onderstaande cijfers blijkt dat 55% van de Belgische Turken tegen het idee van gearrangeerde huwelijken is (44% van de Duitse Turken, 64% van de Franse Turken). Daartegenover staat wel dat ongeveer 35% van de Belgische Turken in onze steekproef geen bezwaar had tegen het idee van ‘het invoeren van bruiden of bruidegoms’ uit Turkije, terwijl nog eens 21% instemde met dit idee (respectievelijk 40% van de Duitse Turken stemde in en 20% was het er niet mee eens, tegenover 48% van de Franse Turken dat instemde en 18% dat niet akkoord ging).

⁴³ De Turkse Unie omvat ongeveer 60 sub-organisaties.

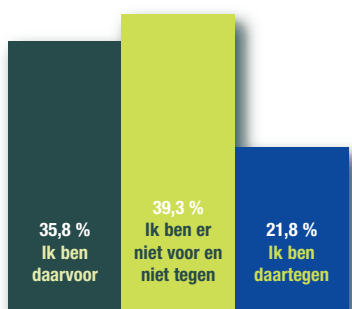
Figuur 58. Kunt u ons zeggen of u het eens of oneens bent met gearrangeerde huwelijken?

Figuur 59. Bent u voor of tegen het feit dat Turkse mannen hun vrouw meebrengen uit Turkije?

Figuur 60. Bent u voor of tegen het feit dat Turkse vrouwen hun echtgenoot meebrengen uit Turkije?

De familie blijft een van de belangrijkste ruimten van bescherming voor Belgische Turken, net zoals ook voor Duitse en Franse Turken, maar zij geeft ook voortdurend aanleiding tot spanning en crisis. De familie biedt individuen in de diaspora een gevoel van bescherming, omdat de socialisering van de diasporacultuur van daaruit begint. Een getrouwd paar Belgische Turken, dat blij gaf van een multicultureel karakter, legde uit hoe de Turkse cultuur een ideale intieme familiale sfeer biedt: 'Het beste aan de Turken is dat ze gehecht zijn aan hun familie. Zo zie ik bijvoorbeeld mijn ouders regelmatig.'

De kinderen van de Europese Turken kennen een vrij verschillend proces van socialisering. Zij wonen tegelijk op de twee oevers van de rivier. Aan de ene kant moeten zij thuis met hun familie de diasporavorm van socialisering doormaken, maar aan de andere kant komen zij in contact met de ruimere samenleving buiten hun familie. De verwachtingen van de familie tegenover de kinderen spitzen zich toe op de wens om de grenzen van hun cultuur te beschermen. Zij moedigen hun kinderen aan om te trouwen met een bruid of bruidegom uit Turkije om de authentieke cultuur te behouden. Een lid van *Diyamet* (Directoraat voor Religieuze Zaken) maakte de volgende opmerking:

'Een van de belangrijkste problemen hier is het huwelijk. Er zijn nog altijd families die bruiden uit Turkije naar hier halen. Dat veroorzaakt veel ontevredenheid. Zowel de bruiden als de bruidegoms zijn niet gelukkig.'

De ouders kiezen ervoor om hun kinderen te laten trouwen met verwanten die thuis wonen. Bruiden en bruidegoms die uit Turkije worden gehaald, worden behandeld als slaven. Wanneer de jongens zelf een vriendin hebben, hebben de ouders de neiging om te verhinderen dat hun zoon uitgaat met een meisje dat zij niet goedkeuren of halen zij een bruid uit Turkije. Zij geloven dat de Turkse bruid hun zoon op het rechte pad zal houden. Turkse bruiden worden beschouwd als meer traditioneel dan de Belgisch-Turkse meisjes, van wie men meent dat ze minder traditioneel zijn. Maar de ouders hebben wel de neiging om een beter opgeleide bruidegom te kiezen voor hun dochter, omdat ze ervan uitgaan dat Turkse jongens moderner zijn dan de Belgisch-Turkse.'

Zemni et al. (2006) stellen bij de Belgische Turken een weerstand vast tegen gearrangeerde/gedwongen huwelijken, wat erop wijst dat jonge generaties Belgische moslimmeisjes die in België zijn opgevoed, meer geëmancipeerd zijn dan tien jaar geleden. Omdat ze weten wat het heilige boek, de koran, zegt over de onwettigheid van gedwongen huwelijken in de islam, lijken jonge vrouwen nu de moed te hebben om zich te verzetten tegen hun ouders die hen eventueel dwingen om te trouwen met de man van hun keuze (ibid: 12). Zemni et al. (2006: 93-100) wijzen er ook op dat er enkele belangrijke motieven zijn voor de gearrangeerde huwelijken die ouders opzetten: zij zijn bezorgd om de deugdzaamheid en het goede gedrag van hun kinderen van wie ze menen dat ze de huwbare leeftijd hebben bereikt; zij zijn bezorgd om het risico dat hun dochter haar maagdelijkheid kan verliezen; ouders menen dat zij de beste keuze maken voor hun kinderen; ze zijn ervan overtuigd dat dit de traditie is die zich voortzet; zij zijn bezorgd dat hun dochter niet zal kunnen trouwen als ze ouder is dan 25 jaar of zo; en ten slotte kan het gebeuren dat ze ook gemotiveerd zijn om iemand in Turkije met een lagere sociaaleconomische achtergrond te helpen, die bereid is naar het buitenland te gaan om er te trouwen. Opvallend is ook dat de ouders gearrangeerde huwelijken voorstellen als een religieus gebod, een manoeuvre dat geen handelruimte laat voor de jongeren. Maar de laatste tijd hebben jongeren de potentiële macht om hun ouders uit te dagen en hen te proberen overtuigen dat dit niets te maken heeft met de islam, maar met tradities.

Naar schatting komen elk jaar ongeveer 1.300 bruiden en bruidegoms uit Turkije naar België. In vergelijking met de andere allochtone gemeenschappen in het Westen staan de Turken bekend als het volk dat het meest geneigd is om huwelijken te arrangeren vanuit hun thuisland. 75% van de Turkse families laat hun zonen trouwen met een zogenaamde 'ingevoerde bruid', in vergelijking met ongeveer 70% van de ouders die hun dochters laten trouwen met een 'ingevoerde bruidegom' (Lesthaeghe, 2000: 20). Daar kunnen verscheidene redenen voor zijn (Akçapar, 2007):

- * de toenemende beperkingen op gezinsvereniging in het Westen sinds de jaren 1970;
- * de aanhoudende gearrangeerde huwelijken en endogamie binnen de Turkse samenleving;
- * de permanente solidariteitsnetwerken tussen transnationale personen en hun verwanten in het thuisland;
- * het grote aantal jongemannen dat een beter leven verwacht in het buitenland en ook het grote aantal ouders dat voordeel wil halen door hun dochter te laten trouwen met een jongeman die in het buitenland woont;
- * de bezorgdheid om de nieuwe generaties op te voeden met een zuivere cultuur, iets wat ingevoerde bruiden verondersteld worden met zich mee te brengen uit Turkije.

Het huwelijk met iemand uit Turkije wijst zeker op de bereidheid van allochtone families om contact te houden met Turkije en ook om culturele waarden als eer te beschermen. Zoals hoger uitgelegd is eer niet alleen een individuele waarde, maar ook iets maatschappelijks en gemeenschappelijks. Culturele waarden als eer worden een bron van onderscheid en verschil in een afgelegen land waar individuen uit de diaspora elkaar ontmoeten. Eer en verzet tegen gemengde huwelijken kunnen ook een tegenaanval betekenen op assimilatie, vooral in Wallonië. Trouwen met

iemand uit Turkije dient niet enkel als een instrument om de cultuur intact te houden, maar ook als een instrument om de immigratie gaande te houden (Bozarlan, 1996). Daarnaast kunnen ingevoerde bruiden en bruidegoms allochtonen ook de kans bieden om sterke gezinnen te creëren waarin een van de echtgenoten waarschijnlijk afhankelijk zal zijn van de andere bij gebrek aan kennis van de taal en de cultuur van de samenleving van de meerderheid. Claire Autant en Véronique Manry (1998: 73) stellen dat Frans-Turkse vrouwen aarzelen wanneer hun ouders beslissen hen uit te huwelijken aan een man uit Turkije. Trouwen met een man uit Turkije kan een Belgisch-Turkse eigenlijk wel enkele voordelen opleveren: zo wordt de man bijvoorbeeld afhankelijk van de bruid omdat hij geen Frans of Nederlands kent en door het verslachte ouderlijke gezag aan beide kanten. Gaby Strasburger (2004) stelt ook dat het probleem van ouderlijke onderdrukking in zekere mate geldt voor de Europese Turken: afgezien van enkele uitzonderlijke gevallen, beslissen jonge mensen meestal uit vrije wil met iemand te trouwen uit hun land van oorsprong. Maar het probleem is nog lang niet opgelost. Een vrouw van veertig in Beringen, die turkologe en maatschappelijk werkster is, beschrijft de situatie van de ingevoerde bruiden en bruidegoms als *traumatisch*:

‘Die bruiden en bruidegoms werden vroeger “toeristen” genoemd. Het is een heel moeilijke opgave om hier in de Turkse gemeenschap te leven zonder de Nederlandse taal te kennen en enig contact te hebben met de buitenwereld. Het is eigenlijk een trauma. Ik geef sociale begeleiding aan dergelijke mensen, die erin slagen om onze cursus bij te wonen. Maar de meeste vrouwen worden onder druk gezet door hun schoonfamilie om niet te socialiseren buiten de uitgebreide familie. Maatschappelijke hulp is niet voldoende voor hen: zij hebben ook professionele psychologische bijstand nodig.’

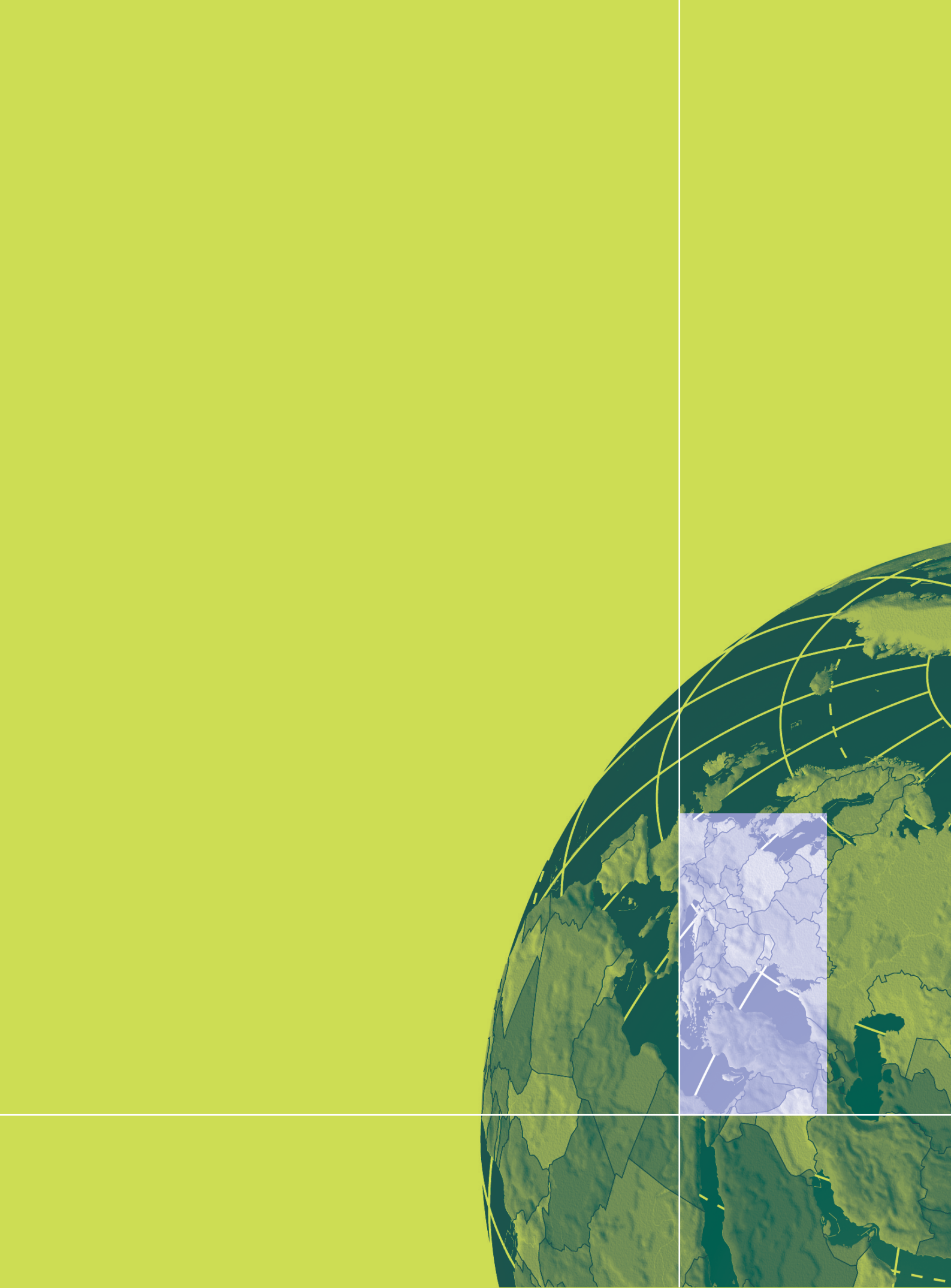
Akçapar (2007: 413) verwijst naar de problemen van bruiden die opgesloten worden in hun eigen uitgebreide familie. Ook in enkele getuigenissen van de bruiden zelf hoorden we dat dergelijke beperkingen worden opgelegd:

‘Hoe zou ik de Belgen kunnen kennen? Ik zie ze hier nauwelijks in de Turkse buurt... ik weet niet zeker of ik wel in Europa woon. Ik raak niet buiten. De Turken hier zijn veel conservatiever dan in de dorpen in Turkije. Als je uitgaat, gaan de mensen meteen over je roddelen. Ik ben hier nu bijna negen jaar, maar ik ben nog nooit naar de bioscoop, het theater of een museum geweest.’

De geïnterviewden waren ook vrij gevoelig over de manier waarop de ruimere Belgische samenleving het probleem reduceert tot de traditionele Turkse cultuur en de islam zonder dat zij proberen het werkelijke probleem te begrijpen. Een van de oprichters van de *Turkse Unie*, een koepelvereniging van ongeveer 60 Turkse verenigingen in het Vlaamse Gewest, stelde:

‘De Belgen hebben de neiging om het probleem te reduceren tot de Turkse cultuur en de islam. Daarom wordt het probleem gemakkelijk gestigmatiseerd en gepolitiseerd. Het gaat veeleer om een maatschappelijk probleem, dat te maken heeft met de behoefte van de Turken om hun cultuur en de komende generaties te beschermen tegen vervreemding. En het is ook zo dat bruidegoms uit Turkije bijvoorbeeld harder werken dan de jongens hier. Dus het probleem is niet zo eenvoudig, je kunt het niet herleiden tot cultuur en religie. Het is veel ingewikkelder. Maar de laatste tijd worden mensen zich bewust van het hoge risico van scheiding bij ingevoerde bruiden en bruidegoms als gevolg van hun problemen om zich te integreren. Daarom staan families steeds gunstiger tegenover het feit dat hun kinderen trouwen met de Turken die hier zijn geboren en opgegroeid.’

Dezelfde geïnterviewde persoon had het ook over het groeiende aantal onderlinge huwelijken tussen Belgische Turken en Belgen: ‘Gemengde huwelijken worden niet langer beschouwd als een schandelijke daad (*ayıp* in het Turks). Dat is het leerproces van de Turken hier.’ Dit standpunt wordt bevestigd door ons kwantitatieve onderzoek, dat uitwijst dat 53% van de Belgische Turken geen bezwaar heeft tegen een gemengd huwelijk tussen Belgen en Belgische Turken.

Conclusies

De onderstaande conclusies zijn een interpretatie van de bevindingen van het onderzoek door de twee auteurs van het rapport. Zij hopen dat de bevindingen niet alleen een antwoord bieden op de basisvraag of de Belgische Turken van vandaag mee kunnen helpen bruggen bouwen tussen Turkije en de Europese Unie of dat zij veeleer een breuk veroorzaken, maar dat zij ook bijdragen tot een verdere discussie over en een beter inzicht in onderwerpen als migratie, integratie en identiteit, in België en in de Europese Unie in het algemeen.

We kunnen enkele algemene opmerkingen maken bij wijze van inleiding op de belangrijkste conclusies van het onderzoek. Een eerste opmerking is dat de huidige toestand van de Turks-Europese relaties belangrijk is om de voorkeur van de Belgische Turken te begrijpen in verband met het Europeaan-zijn en de Europese Unie. Tegelijk heeft ook wat er in Turkije gebeurt een invloed op de gevoelens en gedragingen van de Belgische Turken met betrekking tot hun relatie met Turkije en ook met elkaar. Ten tweede toont het onderzoek duidelijk aan dat het vermogen van de Belgische Turken tot maatschappelijke, politieke, economische, culturele en taalkundige integratie in de Belgische samenleving hoofdzakelijk bepaald wordt door verschillen in generatie, gender en sociaaleconomische status. De jongere generaties en mensen met een hogere sociaaleconomische status lijken beter geïntegreerd te zijn dan de oudere generaties, terwijl vrouwen en mensen met een lagere sociaaleconomische status zich meer waarschijnlijk uitgesloten voelen van het dagelijkse maatschappelijke, politieke en economische leven. Maar zoals we hebben gezien, ontwikkelen alle groepen hun eigen specifieke strategieën om zich te integreren in de samenleving van de meerderheid, of dat nu gebeurt via etnisch-culturele of religieuze instellingen, de arbeidsmarkt of zelfs cyberspace. En last but not least, ondergaan de Belgische Turken als inwoners van België ook de druk en de positieve invloed van het wonen in België en, meer specifiek de invloed van het gewest waarin ze wonen.

Dit zijn volgens ons de belangrijkste lessen die uit ons onderzoek te trekken zijn:

- I. *Euroscepticisme en pro-europeanisme bij de Belgische Turken.* Bij de Belgische Turken treffen we zowel euroscepticisme als pro-europeanisme aan. De beide zijn afhankelijk van de context en kunnen ook veranderen. Het euroscepticisme evolueert samen met dat van de Belgen in België en de Turken in Turkije. Terwijl de winnaars van het wereldwijde en het lokale reilen en zeilen een meer kosmopolitische politieke en culturele identiteit ontwikkelen, hebben de verliezers meer de neiging om zich reactionairder en conservatiever op te stellen. We moeten dus onthouden dat een identiteit altijd veranderlijk is en nooit vastligt.
- II. *De ontwikkeling van kritische vaardigheden.* Een van de meest bemoedigende aspecten die blijken uit het onderzoek, is dat de Belgische Turken door de ervaring van een andere staat en andere culturen een kritische analyse hebben ontwikkeld van zowel zichzelf als van het thuis-

- land en dat zij vrij open spreken over waarden die dierbaar zijn voor het Europese ideaal zoals een vrije keuze. Onder de Belgische Turken begint zich een Europese politieke cultuur te ontwikkelen, er bestaat trots over de beginnende politieke vertegenwoordiging en er is belangstelling voor de Belgische politiek. De meeste Belgische Turken menen dat België het beter doet dan Turkije op het vlak van democratische en sociale rechten, maar Turkije kwam als iets gunstiger uit de bus in verband met morele, sociale en religieuze waarden.
- III. *De Belgische Turken voelen zich verbonden met België.* Uit de sociaal-demografische en gedragsanalyses blijkt dat de meeste Belgische Turken België als hun thuis beschouwen. Zij zijn naar hier gekomen om te werken of te trouwen en nu hebben zij een huis in België en drie vierde heeft de Belgische nationaliteit. Belangrijk is dat de Belgische Turken gunstig staan tegenover initiatieven die een brug leggen tussen hen en de anderen in België, zoals de ramadantenten. Zij keren naar Turkije terug, maar meestal voor vakantie en niet noodzakelijk naar de plaats waar ze zijn geboren. De kinderen van de Belgische Turken volgen nu onderwijs en sommigen maken daar gebruik van om door te gaan naar het hoger onderwijs en sociaal mobiel te worden, hoewel de werkloosheid voor veel Belgische Turken nog altijd een probleem vormt, vooral bij jongeren en in Wallonië.
- IV. *Integratie betekent meer dan culturele en taalvaardigheden.* Integratie is meer dan migranten taal- en culturele vaardigheden bieden: het gaat ook om de ontwikkeling van een inclusief politiek en economisch beleid voor migranten in de openbare ruimte en op de arbeidsmarkt. Het doceren van Turks als een moderne taal kan de Belgische Turken meer trots en ook een motivatie bieden om zich te integreren en dit beleid zou hen ervan kunnen overtuigen dat hun 'anderszijn' wordt gerespecteerd door de samenleving van de meerderheid.
- V. *Het etnische/religieuze/culturele reveil bij de Belgische Turken kan worden begrepen als een zoektocht naar rechtvaardigheid en eerlijkheid.* Uit het onderzoek blijkt dat de Belgische Turken geen bedreiging vormen voor het Belgische sociaalpolitieke systeem, aangezien de meesten bereid zijn om deel uit te maken van het Belgische systeem. Ondanks de toenemende literatuur over het veiligheidsdiscours in verband met de islam heeft het onderzoek uitgewezen dat de gerichtheid op de islam bij de Belgische Turken kan worden beschouwd als een zoektocht naar rechtvaardigheid en eerlijkheid.
- VI. *Etnische verenigingen zijn een belangrijke vorm van maatschappelijke betrokkenheid, maar onderwijs en werk zijn van cruciaal belang.* Etnisch-culturele en religieuze verenigingen die zijn opgericht door de Belgische Turken, zijn belangrijk voor veel Belgische Turken. Zij hebben evenwel een bijkomend en zelfs onevenredig groot belang voor zij die niet in staat zijn om deel te nemen aan andere vormen van gezamenlijk gemeenschapsleven, waarvan de belangrijkste misschien hoger onderwijs en de arbeidsmarkt zijn. Werkloosheid is een hoofdkenmerk in het leven van meer dan een vierde van de Belgische Turken, terwijl de kennis van de plaatselijke taal een probleem blijft voor een op acht onder hen. Toch verbetert de taal-kennis van de Belgische Turken, want twee derde kent nu de belangrijkste taal van hun gewest en een aanzienlijke minderheid heeft een redelijke kennis van de andere nationale taal. Analfabetisme komt nauwelijks voor.
- VII. De stigmatisering en de verkeerde voorstelling van migranten in de

media. De media zijn de instelling in België die de Belgische Turken het minst vertrouwen. De voorstelling van de Belgische Turken in de media wordt soms gekenmerkt door clichés en stereotypes, terwijl Belgische Turken die niet voldoen aan het stereotiepe ‘Turkse’ beeld ondervertegenwoordigd zijn. Stereotypes benadrukken opnieuw etnische, culturele en religieuze grenzen tussen groepen, hoewel veel migranten van Turkse origine in staat zijn om dergelijke grenzen te overstijgen en dat ook doen.

- VIII. *Regionale verschillen in houding kunnen een afspiegeling zijn van andere regionale fenomenen.* Het valt te verwachten dat de Belgische Turken meestal een afspiegeling vormen van de algemene maatschappelijke en economische problemen en kansen in de regio waar zij wonen. Dat werd ook bevestigd door het kwantitatieve onderzoek. Belgische Turken in Vlaanderen en Brussel hadden vaker het gevoel dat ze het nu beter hebben dan tien jaar geleden dan de Belgische Turken in Wallonië.
- IX. *De individualisering van de islam.* Net als elders in Europa is de individualisering van de islam een fenomeen dat vooral voorkomt bij jongere Belgische moslims, dankzij de moderne communicatiemiddelen, die wat wij ‘onzichtbare lessen’ noemen, kunnen vormen. Het woord van een religieuze overheid wordt nu vervangen door wat wordt geleerd op blogs, websites en van religieuze verenigingen op het internet. Daardoor beschikken zij over nieuwe kritische en intellectuele stimulansen die de religie vrij kan maken van de conservatieve cultuur van hun ouders. Deze meer individuele benadering van religie vindt plaats tegen een achtergrond van wat de literatuur beschrijft als de *institutionalisering van de islam*, waarbij er officiële inspanningen worden geleverd om de islam te institutionaliseren door de vestiging van gecentraliseerde islamitische organisaties en raden om de moslims te vertegenwoordigen tegenover de staat.
- X. *Invoer van bruiden en bruidegoms.* De zogenaamde ‘ingevoerde bruiden en bruidegoms’ blijken een bedreiging te vormen voor de integratie, aangezien zij bijdragen tot de voortzetting van de volgmigratie bij de Turken en in zekere mate ook ingaan tegen integratie door gemengde huwelijken. Het onderzoek wijst uit dat de Belgische Turken zelf al beginnen te klagen over de negatieve gevolgen van dergelijke huwelijken, die kunnen leiden tot echtscheiding, partnergeweld en het culturele onvermogen van kinderen die in deze huwelijken geboren worden.
- XI. *Een dubbele identiteit is typisch voor veel Belgische Turken.* Uit de gegevens blijkt dat veel Belgische Turken zichzelf identificeren met een identiteit ‘met een koppelteken’ zoals Belgisch-moslim-Turks. De politieke identiteit primeert boven de religieuze en de etnische identiteit.

Dit onderzoek levert een momentopname van de toestand van de Belgische Turken aan het begin van de 21ste eeuw. We hebben geen gegevens over trends en toch lijken de bevindingen van dit onderzoek erop te wijzen dat de Belgische Turken een houding en gedragingen hebben ontwikkeld of ontwikkelen die in de lijn liggen van de Europese idealen. Hoewel sommigen van de personen die we hebben geïnterviewd, in België te maken hebben gehad met onverdraagzaamheid en discriminatie, zijn zij zich meer bewust van de Europese idealen in verband met vrijheid, democratie en verdraagzaamheid en zijn zij geëngageerd voor zaken als onderwijs en respect voor de nationale instellingen. Daarom denken wij dat de Belgische Turken een brug kunnen vormen tussen België, de Europese Unie en Turkije. Nog bemoedigender is dat wij menen dat velen dit nu al doen door hun regelmatige bezoek aan Turkije voor vakantie en familiebezoek.

Bibliografie

- Adler, Patricia *et al.* (1986). 'The Politics of Participation in Field Research', *Urban Life* 14, No.4 (January): 363-376.
- Ahmed, Akbar S. (2003). *Islam under Siege: Living Dangerously in a Post-Honor World*. Cambridge, U.K.: Polity Press.
- Akagül, D. and S. Vaner (2005). *L'Europe avec ou sans la Turquie*, Paris: Éditions d'Organisation.
- Akçapar, Şebnem (2007). 'Batı Avrupa'da Yaşayan Türk 'ithal' Gelinleri ve Entegrasyon Sorunları : Belçika Örneği', (Turkish 'import' brides in Western Europe and their integration problems: The case of Belgium, A. Kaya, A. and B. Şahin (eds.), *Kökler ve Güzergâhlar (Roots and Routes)* Istanbul: Bilgi University Press: 401-421.
- Alasuutari, Pertti. (1995). *Researching Culture: Qualitative Method and Cultural Studies*. London: Sage Publications.
- Alexander, Claire E. (1996). *The Art of Being Black: The Creation of Black British Youth Identities*. Oxford: Clarendon Press.
- Andersson, Mette (2006). 'Ethnic Entrepreneurs: Identity Politics among Pakistani Students', in H. G. Siccak and Y. G. Lithman (eds.), *What Happens When a Society is Diverse: Exploring Multidimensional Identities*. Lewiston: Edwin Mellen Press: 25-52.
- Appadurai, Arjun (1996). *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalisation*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Autant, Claire and Véronique Manry (1998). « Comment négocier son destin? Mobilisations familiales et trajectoires de migrants', *Hommes et Migrations* 1212 (March-April).
- Barber, Benjamin R. (1998). 'More Democracy, More Revolution', *The Nation* (October 26): 193-201.
- Bauman, Zygmunt (2000). *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Benhabib, Seyla and Işık Sel Türküler (2006). 'Ancient Battles, New Prejudices, and Future Perspectives: Turkey and the EU', *Constellations*, Vol. 13, No. 2. (June): 218-233.
- Blaise, Pierre and Vincent de Coorebyter (1997). 'La reconnaissance et la représentation de l'Islam' (The Recognition and Representation of Islam), in M.T. Coenen and R. Lewin (eds.), *La Belgique et ses immigrants: Les politiques manquées (Belgium and its Immigrants: Failed Politics)*. Brussels: De Boeck Université: 223-237.
- Bourdieu, Pierre (1984). *Distinction*. Cambridge: Harvard University Press.
- Bousetta, Hassan, Sonia Gsir and Dirk Jacobs (2005). 'Active Civic Participation of Immigrants in Belgium', *Country Report prepared for the European research project POLITIS*, Oldenburg: www.uni-oldenburg.de/politis-europe
- Bozarslan, Hamit (1996). 'Les femmes originaires de Turquie en France', *Cemoti* 21, Paris.
- Brecher, John, Brown Childs and Jill Cutler (1993). *Global Visions: Beyond the New World Order*. Boston: South End Press.
- Brown, Carl L. (2000). *Religion and State: The Muslim Approach to Politics*. New York: Columbia University Press.
- Buruma, Ian (2007). *Murder in Amsterdam: Death of Theo van Gogh and the Limits of Tolerance*. London: Atlantic Books.
- Buzan, Barry, Wæver, Ole and de Wilde, Jaap (1998). *Security: a New Framework for Analysis*. Boulder: Lynne Rienner.
- Byrnes, Timothy A. (2007). 'Religion and World Politics: A Structural Approach', *AICGS Issue Brief*, 16 (June).
- Cesari, Joselyne (2003). 'Muslim Minorities in Europe: The Silent Revolution', J. Esposito and F. Burgat (eds.), *Modernizing Islam: Religion in the Public Sphere in the Middle East and in Europe*, New Jersey, Rutgers University Press: 251-269.
- Cohen, Robin (2007). 'Hard power, soft power and fugitive power: Creolization as idea and practice', *Paper presented at the International Conference on 'The End of the Social'*, Istanbul Bilgi University, Istanbul (11 May).
- Crane, Diane (1972). *Invisible colleges: Diffusion of knowledge in scientific communities*. Chicago: University of Chicago Press.
- De Certeau, Michel (1984). *The Practice of Everyday Life*, trs. Steven Rendall. Berkeley: University of California Press.
- De Raedt, Thérèse (2004). 'Muslims in Belgium: A Case Study of Emerging Identities', *Journal of Muslim Affairs*, Vol. 24, No. 1 (April): 9-30.
- De Winter, Lieven (2004). 'The Vlaams Blok and the heritage of extreme-right Flemish-nationalism', *Paper prepared for presentation at the seminar 'The extreme right in Europe, a many faceted reality'*, Sabadell Universitat (July 5-6).
- Deprez, Kas and Louis Vos (1998). *Nationalism in Belgium: Shifting Identities, 1780-1995*. New York: St. Martin's Press.
- Doty, R. L. (2000). 'Immigration and the Politics of Security', *Security Studies*, 8, No. 2-3: 71-93.
- Dubet, François (2002). *Le déclin de l'institution*. Paris: Seuil.
- Düvell, F. 2006 'Crossing the Fringes of Europe: Transit Migration in the EU's Neighbourhood', *Centre on Migration, Policy and Society Working Paper* 33.
- Erk, Jan (2003). "'Wat We Zelf Doen, Doen We Beter': Belgian Substate Nationalisms, Congruence and Public Policy', *Journal of Public Policy*, Vol. 23, No. 2: 201-224.

- Erman, Tahire (2007). 'İç Göç-Dış Göç ilişkisi: İç Göç-Dış Göç Aktörleri, Köy Demekleri, Alevi Örgütleri', (Domestic and International Migration Linkage: Actors of Domestic and International Migration, Village Associations, Alevi Associations), Ayhan Kaya and Bahar Şahin (eds.). *Kökler ve Yollar (Roots and Routes)* Istanbul: Bilgi University Press.
- Eurobarometer 67 (2007). 'Public Opinion on the European Union', *National Report, Executive Summary, Belgium*. Available at http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/eb/eb67/eb67_be_exec.pdf
- Fadil, Nadia (2005). 'The political mobilization of Muslim minorities in the West: a gender (un)friendly project?' in Joseph Suad (ed.), *Encyclopedia of women and Islamic cultures*. Vol. 2. Leiden: Brill: 293-295.
- Fanon, Frantz (2005). *The Wretched of the Earth*. New York: Grove Press.
- Farrell, Katherine N. (2004) 'Recapturing fugitive power: epistemology, complexity and democracy', *Local Environment*, 9(5) pp. 46-79.
- Feld, Serge and Altay Manço (2000), *L'intégration des jeunes d'origine étrangère dans une société en mutation (Integration of Youngsters of Foreign Origin in a Changing Society)* Paris, Montreal: L'Harmattan.
- Fitzmaurice, John (1996). *The Politics of Belgium: a unique federalism*. Boulder, CO, Westview Press.
- Foucault, M. (1979). 'Governmentality', *Ideology and Consciousness* 6: 5-21.
- Foucault, Michel (1979a). *Discipline and Punish*. New York: Vintage Books.
- Gans, Herbert (1979). 'Symbolic ethnicity: The future of ethnic groups and cultures in America', *Ethnic and Racial Studies* 2, No.1 (January): 1-20.
- Giddens, Anthony et al. (2004). *Report of the Independent Commission on Turkey*. Brussels: Open Society Institute (September).
- Habermas, Jürgen (1986a). 'Eine Art Schadensabwicklung. Die apologetischen Tendenzen in der deutschen Zeitgeschichtsschreibung,' *Die Zeit* (11 July)
- Habermas, Jürgen (1986b). 'Vom öffentlichen Gebrauch der Historie,' *Die Zeit* (7 November).
- Hannerz, Ulf (1996). *Transnational Connections*. London: Routledge,
- Horowitz, Ruth (1983). *Honor and the American Dream: Culture and Identity in a Chicano Community*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- Horowitz, Ruth (1986). 'Remaining an Outsider: Membership as a Threat to Research Rapport', *Urban Life* 14, No.4 (January): 409-430.
- Huysmans, J. (1998). 'The Question of the Limit: Desecuritization and the Aesthetics of Horror in Political Realism', *Millenium: Journal of International Studies*, Vol 27, No. 3: 569-589.
- Huysmans, Jef (2006). *The Politics of Insecurity*. London: Routledge.
- Ibn Khaldun, Mohammad (1969). *The Muqaddimah: An Introduction to History*, N.J. Dawood, ed., Franz Rosenthal, trans. Princeton: Princeton University Press.
- Ireland, Patrick R. (1994). *The Policy Challenge of Ethnic Diversity: Immigrant Politics in France and Switzerland*, Cdambridge: Harvard University Press.
- Ireland, Patrick R. (2000). 'Reaping What They Sow: Institutions and Immigrant Political Participation in Western Europe', in R. Koopmans and P. Statham (eds.), *Challenging Immigration and Ethnic Relations Politics*. Oxford: Oxford University Press.
- Jacobs, Dirk and Andrea Rea (2006). 'Construction and Import of Ethnic Categorisations: 'Allochthones' in The Netherlands and Belgium', *Working Paper*, Fondazione Eni Enrico Mattei, Milano, Italy (April).
- Jacobs, Dirk and Jean Tillie (2004). "Introduction: Social Capital and Political Integration of Migrants", *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 30, No. 3: 419-427.
- Jacobs, Dirk, Karen Phalet and Marc Swyngedouw (2006). 'Political participation and associational life of Turkish residents in the capital of Europe', *Turkish Studies*, 7 (1): 145-161.
- Kaiser, B. and A. İçduygu (2005). 'Türkiye'deki Avrupa Birliği Yurttaşları' (EU Citizens in Turkey), A. Kaya and T. Tarhanlı (eds.), *Türkiye'deki Çoğ unluk ve Azınlık Tartışmaları* (Majority and Minority Debates in Turkey) Istanbul: TESEV Publications: 24-240
- Kanmaz, Meryem and Sami Zemni (2005). 'Religious discriminations and public policies: Muslim burial areas in Ghent', *Migration Letters*, Vol.2, No. 3: 265-279.
- Kaya, Ayhan (1998). 'Multicultural Clientalism and Alevi Resurgence in the Turkish Diaspora: Berlin-Alevis', *New Perspectives on Turkey*, 18 (Spring): 23-49.
- Kaya, Ayhan (2001). *Constructing Diasporas*. Bielefeld: transcript verlag.
- Kaya, Ayhan (2007). 'French-Muslims: A Quest for Republican Resistance', *REMI, Revue Européenne des Migrations Internationales* Vol. 22, No.3.
- Kaya, Ayhan and Ferhat Kentel (2005). *Euro-Turks: A Bridge, or a Breach, between Turkey and the EU*. Brussels: CEPS Publication.
- Kentel, Ferhat (2006). 'Du 'ghetto' à l'interculturel': expériences euro-turques en Allemagne et en France' (From the 'ghetto' to the 'intercultural': Euro-Turkish experiences in Germany and France), *Revista CIDOB d'Afers - L'intercultural en acte, identités et émancipations (Intercultural in action, identities and emancipations)*, No. 73-74 (Mai-June), Barcelona, pp. 301-330.
- King Baudouin Foundation (2006). 'Pathways to success in education for young migrants: identification of factors critical to success within a European context', *Report on the seminar held in Brussels on Wednesday 6 December 2006: 11-12*. Available at <http://www.kbs-frb.be>
- Koenig, Matthias (2003). 'The public incorporation of Muslim migrants in Western Europe — a comparative perspective', In *Religion and diversity in international focus: Research and policy issues*, chair Paul Bradamat, John Biles, and m Humera Ibrahim. 8th International Metropolis Conference, Vienna.
- Kubicek, Paul (2005). 'Turkish Accession to the European Union: Challenges and Opportunities,' *World Affairs*, Vol. 168, No. 2 (Fall): 67-78.
- Lesthaeghe, Ron (2000). 'Transnational Islamic Communities in a Multilingual Secular Society', in *Communities and Generations: Turkish and Moroccan Populations in Belgium*. Brussels: VUB University Press.

- Levi-Strauss, Claude (1966). *The Savage Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lewin, Rosine (1997). 'Balises pour l'avant 1974' (Markers for before 1974), in M.T. Coenen and R. Lewin (eds.), *La Belgique et ses immigrés: Les politiques manquées (Belgium and its Immigrants: Failed Politics)*. Brussels: De Boeck Université: 15-24.
- MacIntyre, Alistair (1971). *Against the Self-Images of the Age: Essays on Ideology*. New York: Schocken Books.
- Mahiri, Jabari (2000). 'Pop culture pedagogy and the end(s) of school', *Journal of Adolescent & Adult Literacy* 44/4 (December): 382-385.
- Manço, Altay (2004). 'Policy and experiences of professional integration of young immigrants in the Walloon region (Belgium)', *Migration Letters* 1(1) (October): 11-25.
- Manço, Ural (2005). 'Receiving and institutionalizing Islam at the municipal level: the case of the Turkish community in Schaerbeek', *Migration Letters*, Vol.2, No. 3: 280-307.
- Manço, Ural ve Meryem Kanmaz (2005). 'From Conflict to Co-operation Between Muslims and Local Authorities in a Brussels Borough: Schaerbeek', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 31, No. 6 (November): 1105-1123.
- Mandaville, Peter (2001). *Transnational Muslim Politics: Reimagining the Umma*. London: Routledge.
- Martiniello, Marco (1997). 'Quelle participation politique?' (What Kind of Political Participation?), M.T. Coenen and R. Lewin (eds.), *La Belgique et ses immigrés: Les politiques manquées (Belgium and its Immigrants: Failed Politics)*. Brussels: De Boeck Université: 101-120.
- Martiniello, Marco and Andrea Rea. (2003). *Belgium's Immigration Policy Brings Renewal and Challenges* [online]. Washington, D.C.: Migration Information Source. www.migrationinformation.org.
- Mead, Margaret (1970). *Culture and Commitment: A Study of the Generation Gap*. New York: Doubleday.
- Mumcu, Uğur (1987). *Rabita*. Ankara: Tekin Yayınları.
- Nielsen, Jorgen (1987). 'Muslims in Britain: Searching for an Identity?' *New Community*, Vol. 13, No. 3 (Spring): 384-394.
- Nolte, Ernst (1986). 'Vergangenheit, die nicht vergehen will', *Frankfurter Allgemeine Zeitung* (June 6).
- Odmalm, Pontus (2005). *Migration Policies and Political Participation: Inclusion or Intrusion in Western Europe?* Hampshire: Palgrave MacMillan.
- Özbudun, Ergun and Serap Yazıcı (2004). *Democratization Reforms in Turkey*. Istanbul: TESEV.
- Radtke, Frantz O. (1994). 'The formation of ethnic minorities and the transformation of social into ethnic conflicts in a so-called multi-cultural society: The case of Germany.' In J. Rex and B. Drury (eds.), *Ethnic Mobilisation in a Multi-Cultural Europe* (Hampshire: Avebury).
- Rath, Jan (1993). 'The Ideological Representation of Migrant Workers in Europe: A Matter of Racialisation?', J. Solomos/J. Wrench (der.), *Racism and Migration in Western Europe* (Oxford: Berg Publishers): 215-232.
- Rath, Jan, et al. (2001). *Western Europe and its Islam*. Leiden: Brill.
- Rosaldo, Renato (1989). *Culture and Truth: The Remaking of Social Analysis*. London: Routledge.
- Russon, John (1995). 'Heidegger, Hegel, and Ethnicity: The Ritual Basis of Self-Identity', *The Southern Journal of Philosophy* XXXIII: 509-532.
- Sassen, Saskia (2003). 'A Universal Harm: Making Criminals of Migrants', *OpenDemocracy* <http://www.opendemocracy.net/debates/article-10-96-1444.jsp#> (20 August).
- Shapiro, Michael, J. (1997). *Violent cartographies: mapping cultures of war*. Minneapolis, Minn.; London: University of Minnesota Press.
- Soper, Christopher and Joel S. Fetzer (2003). 'Explaining the accommodation of Muslim religious practices in France, Britain, and Germany', *French Politics* 1: 39-59.
- Stengers, Jean (2000). *Histoire du sentiment national en Belgique des origines à 1918 (History of National Sentiment in Belgium from its Origins until 1918)*, Vol.1. Brussels: Racine.
- Stone, John (2006). 'The Muslim Problem and What to Do about It' *Quadrant Magazine* Australia, Vol. L, No. 9 (September).
- Strasburger, Gaby (2004). 'Transnational Ties of the Second Generation: Marriages of Turks in Germany', in T. Faist and E. Özveren (eds.), *Transnational Social Spaces: Agents, Networks and Institutions* (Aldershot: Ashgate): 211-232.
- Taylor, Charles (1994). 'The Politics of Recognition,' in A. Gutmann (ed.), *Multiculturalism*. Princeton: Princeton University Press: 25-73.
- Vertommen, Sara, Albert Martens, Nouria Ouali (2006). *Topography of the Belgian labour market: Employment: gender, age and origin*. Koning Boudewijnstichting / Fondation Roi Baudouin (June)
- Walters, William (2006). 'Security, Territory, Metagovernance: Critical Notes on Antilegal Immigration Programmes in the European Union' *Paper* presented at Istanbul Bilgi University (7 December).
- Walzer, Michael (2002). 'Equality and Civil Society' in S. Chambers and W. Kymlicka (eds.), *Alternative Conceptions of Civil Society* (Princeton: Princeton University Press): 34-49.
- Witte, Els (1992). 'Belgian Federalism: Towards Complexity and Asymmetry', *West European Politics*, Vol. 15, No. 4: 95-117.
- Zemni, Sami (2006). 'Islam between Jihadi Threats and Islamist Insecurities? Evidence from Belgium and Morocco', *Mediterranean Politics*, Vol. 11, No. 2 (July): 231-253.
- Zizek, Slavoj (1998). 'For a leftist appropriation of the European legacy', *Journal of Political Ideologies*, Vol. 3, No.1 (February): 63-78.
- Zolberg, Aristide R. (2004). 'The Democratic Management of Cultural Differences: Building Inclusive Societies in Western Europe and North America', *Occasional Paper* 17, United Nations Development Office, Human Development Report Office.

Samenvatting

Als antwoord op de centrale vraag in dit onderzoeksproject blijkt dat Belgische Turken een waardevolle rol kunnen spelen bij het leggen van bruggen tussen Turkije en de Europese Unie. Ondanks hun onbetwistbare genegenheid voor Turkije en voor veel zaken die het land te bieden heeft, vinden zij niet alleen elementen van het dagelijkse leven zoals gezondheidszorg, onderwijs en werkgelegenheid beter in België, maar ook essentiële waarden van de Unie zoals democratie en mensenrechten, respect voor regels en rechten en een doeltreffend gerechtelijk systeem. De Belgische Turken blijken zich bewust te zijn van de problemen die vandaag in Turkije bestaan. In dat opzicht kunnen de Belgische Turken dus zeker waardevolle ambassadeurs zijn, niet alleen voor België maar ook voor de Europese Unie. Door hun regelmatige bezoeken aan Turkije en hun contacten met mensen in Turkije kunnen zij ook helpen om deze waarden die het integratieproces zullen bevorderen, bekend te maken.

De migratie van Turkije naar België bestaat al vele jaren, maar is toch vooral op gang gekomen sinds de jaren 1960. Dat is dus nog niet zo lang geleden om te kunnen spreken van integratie, vooral ook omdat er tot vrij recentelijk maar relatief weinig officiële of officieuze inspanningen werden geleverd voor de integratie van migranten. Belgische Turken - vooral jongeren en getrouwde vrouwen - hebben nog altijd sterk het gevoel van uitsluiting en opsluiting en zij voelen ook enige wederzijdse angst tussen de verschillende gemeenschappen. Het gevoel dat ze anders en onbekend zijn en daardoor haast onvermijdelijk niet worden gerespecteerd, komt gedeeltelijk voort uit de traditionele maatschappelijke en familienormen die zijn opgelegd door ouders, echtgenoten en mensen van de oudere generaties, maar ook gewoon uit een gebrek aan kansen om contacten te leggen in de gemeenschap door middel van bijvoorbeeld onderwijs, werk en vrijetijdsbesteding. Toch blijkt uit de kwantitatieve en kwalitatieve onderzoeksgegevens dat Belgische Turken van de tweede en vooral de derde generatie meer betrokken zijn bij de Belgische samenleving. Dit is zowel het gevolg van hun omgang met de media als van hun kennis van de taal, bezit van eigendom en zelfs enkele "gemengde" huwelijken met Belgen en in belangrijke mate ook van hun politieke vertegenwoordiging. Wij hebben geen gegevens over de trend, maar er zijn bemoedigende aanwijzingen dat er sprake is van integratie, al verloopt die langzaam, en dat de Belgische Turken zelf zich bewust lijken te zijn dat het nodig is om zich meer op de buitenwereld te richten.

Onderwijs speelt overduidelijk een heel belangrijke rol om migranten de kans te bieden tot deelname aan de samenleving in het gastland, omdat onderwijs kansen biedt om mensen te ontmoeten, om te leren lezen en schrijven en talenkennis te verwerven, om iets te leren over de samenleving, de geschiedenis en de cultuur en omdat onderwijs toegang biedt tot werk en vooral tot beter werk. Een vierde van de geïnterviewde Belgische Turken was werkloos en hoewel de werkloosheidscijfers vrijwel gelijk zijn in de verschillende gewesten, bleken de Belgische Turken in Wallonië veel minder optimistisch over hun economische

vooruitzichten dan de Belgische Turken in Brussel en Vlaanderen. Uitsluiting van werk en de gevolgen die dat met zich mee brengt in de vorm van uitsluiting bij andere aspecten van het maatschappelijke leven, leidt ook nog tot andere problemen, vooral bij jongeren. Zij vullen hun vrije tijd vaak in door te surfen op het internet en krijgen zo dikwijls niet-nagetrokken informatie in een omgeving waar er weinig ruimte is voor inhoudelijke discussie.

Hoewel de religieuze revival in Europa soms wordt beschouwd als de reden voor het uiteenvallen van de migrantengemeenschap, krijgt de stelling dat de heropleving van de islam moet worden gezien als een reactie op factoren als armoede, werkloosheid en onveiligheid steeds meer aanhang, vooral in de wetenschappelijke literatuur. Dit betekent dat al het mogelijke moet worden gedaan om een inclusief beleid uit te stippelen dat steun biedt aan etnische verenigingen en middenveldorganisaties die met migranten werken. Zij kunnen een essentiële rol spelen bij het bevorderen van de maatschappelijke en politieke betrokkenheid van de Belgische Turken en kunnen ook helpen om de andere gemeenschappen in België meer vertrouwd te maken met bepaalde aspecten in verband met Turkije en met migranten van Turkse origine. Het internet en ook de reizen naar Turkije voor vakantie en familiebezoek kunnen ervoor zorgen dat initiatieven ter bevordering van de integratie ook worden opgemerkt in Turkije. Daarnaast zijn er ook veel redenen om aan te nemen dat die initiatieven door het voorbeeld dat zij stellen ook in Turkije kunnen worden herhaald.

In verband met de betrokkenheid van de Belgische Turken bij de Europese Unie en de Europese identiteit lijken de Belgische Turken open te staan voor dezelfde invloeden en dus ook dezelfde stemmingswisselingen als de andere Europeanen en hun familieleden, vrienden en collega's in Turkije in hun houding tegenover het Turkse lidmaatschap van de EU. Wij leven in een informatietijdperk en door de sterke aanwezigheid van een groot aantal Belgische, Turkse en andere internationale media in België is het misschien niet verwonderlijk dat veel Belgische Turken een mening vertolken die niet zo drastisch verschilt van die van andere inwoners van de Europese Unie. In het onderzoek bleken evenveel Belgische Turken voor het EU-lidmaatschap te zijn als *ertegen*, maar er was ook een grote minderheid die daar helemaal niet wakker van lag. De tegenstanders drukten dezelfde bezorgdheid uit als andere EU-burgers: angst voor massale migratie, die druk zou uitoefenen op de werkgelegenheid en de lonen naar beneden zou halen. De Belgische Turken waren enthousiaster over de voordelen van het Europese lidmaatschap dan over de EU zelf en uiteindelijk dus blijkbaar ook over de voordelen van het leven in België, aangezien minder dan een derde van de geïnterviewden zelfs maar zou overwegen om naar Turkije terug te keren indien Turkije lid zou worden van de EU. Uiteindelijk biedt het succes dat de Belgische Turken in hun eigen bestaan in België hebben opgebouwd een tastbaarder, realistischer en geloofwaardiger bewijs voor de voordelen van het EU-lidmaatschap dan de theoretische concepten over de Europese Unie op zich.

Synthèse

En réponse à la question fondamentale posée par ce projet de recherche, il semblerait que les Belgo-Turcs puissent jouer un rôle utile de jeteurs de ponts entre la Turquie et l'Union européenne. En dépit d'un indéniable lien affectif envers la Turquie et ses nombreux attraits, ils estiment qu'un certain nombre de choses sont meilleures en Belgique: non seulement des aspects de la vie quotidienne, comme la santé, l'éducation et l'emploi, mais aussi des valeurs fondamentales de l'Union européenne, comme la démocratie et les droits humains, le respect des règles et des droits ainsi que l'efficacité du système judiciaire. Les Belgo-Turcs se montrent conscients des problèmes actuels en Turquie. Dans cette mesure, ils peuvent certainement être de précieux ambassadeurs pour la Belgique comme pour l'Union européenne toute entière et, par leurs fréquentes visites en Turquie et leurs contacts avec ceux qui y vivent, contribuer à propager les valeurs qui faciliteront le processus d'intégration.

L'immigration turque en Belgique a une longue histoire, mais elle date principalement des années 60, ce qui n'est pas si ancien que cela pour qu'une intégration ait pu avoir lieu, surtout si l'on tient compte du fait que les efforts entrepris pour intégrer les migrants n'ont été mis en œuvre que dans un passé relativement récent. De profonds sentiments d'exclusion règnent toujours parmi les Belgo-Turcs, surtout les jeunes et les femmes mariées, ainsi que la conscience d'une peur mutuelle entre les différentes communautés. Ce sentiment d'une différence, d'une méconnaissance et, corollaire presque inévitable, d'un mépris résulte en partie de normes sociales et familiales imposées par des parents, des époux et d'anciennes générations, mais aussi tout simplement d'un manque d'occasions de contacts sociaux au travers de moyens tels que l'éducation, le travail et les activités de loisirs. Pourtant, les données quantitatives et qualitatives témoignent que les Belgo-Turcs de la seconde et plus encore de la troisième génération s'impliquent davantage dans la communauté belge, que ce soit par la consommation de médias, par leurs compétences linguistiques, par la possession de biens, voire par certains mariages "mixtes" avec des Belges et, un point important, par la représentation politique. Nous n'avons pas de données indiquant une tendance, mais il y a des signes encourageants qui montrent que l'intégration est en marche, quoique lentement, et que les Belgo-Turcs semblent prendre conscience de la nécessité de se tourner davantage vers l'extérieur.

Il est clair que l'éducation est un moyen privilégié pour favoriser la participation des migrants à la société d'accueil: elle crée des occasions de rencontre, développe l'alphabétisation et les compétences linguistiques, permet de mieux connaître la société, son histoire et sa culture, et donne accès à l'emploi, en particulier à des emplois de meilleure qualité. Un quart des Belgo-Turcs interviewés étaient sans emploi et même si le taux de chômage était assez similaire d'une région à l'autre, les Turcs de Wallonie se montrent

beaucoup moins positifs quant à leurs perspectives économiques que ceux de Bruxelles et de Flandre. L'exclusion du monde du travail a pour effet de générer d'autres formes d'exclusion de la vie sociale, ce qui pose surtout un problème pour les jeunes. En effet, ceux-ci passent souvent leur temps libre à surfer sur internet, où ils reçoivent des informations non vérifiées dans un environnement où il y a peu de place pour une mise en contexte.

Si le renouveau religieux est parfois considéré en Europe comme un facteur de désintégration des communautés migrantes, l'argument selon lequel la renaissance de l'islam doit être interprétée comme une réaction à des éléments tels que la pauvreté, l'emploi et l'insécurité trouve de plus en plus d'écho, en particulier dans le monde de la recherche. Cela signifie qu'il faut s'efforcer par tous les moyens de produire des politiques d'inclusion qui touchent des associations immigrées et des organisations de la société civile travaillant avec des migrants. Elles peuvent en effet jouer un rôle crucial pour promouvoir la participation sociale et politique des Belgo-Turcs tout en faisant mieux connaître à d'autres communautés de Belgique certains aspects de la culture turque et de la vie des migrants d'origine turque. Grâce à internet et aux voyages faits en Turquie à l'occasion de vacances ou de visites familiales, ces initiatives de promotion de l'intégration ne seront pas simplement observées en Turquie : il y a toutes les raisons de penser que, par la vertu de l'exemple, elles pourront aussi y être reproduites.

En ce qui concerne leur engagement envers l'Union et l'idée européenne, il semble que les Belgo-Turcs soient réceptifs aux mêmes influences, et donc sujets aux mêmes changements d'humeur, que d'autres Européens et que leur attitude vis-à-vis de l'adhésion de la Turquie à l'UE ne diffère guère de celle de leur famille, de leurs amis et de leurs collègues de Turquie. Nous vivons à l'ère de l'information et compte tenu de la large diffusion d'une multitude de médias belges, turcs et internationaux en Belgique, il n'est peut-être pas surprenant que bon nombre de Belgo-Turcs expriment des avis qui ne sont pas radicalement différents de ceux d'autres citoyens de l'Union européenne. Dans l'étude, il y avait autant de Belgo-Turcs favorables que défavorables à l'adhésion de la Turquie, mais aussi une importante minorité de personnes sans opinion. Les opposants ont exprimé des inquiétudes semblables à celles d'autres citoyens de l'UE: la crainte d'une immigration massive, entraînant des pressions sur l'emploi et poussant les salaires à la baisse. Les Belgo-Turcs se sont montrés plus enthousiastes à propos des avantages de l'appartenance à l'UE, et en fin de compte des avantages de la vie en Belgique, que de l'UE elle-même, puisque moins d'un tiers des personnes interviewées envisageraient de retourner en Turquie si celle-ci obtenait son adhésion. Au final, la réussite de la vie des Belgo-Turcs en Belgique constitue donc un argument plus tangible, plus réaliste et plus crédible en faveur des avantages de l'adhésion que certains éléments conceptuels sur l'Union européenne proprement dite.

Executive Summary

In answer to the fundamental question posed by this research project, it would seem that Belgian-Turks can play a valuable role in bridge-building between Turkey and the European Union. Despite unquestionable affection for Turkey and many of the things it has to offer, not only are elements of everyday life, such as health, education and employment considered better in Belgium, but so are fundamental values of the Union, such as democracy and human rights, respect for rules and rights and an efficient judicial system. Belgian-Turks express awareness of current problems in Turkey. To this extent, Belgian-Turks can surely be invaluable ambassadors not just for Belgium, but for the European Union and, through their frequent visits to Turkey and contacts with those in Turkey, help propagate those values that will facilitate the process of integration.

There has been migration from Turkey to Belgium for many years, but principally since the 1960s, which is not that long for integration to have taken place, particularly given that there were relatively few official or unofficial efforts made to integrate migrants until relatively recently. There are still deep feelings of exclusion or confinement among Belgian-Turks, particularly young people and married women, as well as an awareness of some mutual fear between the various communities. These perceptions of being different, unknown and almost inevitably therefore, not respected, result partly from traditional social and family norms imposed by parents, husbands and older generations, but also quite simply from a lack of opportunity to make contacts in the community through such things as education, work and leisure activities. Yet, the quantitative and qualitative data testify to second- and especially third-generation Belgian-Turks in particular becoming more involved with the Belgian community, whether this be through media consumption, linguistic abilities, property owning, even some “mixed” marriages to Belgians and, importantly, political representation. We have no trend data but there are encouraging signs that integration is happening, albeit slowly and Belgian-Turks themselves appear to be aware of the need to be more outward looking.

It is obvious that education plays a key role in allowing migrants to participate in the welcoming society by providing opportunities to meet others, by providing literacy and linguistic skills, learning about the society, its history and its culture, and because education gives access to jobs and, especially, to better jobs. A quarter of the Belgian-Turks interviewed were unemployed and although the unemployment rate was broadly similar across the regions, Belgian-Turks in Wallonia were much less positive about their economic prospects than those in Brussels and Flanders. Exclusion from the workplace and the consequences it generates in terms of exclusion from other aspects of life in society creates yet further problems, especially where those concerned are young. For the young, spare time is often filled by logging on to the Internet and receiving un-verified information in an environment where there is little room for contextual discussion.

Whilst the religious revival is sometimes considered in Europe as a reason for the disintegration of migrant communities, there is increasing support, especially in academic literature, for the argument that the resurgence of Muslim should be interpreted as a reaction to factors such as poverty, unemployment and insecurity. This means that every effort should be made to generate inclusive policies that involve reaching out to ethnic associations and civil society organisations working with migrants, which can play a vital role in furthering societal and political participation of Belgian-Turks, as well as building greater familiarity with aspects of Turkey and Turkish-origin migrants among the other communities in Belgium. The Internet, as well as the journeys back to Turkey for holidays and family visits will all ensure that initiatives to promote integration will not only be observed in Turkey: there is every reason to believe that, through leading by example, such initiatives could be replicated in Turkey.

With regard to the commitment of Belgian-Turks to the European Union and Europeanness, it seems that Belgian-Turks are open to the same influences, and thus the same shifts in humour, as other Europeans and families, friends and colleagues in Turkey in their attitudes towards Turkey's EU membership. We live in an information age and with the high penetration of a multitude of Belgian, Turkish and other international media in Belgium, it is perhaps not surprising that many Belgian-Turks express opinions that are not so radically different from those of other European Union citizens. In the survey, there were as many Belgian-Turks *for* EU membership as *against*, but there was also a large minority who did not care either way. Those who were against expressed similar worries to other EU citizens: fears of massive migration, causing pressure on jobs and pushing down wages. Belgian-Turks were more enthusiastic about the benefits of being part of the EU than about the EU itself and ultimately about the benefits of living in Belgium, as less than one third of those interviewed would even consider returning to Turkey if EU membership was conferred on Turkey. In the end, the success of Belgian-Turks' own lives in Belgium provides a more tangible, realistic and credible argument for the benefits of EU membership than conceptual notions about the European Union itself.

Koning Boudewijnstichting

Samen werken aan een betere samenleving

www.kbs-frb.be

De Koning Boudewijnstichting steunt projecten en burgers die zich engageren voor een betere samenleving. We willen op een duurzame manier bijdragen tot meer rechtvaardigheid, democratie en respect voor diversiteit.

De Koning Boudewijnstichting is onafhankelijk en pluralistisch. We werken vanuit Brussel en zijn actief op Belgisch, Europees en internationaal niveau. In België heeft de Stichting zowel lokale, regionale als federale projecten lopen. De Koning Boudewijnstichting werd opgericht in 1976 toen Koning Boudewijn 25 jaar koning was.

Om onze doelstelling te realiseren, combineren we verschillende werkmethodes. We steunen projecten van derden, we ontwikkelen eigen projecten, we organiseren workshops en rondetafels met experts en burgers, we zetten denkgroepen op rond actuele en toekomstige thema's, we brengen mensen met heel verschillende visies rond de tafel, we verspreiden de resultaten via (gratis) publicaties,.... De Koning Boudewijnstichting werkt samen met overheden, verenigingen, ngo's, onderzoekscentra, bedrijven en andere stichtingen. We hebben een strategisch samenwerkingsverband met het European Policy Centre, een denktank in Brussel.

Onze activiteiten zijn gebundeld rond deze thema's:

Migratie & multiculturele samenleving - integratie en multicultureel samenleven bevorderen in België en Europa

Armoede & sociale rechtvaardigheid - nieuwe vormen van sociaal onrecht en armoede opsporen; projecten steunen die de solidariteit tussen de generaties versterken

Burgersamenleving & maatschappelijk engagement - maatschappelijk engagement stimuleren; bij jongeren democratische waarden promoten; buurt- en wijkprojecten ondersteunen

Gezondheid - een gezonde levenswijze bevorderen; bijdragen tot een toegankelijke en maatschappelijk aanvaarde gezondheidszorg

Filantropie - bijdragen tot een efficiënte uitbouw van filantropie in België en Europa

De Balkan - de rechten beschermen van minderheden en van slachtoffers van mensenhandel; een visasysteem opzetten voor studenten

Centraal-Afrika - projecten steunen rond aidspreventie en de begeleiding van aidspatiënten

De Raad van Beheer van de Koning Boudewijnstichting tekent de krachtlijnen van het beleid uit. Een zestigtal medewerkers -mannen en vrouwen, autochtonen en allochtonen, Vlamingen, Walen, Brusselaars- zorgt voor de realisatie.

Jaarlijks besteedt de Stichting zo'n 40 miljoen euro. Naast ons eigen kapitaal en de belangrijke dotatie van de Nationale Loterij zijn er ook de Fondsen van personen, verenigingen en bedrijven. De Koning Boudewijnstichting ontvangt ook giften en legaten.

Meer info over onze projecten en publicaties vindt u op www.kbs-frb.be

Een e-news houdt u op de hoogte. Met vragen kan u terecht op info@kbs-frb.be of 070-233 728.

Koning Boudewijnstichting, Brederodestraat 21, B-1000 Brussel

+32-2-511 18 40, fax +32-2-511 52 21

Giften op onze rekening 000-0000004-04 zijn fiscaal aftrekbaar vanaf 30 euro.

